

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

DOI: 10.30546 / 155244

ISSN 2224-5529

ISSN 2223-5124

ISSN 2224-0829

ISSN 2222-940X

GÖRKƏMLİ AZƏRBAYCAN MEMARI ƏCƏMİ ƏBUBƏKR OĞLU NAXÇIVANININ HƏYATI VƏ YARADICILIĞI HAQQINDA

Hacıfəxrəddin Səfərlı

<https://orcid.org/0009-0007-1665-8906>

seferli949@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

**Yazışılan müəllif: seferli949@mail.ru; Tel.: (+994)603036875*

XÜLASƏ

Məqalədə görkəmli Azərbaycan memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının həyatı, yaradıcılığı, doğum və ölüm tarixləri haqqında bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Orta əsr mənbələrində Əcəmi Naxçıvanının həyatı, yaradıcılığı, doğum və ölüm tarixləri haqqında indiyədək heç bir məlumat gəlib çatmamışdır. Ona görə də, memarın yaradıcılığının məhsulu olan Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbələrinin inşa tarixləri əsasında təhlillər aparılır və onun doğum və ölüm tarixləri təxmini də olsa müəyyən edilir. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani XII yüzilliyin 20-ci illərində anadan olmuş, həmin yüzilliyin sonlarında vəfat etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, Əcəmi Naxçıvani, memar, Möminə xatın, türbə, abidə.

GİRİŞ

Məlumdur ki, UNESCO-nun Baş Konfransının 7-22 noyabr 2023-cü ildə keçirilən 42-ci sessiyasında görkəmli Azərbaycan memarı Əcəmi Naxçıvanının 900 illik yubileyi 2024-2025-ci illər ərzində UNESCO çərçivəsində qeyd olunacaq yubileylər siyahısına daxil edilmişdir. Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Orta əsr Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndələrindən, Azərbaycan memarlığının çox möhtəşəm qollarından biri olan Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisidir. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış Orta əsr yazılı qaynaqlarında bu görkəmli memar haqqında demək olar ki, əsaslı bir məlumat gəlib çatmamışdır. Ona görə də, onun haqqında məlumatı biz ancaq dahi memarın yaratdığı möhtəşəm abidələr və onların üzərindəki kitabələrdən alırıq.

Tarixin ən mötəbər qaynaqlarından sayılan epiqrafik abidələr orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində yaşayıb yaratmış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin adlarını zəmanəmizədək gətirib çıxarmışdır. Bu şəxsiyyətlər içərisində sənətkarların, o cümlədən memarların özünəməxsus yeri vardır. Bu memarların adları əsasən özlərinin yaratdığı möhtəşəm abidələr üzərindəki kitabələr vasitəsilə bizə qədər gəlib çatmışdır. Belə memarlardan biri də XII yüzillikdə yaşayıb yaratmış Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanidir.

Məlumdur ki, bir sıra yerlərdə çoxlu memarlıq abidələri inşa etsə də, Əcəmi Naxçıvanının yaratdığı abidələrdən indiyədək ancaq, Naxçıvan şəhərində iki abidə – Yusif Kuseyr oğlu türbəsi və Möminə xatın türbəsi gəlib çatmışdır. Ancaq, tarixi və memarlıq ədəbiyyatı materiallarından aydın olur ki, Naxçıvan şəhərində XIX yüzilliyə qədər qalıqları qalan başqa abidələr də, o cümlədən Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan, ancaq, indiyədək gəlib çatmayan Qoşa minarəli baştağ və Came məscidi də bu görkəmli memarın yaradıcılığının məhsulu olmuşdur. XII əsrdə Naxçıvan şəhərində yaratdığı Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan Eldənizlər sarayı (Dar ül-Mülk), Xanəgah və s. kimi inzibati və mülki binalar da XII əsrdə Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilmişdir. Hətta elmdə 1979-cu ildə Ordubad rayonundakı Orta əsr Xaraba Gilan yaşayış yerində təsadüfən aşkar olunan türbənin də Əcəmi Naxçıvani tərəfindən XII yüzilliyin 80-ci illərində inşa edilməsi fikri vardır (9, s.90-91). Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində, Möminə xatın türbəindən təxminən 400-500 metr aşağıda yerləşən Nuh peyğəmbərin qəbirüstü türbəsinin ətrafından aşkar olunan kitabə fraqmentlərinin, abidələrin inşasında istifadə olunan inşaat materiallarının, yan üzlərin bəzədilməsində tətbiq edilən

ornament-naxışların, kaşı nümunələrinin çox oxşar olduqlarına əsasən demək olar ki, bu türbə də, Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsusdur və bu məktəbin çiçəklənmə dövrü keçirdiyi, XII yüzilliyin ortalarında Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən Yusif Küseyir oğlu türbəsinə az sonra inşa olunmuşdur.

Əsas hissə

Əcəmi Naxçıvanının Naxçıvan şəhərində inşa etdiyi abidələrdən bir neçəsinin, o cümlədən Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbələrinin və qoşa minarəli baştağın kitabələri XIX yüzilliyin ortalarından etibarən tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatların nəticəsi olaraq həmin abidələrin təyinatı, sifarişçisi, inşa tarixi və memarı haqqında məlumatlar elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Beləliklə, bu kitabələrin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında görkəmli Azərbaycan memarı, hətta Azərbaycan memarlığında xüsusi məktəb yaratmış Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının adı elmi ictimaiyyətə məlum olmuşdur.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani yaratdığı dünya şöhrətli abidələrdən Yusif Küseyir oğlu türbəsinin üzərində imzasını “Bənnə Əcəmi Əbubəkr oğlu Nəşəvinin əməlidir”, Möminə xatın türbəsinin üzərində isə “Bənnə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının əməlidir” şəklində təqdim etmişdir. Kitabəsindən göründüyü kimi, memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani ilk yaradıcılıq məhsulu olan Yusif Küseyir oğlu türbəsinin üzərində özünü “Nəşəvi” nisbəsi (doğulduğu və ya yaşadığı yerin adı) ilə təqdim etmişdir. Nəşəva, Nəşəvi orta əsrlər zamanı Naxçıvan şəhərinin adlarından biri olmuşdur. Orta əsrərəb coğrafiyaşünası Yaqut əl-Həməvi Yusif Küseyir oğlu türbəsinin inşasından az bir müddət sonra, XIII əsrin əvvəllərində qələmə aldığı “Mücmə əl-Buldən” (“Ölkələrin əlifba sırası ilə sıralanması”) əsərində Naxçıvan şəhəri haqqında iki dəfə bəhs edir. O, Naxçıvan şəhərinin adını birinci dəfə Naxcuvan, Nakcuvan, ikinci dəfə isə Nəşəva kimi qeyd etmişdir. Yaqut əl-Həməvi şəhər haqqında birinci dəfə yazır: “Naxcuvan və yaxud bəzilərinin dediyi kimi Nakcuvan Azərbaycanda şəhərdir, hansı ki, biz onun haqqında yenə danışacağıq”. Müəllif ikinci dəfə isə şəhər haqqında belə yazır: “Nəşəva Azərbaycanda şəhərdir. ...Xalq arasında Naxcuvan, yaxud Nakcuvan kimi məşhurdur” (10, s. 32). Müəllifin fikrindən aydın olur ki, şəhər həmin vaxt, yəni XIII əsrin əvvəllərində Nəşəva adlansa da, xalq arasında Naxcuvan, yaxud da Nakcuvan kimi məşhur olmuşdur. XII əsrdə olduğu kimi, şəhər XIII əsrin əvvəllərində də Nəşəva adlanmış, bununla belə, həm də Naxcuvan, Nakcuvan kimi də tanınmışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Yusif Küseyir oğlu türbəsinin inşasından bir neçə il sonra, 1186-cı ildə inşasını başa çatdırdığı Möminə xatın türbəsinin kitabəsində özünü “Naxçıvani” nisbəsi ilə təqdim etmişdir.

Daşdığı “Nəşəvi” və “Naxçıvani” nisbələri birmənalı şəkildə təsdiq edir ki, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani XII yüzillikdə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, orada yaşamış və fəaliyyət göstərmişdir. Orta əsr mənbələrindən məlumdur ki, qədim tarixə malik olan Naxçıvan şəhəri XII əsrdə yüksək inkişaf səviyyəsində olmuş, müəllifi məlum olmayan, XIII əsrdə yazılmış “Əcaib əd-dünya” əsərinin məlumatına görə, Eldənizin dövründə özünün ən qüdrətli çağını yaşamış, orada şah iqamətgahı qurulmuş və hökumət binası (dövlət xana) inşa edilmişdi (4, s. 135). Məhz belə yüksək inkişafın nəticəsi olaraq şəhər Azərbaycanın mühüm ticarət, sənətkarlıq, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınmış, hətta 1136-cı ildə tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Atabəyləri kimi nəhəng bir dövlətin paytaxtlarından birinə çevrilmişdi. Əcəmi Naxçıvani belə bir mühitdə Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur və bu mühit onun görkəmli bir şəxsiyyət, xüsusilə bacarıqlı sənətkar kimi formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Ancaq, təəssüf ki, bu görkəmli sənətkarın anadan olduğu və vəfat etdiyi tarix elmə dəqiq məlum deyildir. Orta əsr qaynaqlarında da bu haqda elə bir məlumat yoxdur. Bu səbəbdən də, memarın doğum və ölüm tarixi haqqında ancaq, onun yaratdığı nadir memarlıq abidələri əsasında müəyyən mülahizələr yürütmək, bu tarixləri təxmini də olsa müəyyən etmək olar.

Əcəmi Naxçıvani memar kimi çoxlu əsərlər yaratsa da, həmin abidələrdən zamanəmizdək Naxçıvan şəhərində ikisi gəlib çatmışdır. Bu abidələrdən Yusif Küseyir oğlu türbəsinin inşası 1162-ci ildə, Möminə xatın türbəsinin inşası isə 1186-cı ildə başa çatmışdır. Əzəməti, möhtəşəmliyi, naxışlarının və kitabələrinin mükəmməlliyi ilə Möminə xatın türbəsi Yusif Küseyir oğlu türbəsinə geridə qoyur. Bu da təbii bir haldır. Çünki, inşa tarixlərindən də göründüyü kimi Yusif Küseyir oğlu türbəsinin memar nisbətən gənc və ya cavan yaşlarında inşa etmişdir. Möminə xatın türbəsinin inşası isə ondan 24 il sonra,

memarın yaşının və sənətinin kamillik çağında başa çatdırılmışdır. Fikrimizcə, Yusif Kuseyir oğlu türbəsini inşa edərkən memar təxminən 30-35 yaşlarında, Möminə xatın türbəsini inşa edərkən isə, 55-60 yaşlarında olmuşdur. Bu iki türbənin inşa tarixlərini əsas götürərək Əcəmi Naxçıvaninin doğum tarixini təxminən XII yüzilliyin 20-ci illərinə aid etmək olar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1976-cı ildə böyük memarın anadan olmasının 850 illiyi təntənəli surətdə qeyd olunarkən bu cəhət nəzərə alınmışdır. Bu səbəbdən də “Naxçıvan ensiklopediyası”nda onun doğum tarixi XII əsrin 20-ci illəri kimi qeyd olunmuşdur (3, s.150). Görünür, UNESCO-nun Baş Konfransının 42-ci sessiyasında Əcəmi Naxçıvaninin 900 illik yubileyinin UNESCO çərçivəsində 2024-2025-ci illər ərzində qeyd olunacaq yubileylər siyahısına daxil edilməsi haqqında qərar qəbul edilərkən də, bu amil əsas götürülmüşdür.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin təvəllüd tarixi kimi vəfat tarixi də dəqiq məlum deyildir. Fikrimizcə, 1186-cı ildə Möminə xatın türbəsinin inşasını başa çatdıran, bundan az sonra onun yaxınlığında Came məscidi kimi daha möhtəşəm bir abidəni inşa edən Əcəmi Naxçıvani həmin vaxt sənətinin və yaşının kamillik dövrünü yaşamışdır. İnsanın, xüsusi ilə kişilərin orta ömrünün 70-75 il olduğunu əsas kimi götürərək böyük memarın XII yüzilliyin sonlarında vəfat etdiyini ehtimal etmək olar.

Dünyasını dəyişdikdən sonrakı dövrlərdə Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığının və onun yaratdığı məktəbin təsiri ilə çox geniş bir ərazidə möhtəşəm memarlıq abidələri yaradılmışdır. Bu memarlıq məktəbinin təsiri elə Naxçıvan bölgəsində indiyədək qalan, bəlkə də Əcəmi Naxçıvaninin özü tərəfindən inşa edilmiş Gülüstan türbəsində (XII-XIII əsr), Qarabağlar memarlıq kompleksində (XII-XIV yüzillik), Naxçıvan memarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani tərəfindən inşa edilmiş Bərdə türbəsində (1322-ci il), Cənubi Azərbaycanın Marağa şəhərindəki Göy günbəzdə (1196-cı il), Səlməs türbəsində (XIV əsr) və digər abidələrdə aydın şəkildə izlənir.

Ümumiyyətlə, dünya memarlıq tarixinə Əcəmi Naxçıvani kimi dahi bir sənətkar bəxş edən Naxçıvan memarlıq məktəbinin təsir coğrafiyası çox genişdir. Azərbaycan hüduqlarını aşıb keçən bu coğrafiya Yaxın və Orta Şərq ölkələrini də əhatə etmişdir. Bu ölkələrdə yetişən bir sıra görkəmli memarlar öz yaradıcılıqlarında Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbində Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən tətbiq olunan bir sıra memarlıq ünsürlərindən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Orta Asiyada, xüsusilə Səmərqənd şəhərində inşa edilən memarlıq nümunələrində də, Əcəmi Naxçıvani sənətkarlığının izlərinə rast gəlinir. Bunun da, əsaslı səbəbləri vardır. Çünki, bilindi ki, Orta Asiya fəthi Əmir Teymur tutduğu ərazilərdə fəaliyyət göstərən görkəmli sənətkarların hamısını əsir götürərək paytaxt Səmərqəndə aparırdı. Həmin sənətkarlardan Səmərqənddə möhtəşəm memarlıq abidələrinin inşasında istifadə olunurdu. 1387-ci ildə Naxçıvan ərazisi Teymur qoşunları tərəfindən tutduqdan sonra da, yerli sənətkarlar, o cümlədən memarlar Səmərqəndə köçürülmüş və onlar paytaxtın abadlaşdırılmasında iştirak etmişdilər. Ona görə də, bu abidələrdə Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsus xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır.

Uzun müddət Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olmuş İsfahan şəhərinin memarlıq abidələrində, XVI yüzillikdə yaşamış məşhur türk memarı Sinanın İstanbulda inşa etdiyi abidələrdə də Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığının təsiri özünü aydın şəkildə göstərir. Bunu türk tədqiqatçıları da öz əsərlərində təsdiq edirlər. Görkəmli türk-sənətsünas alimi Oqtay Aslanapa “Türk sənəti” adlı dəyərli əsərində qeyd edir ki, Anadoludakı Səlcuq dövrü memarlıq abidələrinin bəzək motivləri, Cənubi Azərbaycanın Qəzvin məscidlərindəki eyni motivlər Naxçıvan abidələri vasitəsi ilə Anadoluya gəlib çıxmışdır. Müəllif Sivasdakı memarlıq nümunəsindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “burada daş portalın üst kənarında bir-birini kəsən altıbucaqlıda Naxçıvan günbəzlərindəki motivlərin yenidən dəyərləndirildiyi görünməkdədir (7, 270, 307). Türk alimi Dalokay Vedat da memar Sinanın yaradıcılığına həsr etdiyi “Toplumçu Sinan” adlı əsərində bu cəhətə toxunmuş, onun İstanbulda inşa etdiyi Xosrov paşa türbəsi haqqında bəhs edərkən qeyd etmişdir ki, “burada Atabəylərdən qalma günbəzlərdən bir nəfəs gəlir” (6, s. 36).

Memar Sinanın yaradıcılığında Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığının belə qabarıq şəkildə əks olunması isə heç də təsadüfi deyildir. Memar Sinan gənclik vaxtlarında mühəndis kimi Osmanlı ordusunda xidmət edərkən Sultan Süleyman Qanununun 1535-ci ildə Azərbaycana yürüşü zamanı qoşunla birlikdə Naxçıvana gəlmiş, Naxçıvan şəhərində Əcəmi Naxçıvani yadigarlarını görmüşdür.

Sinan Naxçıvanda olarkən Əcəmi Naxçıvani yadigarlarından indiyədək qalan Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbələri ilə yanaşı, həmin vaxt şəhərdə salamat vəziyyətdə olan qoşa minarəli baştağı, Came məscidini və Naxçıvan memarlıq məktəbinin yetirməsi olan digər ustaların inşa etdiyi gözəl abidələri də seyr etmişdir. Bu abidələr isə onun yaddaşında böyük təsir buraxmışdı. Həmin təsir bütün yaradıcılığı boyu görkəmli memarı izləmiş, yaratdığı abidələrə özünü göstərmişdir.

Əcəmi Naxçıvani dövrünün çox böyük memarı, kamil sənətkarı olmuş, sənətinin incəliklərinə yiyələnmiş, zirvəsinə yüksəlmişdir. Onun yaradıcılığını təhlil edərkən belə bir qəti qənaətə gəlmək olur ki, o dövrünün görkəmli memarı olmaqla bərabər, həm də zamanəsinin bir sıra elmi biliklərinə, xüsusilə həndəsə, riyaziyyat, astronomiya və s. dünyəvi və dini elmlərinə dərinlən yiyələnmiş, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət, böyük bir filosof olmuşdur. Təsədüfüdür ki, başqa həmkarlarından daha çox üstünlüklərə və elmi biliklərə malik olduğu üçün Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani müasirləri tərəfindən “Şeyxül-Mühəndisin” (“Mühəndislərin başçısı”, “Mühəndislərin şeyxi”) kimi dəyərləndirilmişdir. Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlığı tədqiq etmiş tədqiqatçıların da fikrincə, Əcəmi sənətində Şərqi bəlkə də heç bir filosofuna nəsib olmayan bir fikir nizamı var. Bu nizam, başqa bir ifadə ilə desək, bu sistem incəliklərinə varılsa ahəngdar bir ideologiya, bir dünyagörüş sistemindən ibarətdir. Elə bir sistem ki, səkkiz yüz il əvvəl düşünülmüş olmasına baxmayaraq, yaşadığımız bu günlərdə belə, aktual deyiləcək qədər təzə və yenidir (1, s. 70).

Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani inşa etdiyi abidələr üzərində yazdığı kitabələrdə özünü “bənna” kimi təqdim etmişdir. Görkəmli memarların apardığı tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan memarlıq abidələrinin müəllifləri müsəlman intibahı dövründən başlayaraq abidələr üzərində imzalarını adın əvvəlində yazılan “bənna”, “usta”, “ustad”, “memar” titulları ilə birlikdə qeyd etmişlər. XII əsrdə “Bənna” titulu Naxçıvan-Marağa çevrəsi abidələrində daha geniş yayılmışdır. “Bənna” sözünün o dövrdəki anlamı indikindən fərqli və çox tutumlu idi. Görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Simnarı “bənna”, “o bənna kişi” kimi tanıdır və bildirir ki, “bu söz (bənna) məşhurdur və (bənna) min nəqqaşa dərs deyə bilər”. Bu deyimdən göründüyü kimi Nizami dövründə bənna binanın ucaldılmasına və bəzədilməsinə bir başa başçılıq edən yaradıcı şəxsiyyət – müəllif olmuşdur. Memarlıq abidələrində rast gəlinən “ustad” titulu isə bir qədər yayqın olaraq, şəxsin konkret sənətini deyil, sənətkarlıq səviyyəsinin yüksəkliyini, ... böyük təcrübəsi ilə üstün ad qazandığını göstərirdi. “Memar” titulu daşıyan adamlar isə layihəni işləyən və tikinti gedişatında bütün inşaatçılara və inşaat işlərinə başçılıq edən sənətkar, sözün gerçək anlamında baş inşaatçı olmuşdur (2, s. 220-221).

Naxçıvan memarlıq abidələrində də eynilə bu hala rast gəlirik. Bu abidələrdə işlədilinən “bənna” və “memar” titulları konkret olaraq hər hansı bir memarlıq abidəsinə tikən, ucaldan sənətkarı bildirirsə, “usta” və ya “ustad” titulu sənətkarlara verilən ümumi ad kimi işlədilir, konkret bir sənət sahəsini bildirmir. XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan memarlığında, xüsusilə onun Naxçıvan məktəbində “bənna” titulu daha üstün və məna tutumuna görə, daha geniş anlaşılmışdır. Bu səbəbdən də, həmin vaxt öz sənətinin zirvəsinə yüksəlmiş Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani “bənna” titulu daşımış, yaratdığı abidələr üzərində imzasını “bənna” kimi təqdim etmişdir.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən yaradılmış Azərbaycan memarlığının şah əsərləri onun irsinin dünya memarlıq sənətinin ölməz əsərləri sırasına daxil olduğunu göstərir. UNESCO tərəfindən 2024-2025-ci illərdə Əcəmi Naxçıvanının 900 illik yubileyinin qeyd olunmasının qərar alınması da bu irsə olan hörmətin, diqqət və qayğının təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Bu memarlıq irsi Əcəmi Naxçıvanının öz dövrünün – XII əsrin misli-bərabəri olmayan memarı olduğunu inamla söyləməyə əsas verir. Qərbdə memarlıq yaradıcılığı imzasız olduğu bir vaxtda Əcəmi Azərbaycan memarlığının bir sıra şah əsərlərinin müəllifi kimi bizim gözlərimiz önündə parlaq, təkraredilməz yaradıcılıq siması olan bir sənətkar, bədii və mühəndis düşüncəsinin nəhəng siması kimi canlanır. Ona görə də görkəmli memarların sözləri ilə ifadə etsək tam əminliklə demək olar ki, XII əsrin memarlıq tarixi onunla yanaşı dayana biləcək digər bir layiqli memarı tanımır (6, s.60-61). Yaratdığı möhtəşəm memarlıq nümunələrinə əsasən mübaliğəsiz şəkildə demək olar ki, müsəlman intibahı dövründə - XII əsrdə, Gəncə şəhərində Nizami Gəncəvi, Naxçıvan şəhərində isə Əcəmi Naxçıvani kimi dahi şəxsiyyətlər yetişmiş, yaşamış və fəaliyyət göstərmişdir. Fikrimizcə, Nizami Gəncəvi ədəbiyyatda hansı zirvəyə yüksəlmişsə, Əcəmi Naxçıvani memarlıqda həmin zirvəni fəth etmişdir.

Hər hansı bir tarix-mədəniyyət abidəsi, o cümlədən türbə, məscid, xanəgah, körpü, karvansara, hamam, qala, istehkam, qəbirüstü xatirə abidəsi və s. hər bir xalqın torpağa vurduğu möhürdür. Dünyaya gələn hər bir insan ömrünü başa vurduqdan sonra dünyasını dəyişir. Ancaq, onun yaratdığı əsər, xüsusilə memarlıq abidəsi uzun müddət yaşayır, gələcək nəsillərə öz mənsubiyyəti, sifarişçisi, onu yaradan sənətkar, inşa tarixi və s. haqqında dəyərli məlumatlar çatdırır. Beləliklə, abidə öz yaradıcısının tarixdə yaşamasına, xatırlanmasına səbəb olur. Görkəmli memar Əcəmi Naxçıvani də sanki bütün bunları nəzərə alaraq özünün şah əsəri olan Möminə xatın türbəsinin üzərində belə bir beyt yazmışdır:

“Biz gedirik, ancaq, qalır ruzigar,
Biz ölürük, əsər qalır yadigar”(8, s.373).

Həqiqətən dünya memarlıq xəzinəsinə Möminə xatın türbəsi kimi möhtəşəm bir nümunə bəxş edən Əcəmi Naxçıvani öz ömrünü çoxdan başa vursa da, hətta qəbrinin yeri belə unudulsa da yaratdığı bu nadir memarlıq abidəsi 1186-cı ildən bəri, 838 ildir ki, Naxçıvan şəhərinin mərkəzində əzəmətlə ucalır, seyr edənləri öz gözəlliyi ilə heyran edir, müəllifinə rəhmət oxutdurur. Azərbaycan qadınının, ananın xatirəsinə ucaldılan ilk abidələrdən biri olan və Haçadağla birlikdə Naxçıvanın simvoluna çevrilən bu türbə 1632-1653-cü illərdə Hindistanda Mümtaz Mahalın şərəfinə inşa edilmiş Tac Mahal məqbərəsi ilə birlikdə dünyada qadına, anaya qoyulan ən möhtəşəm abidə kimi diqqəti cəlb edir və əzəməti ilə heyran doğurur. Çox maraqlıdır ki, Əcəmi Naxçıvani yaratdığı abidənin gözəlliyini qiymətləndirmiş, hətta onun üzərində fars dilində kufi xətti ilə “İlahi, bəd nəzərdən uzaq el!” sözlərini də yazmışdır.

Nəticə

Orta əsrlər zamanı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani də daxil olmaqla bütün sənətkarlar xalq kütlələri içərisindən çıxmış adamlar idi. Ona görə də, onlar hakim sinfin tələblərinə uyğun olaraq çox vaxt yaratdıqları abidələrin üzərində öz imzalarını qoya bilmirdilər. Başqa sözlə desik, abidələr anonim tukilirdi. Yaratdığı möhtəşəm memarlıq nümunələrinin, hətta Naxçıvan şəhərinin rəisi Yusif Kuseyir oğlunun türbəsi, yaxud da Atabəylər dövlətinin banisi Şimsəddin Eldənizin və dövlətin ən qüdrətli hökmdarlarından olan Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın, Qızıl Arslanın anası Möminə xatının qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində öz imzasını qeyd etməsi onun yaşadığı dövrdə çox yüksək elm, hörmət və nüfuz sahibi olmasından irəli gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
2. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
3. Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə. Cild 1. Naxçıvan, 2005, 361 s.
4. Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
5. Salamzadə Ə. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1976, 84 s.
6. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985. 268 s.
7. Aslanpa Oqtay. Türk sanatı. İstanbul: Remzi kitabevi, 1997.
8. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана. Эпоха Низами / Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.
9. Ибрагимов Б. Нововыявленный мавзолей XII в.в. Хараба – Гилане. Доклады АН Азербайджанской ССР. Том XL, №7, 1984, с.87-91.
10. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-Булдан. Перевод с арабского З. М. Буниятова и П. К. Жузе. Баку: Элм, 1983, 34 с.

SUMMARY

ABOUT THE LIFE, CREATIVITY OF THE PROMINENT AZERBAIJAN ARCHITECT AJAMI ABUBAKR OGULU NAKHCHIVANI

The article deals with life, creativity, the dates of birth and death of the prominent Azerbaijani architect Ajami Abubakr oglu Nakhchivani. It is noted that there is no information till today about the life, creativity, birth and death dates of Ajami Nakhchivani in medieval sources. Therefore, analyzes are made based on the construction dates of the tombs of Yusif Guseyir oglu and Momina Khatun, which were the products of the architect's creativity, and his dates of birth and death are determined approximately. It is concluded that Ajami Abubakr oglu Nakhchivani was born in the 20s of the 12th century and passed away at the end of the same century.

Key words: *Azerbaijan, Nakhchivan, Ajami Nakhchivani, architect, Momune khatun, tomb, monument.*

РЕЗЮМЕ

О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВО ВЫДАЮЩЕГОСЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО АРХИТЕКТОРА АДЖАМИ АБУБАКР ОГЛЫ НАХЧЫВАНИ

В статье говорится о жизни, творчество, датах рождения и смерти выдающегося Азербайджанского архитектора Аджеми Абубакр оглы Нахчывани. Отмечается, что в средневековых источниках нет сведений о жизни, творчество, датах рождения и смерти Аджеми Нахчывани. Поэтому анализ проводится на основе дат строительства могил Юсифа Гусейир оглы и Момины хатын, являющихся плодами творчества архитектора, и определяются его даты рождения и смерти, хотя и приблизительные. Делается вывод, что Аджеми Абубакр оглы Нахчывани родился в 20-х годах XII века и умер в конце того же века.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нахчыван, Аджеми Нахчывани, архитектор, Момина хатын, могила, памятник.*

MAHİRƏ NAĞIQIZININ POETİK DİLİ

Sədaqət Həsənova

0009-0002-9996-6229

sedagethesenova@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan,

*Yazışılan müəllif: *sedagethesenova@gmail.com*; Tel.: (+994) 70 5393589

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan poetik dili haqqında danışılır. Bu məqsədlə Mahirə Nağıqızının poeziyası təhlilə cəlb olunur. Mahirə Nağıqızının şeir dili təbiiliyi, sadəliyi və saflığı ilə seçilən maraqlı mənbə kimi təhlil olunur. Şairə şeirdə xalqın ruhunu qorumaq kimi şərəfli bir vəzifəni yerinə yetirən söz adamı olaraq təqdim edilir. Bu məsələ əsl sənətkarlıq hesab olunur. Bu anlamda, Mahirə Nağıqızı müasir ədəbi-bədii dilimizi xalq danışığından gələn faktlarla zənginləşdirən yazar kimi qiymətləndirilir. Məqalədə şairənin dialektlərə münasibətindən də bəhs edilir. Onun şeirlərinin mətnində Azərbaycan dilini tərk edərək onun dialektlərində yaşayan bir sıra sözlərlə qarşılaşırıq. Dialektlər ədəbi dilə material verməkdən başqa, xalqımızın tarixini və dilini uzlaşdırmaqda əhəmiyyəti rol oynayan faktlar kimi dəyərləndirilir və onların bədii üslubda müəyyən qədər mövqeyə malik olması göstərilir. Bu sözlərin şerin dilini təbiiləşdirməsi əsaslandırılır. Bundan başqa, Mahirə Nağıqızının poetik dilimizdə yeni ifadələr yaratması məsələsinə də toxunulur. Şairənin dilində elə sözlər var ki, onlar hazırda Türkiyə türkcəsi üçün fəal mövqedə olsa da, Azərbaycan dilində unudularaq az işlənir. Belə sözlərin poetik dilə gətirilməsi təqdirəlayiq işlərdən biri sayılır. Məqalədə Mahirə Nağıqızının şeir dilindəki qafiyyə və obrazlılığa da diqqət edilir. Qafiyyə və obrazlılıq bədii dil üçün əsas şərtlərdən biri kimi mənalı məzmun və estetik gözəllik yaradaraq poetikliyi dərinləşdirən faktlardır. Araşdırma göstərir ki, adi danışiq dili faktlarından ibarət olan söz və ifadələr poetik forma və məzmun qarşısında yeni imkanlar açır. Mahirə Nağıqızının yaradıcılığı üzərində aparılan linqvistik araşdırma bir daha təsdiq edir ki, bədii əsərin taleyində dil aparıcı rola malikdir.

Açar sözlər: *söz, dil, ifadə, üslub.*

GİRİŞ

Azərbaycan poetik dili tarixən qədimliyi, məna-məzmun baxımından zənginliyi ilə seçilir. Müxtəlif inkişaf mərhələlərində ədəbi-bədii dilimiz yeni keyfiyyət və üslub çalarları ilə bollaşmış və bu proses indi də davam edir. Poetik dilin inkişafında ədəbi simaların böyük rolu var. Belə ki, bədii dili yaşadan da, zənginləşdirən də onlardır. Ona görə də Azərbaycan poetik dilinin ayrı-ayrı yazarların yaradıcılıq nümunələri üzərində araşdırılması zəruridir. Müxtəlif yazarların yaradıcılığının linqvistik təhlili əhəmiyyətlidir. Bu proses nəticəsində həm poetik dilimiz dərinlən və hərtərəfli şəkildə araşdırılır, həm də ayrı-ayrı ədəbi simaların ədəbi-bədii dilimizə verdiyi töhfələr müəyyənləşdirilir. Bu anlamda, Mahirə Nağıqızının poetik dili ilə bağlı tədqiqat aktualıq kəsb edir.

MATERIAL VƏ METODLAR

“Mahirə Nağıqızının poetik dili” adlı tədqiqatın yerinə yetirilməsində dil elementlərinin daxili quruluşunu, əlaqələrini və sistemliliyini öyrənmək üçün təsvir, şairənin yaradıcılığı ilə digər söz adamları arasında paralellər qurmaq, oxşarlıqları və fərqləri üzə çıxarmaq məqsədilə müqayisə və sözügedən şairənin dil-üslub özəllikləri haqqında təsəvvür yaratmaqdan ötrü təhlil metodlarından istifadə olunmuş, material olaraq şairənin yaradıcılıq nümunələrinə müraciət edilmişdir.

ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏLƏR

Araşdırma zamanı Mahirə Nağıqızının çağdaş Azərbaycan poetik dilində özünəxas rola malik olması qənaəti əldə edilmişdir. Şairə ədəbi-bədii dilimizin təbiiliyini qorumuş, bu məqsədlə xalq danışığı elementlərinə xüsusi önəm vermiş və milli dialekt faktlarını bədii üslubda bacarıqla işlətməmişdir. Bundan başqa, o, uzun yüzilliklər boyu dilimizdə işlənmiş, lakin müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olaraq dilimizi tərk etmiş bir sıra sözləri yenidən poeziyaya gətirərək milli vahidlərə yüksək münasibət formalaşdırmışdır. Daha çox Cənubi Azərbaycan ədəbi dilində işlənən “hövlənək”, dilimizin aktiv leksikasıdan uzaqlaşan “gəzmək” (“axtarmaq” mənasında) kimi sözlərin işləkliyini təmin etməklə poetik dilimizin sadəlik və təbiiliyini qorumuşdur. Ümumtürk vahidlərindən olan, “ana kitabımız” sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından üzü bəri XX yüzilin yarısına qədər dilimizdə bol-bol işlənən, lakin hazırda Türliyə türkcəsi üçün səciyyəvi olan “yavru”, “tuzaq” kimi sözləri yenidən poetik dilə gətirərək tarixi linqvistik faktların yaşamaına imkan yaratmışdır. Mahirə Nağıqızı Azərbaycan bədii dilinin söz-ifadə yaradıcılığını “qəm ilə sürmələnmək”, “ruhun mizrabanı” kimi maraqlı poetik sintaksis örnəkləri ilə zənginləşdirmişdir.

MÜZAKİRƏ

Əlinə qələm alanların hamısı, bir tərəfdən, ədəbiyyat yaradırsa, digər tərəfdən də, dilimizə xidmət edir. Bu iş məqsədli və ya məqsədsiz, bilərəkdən, ya bilməyərəkdən, az və ya çox dərəcədə olur. Mahirə Nağıqızında dilə xidmət bilərəkdəndir və qandan, candan gəlir, çünki o, şairəlikdən başqa, elm adamlarındandır, dilçi alimdir. Sözsüz ki, yazarların əsas qüdrət və hikmətini onların dilində axtarmaq lazımdır. Ona görə ki, dil poeziyanın açarıdır. Bundan başqa, “... dil materialı kimi Azərbaycan dilinin qanun-qaydalarından bəhs edərkən hər hansı bir söz ustasının əsərindən misal gətirib öz fikrini əsaslandırmaq olar” (Adilov, s.365)

Mahirə Nağıqızının şeir dili təbiiliyi, sadəliyi və saflığı ilə seçilir. Təsadüfi deyildir ki, mütəxəssislər dili təbii və səmimi olan şairləri “xoşbəxt sənətkar” hesab edirlər. Məzmun gözəlliyi kimi forma gözəlliyini də təmin edən şairlərin əsərləri uzun müddət yadda qalır, onlarla oxucu ürəyi arasında bir ülfət yaranır və bu, dilin, şerin qanunları ilə bir səviyyədə dayanır.

Mahirə Nağıqızı şeirlərinin nəbzində həssas və zərif bir vətəndaş ürəyi döyünür. Yəqin buna görədir ki, şairə vətəndən həmişə zövq və şövqlə danışır:

Qürbətın mehi üşüdür.

Vətənin qışı üşütmür (Nağıqızı, 2021, s. 81).

Mahirə Nağıqızı dilə, sözə hörmət edir, ehtiram göstərir. Bəzən bu hörməti dəbdəbəli söz və ifadələrlə qarışdırırlar. Lakin sözə dəyər vermək dili bəlağətli epitetlərlə doldurmaqdan ibarət deyil, əksinə, dili dərinlən bilmək, onun xalq ruhunu qorumaq əsl sənətkarların vəzifə borcudur. Bu anlamda, Mahirə Nağıqızı çağdaş ədəbi-bədii dilimizi onun xalq ruhuna söykənən faktları ilə zənginləşdirən söz adamlarındandır.

Məhr elədin kimə, könlüm,

Tikdi səndə kömə könlüm.

Bu dünya sənnik deyilmiş,

Çıx get, tərəkəmə könlüm (Nağıqızı, 2021, s. 31).

Bu örnəkdə “koma” sözünün xalq danışığı dili variantında verilməsi əsərin dilinə bir şirinlik, duzluluq gətirir.

Dərdin simsar bilər məni,

Qəm ilə sürmələr məni.

Anası itmiş quzuyam,

Tap, qalmayım mələr məni (Nağıqızı, 2021, s. 31).

Əsərin dilindəki “qəm ilə sürmələnmək” tərəvətli poetik ifadələrdəndir. Bundan başqa buradakı “simsar” sözü də diqqəti çəkir. İzahlı lüğətimizdə alınma mənşəli söz kimi qeydə alınan bu sözün mənalarından biri “yaxın”, “daha yaxın” deməkdir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., 2006, s. 120). Naxçıvan xalq danışığında bu söz “qohum” mənasında da işlənir. Bəzən dildə milli söz əvəzinə

alınmaların işlənməsi təsirli ovqat yaradır. Bu mənada, “yaxın” və ya “qohum” sözlərinin yerində “simsar” sözünün işlənməsi xoşagələndir.

Niyə baxdın yanı-yanı,
Mənə qurdun haqq divanı.
Nə dedim ki, tənə etdin,
Ay ruhumun mizrabanı (Nağıqızı, 2021, s. 57).

Məlumdur ki, mizrabdan bəzi simli musiqi alətlərinin simlərini ehtizaza gətirmək üçün istifadə olunur. Bu mənada, “ruhun mizrabanı”, doğrudan da möhtəşəm bir ünvan, seçkin bənzətmə və uğurlu poetik sintaksis örnəyidir. Fikrimizcə, buradakı *-ban* “bağban” sözündə olduğu kimi şəkilçidir və “mizrab vuran”, “ruhu dilləndirən” anlamındadır və bu faktı Mahirə Nağıqızının dilində müşahidə etmək olur. Burada müəllifin dil sənətkarlığından da danışmaq mümkündür. Hər bir əsərdə dil mühümdür, əsasdır. Az reklam olunan, lakin Azərbaycan dillilik elmi tarixində fəxri yerlərdən birinə layiq saydığımız mərhum professor Musa Adilov, yəqin ki, bədii əsərin dilinin ictimai səviyyəsini nəzərə alaraq söz sənətkarlarının bədii əsərin dili üzərindəki işinin xüsusi, şəxsi iş olmadığını qeyd edərək bunu “ümumxalq işi” hesab etmişdir (Adilov, 2020, s. 253).

Oxucunun ürəyini isidən, onu düşüncələrə qərq edən aşağıdakı şerin poetik gücü və ləyaqəti adamı heyrətdə qoyur:

Of, o yosun gözlərin,
Mənə ovsun gözlərin.
Ölüm, göz yaşın axsın,
Məni yusun gözlərin (Nağıqızı, 2021, s. 117).

Bu şeir bizə aşiq yaradıcılığındakı iki əsəri xatırladır. Onlardan biri Aşiq Ələsgərindir:

Ələsgərəm, yandım eşq atasında,
Gözüm qaldı kirpiyində, qaşında.
Qazdır məzarımı çeşmə başında,
Sal sinəm üstündən yol, incimərəm (Aşiq Ələsgər, 2004, s. 56).

Aşığın (və aşıqın) dilindən qopan arzu - hər gün çeşməyə su gətirməyə gedən gözəlin onun məzarından keçməsi, yəni sinəsi üstündən yol salması elə bir bədii təsəvvürə yol acır ki, onu olduğu kimi ifadə etmək mümkün deyil. Burada duyğuların sözlə ifadəsindəki gözəllik ölçüyəgəlməz dərəcədədir. Aşiq Bəhmənin yaradıcılığından alınmış aşağıdakı örnək də insanda Aşiq Ələsgərin əsərindəki duyğuların oxşarını təqdim edir:

Bəhmən qoyub canın yolunda niyaz,
O gizlin dərini sən də mənə yaz.
Ölsəm, məzarımı sən özün gəl qaz,
Ayaq bas sinəmə yol əvəzində (Aşiq ədəbiyyatı antologiyası, 2017, s. 388).

Göründüyü kimi, Aşiq Bəhmən Göyçəlinin dilində aşıqın öz sevgilisindən onun məzarını qazmaq təmənnası var ki, yol əvəzinə sinəyə ayaq basılsın. Düşünürsən ki, məhəbbətin dərinliyinin bundan daha kəskin tərənnüm etmək mümkün deyil. Bu cəhətdən Mahirə Nağıqızının aşağıdakı misraları da maraqlıdır:

Təsəllimdi güman da,
Əlim andda, amanda.
Gündə ayağın dəyə,
Daş olum astananda (Nağıqızı, 2021, s. 187).

Vəfa, etibar istəyən Mahirə Nağıqızının şeirlərində dərin dil duyumu vardır. Dili duymaq üçün savad vacib və yetərli deyil. Və bu fikri universitet tanımayan böyük Füzuli, yazı-pozu bilməyən Dədə Ələsgər təsdiq elədilər. Dili duymaq şərə ürək qoymaq deməkdir, bu, dilə namusla, vicdanla yanaşmaq məsələsidir. Bunun nəticəsidir ki, bədii dilimiz duyğuların əvəzsiz tərənnümünü ortaya qoyan poetik örnəklərlə zəngindir. Mahirə Nağıqızının şeir dili bu inkişaf və zənginliyin davam etdiyini, bir tərəfdən də, şeir dilinin ənənə ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində “gəzmək” feli var. İzahlı lüğətimizdə bu sözün altı mənası verilmişdir ki, onların çoxu “yerimək, dolaşmaq, hərəkət etmək” mənasındadır, bir mənası isə “axtarmaq”dır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c. 2006, s. 242). Bu feil çağdaş dilimizdə “yerimək”

mənasında işlənsə də, tarixən olun “axtarmaq” anlamı daşması məqamları da çox olub. Lakin hazırda bu mənə bir qədər sıxışdırılmış vəziyyətdədir, əsasən, xalq dilinə aiddir və bədii üslubda qorunub saxlanır. Bu baxımdan, Mahirə Nağıqızının yaradıcılığı səciyyəvidir:

Yola çıxma, görən var,
Dərd əkən yox, dərən var.
Qismət gəzməknən deyil,
Yazan var, göndərən var (Nağıqızı, 2021, s. 98).

Mahirə Nağıqızının əsərləri intonasiyaya xüsusi diqqət tələb edir:

Boynu bükük güləm mən,
Şadlanmam, güləmməm.
Bircə səni görədim
Dərd-bəlasız, güləm mən (Nağıqızı, 2021, s. 99).

Buradakı əsas fikri iki cür təhlil etmək mümkündür: *səni görsəydim, dərdsiz-bəlasız gülərdim və ya səni dərdsiz-bəlasız görsəydim, mən də hamı kimi gülərdim*. Durğu işarəsi ilə reallaşan intonasiyaya görə ikinci fikir əsasdır.

Yardan yanadı könlüm,
Onsuz qanadı könlüm.
Qəmnən xalı toxuyar,
Belə hanadı könlüm (Nağıqızı, 2021, s. 177).

Şeirdə sözləri düzmək əsas deyil, mühüm məsələ dil faktlarının affektivliyi, hissi cəhətidir ki, bu hisslərin ifadəsini Mahirə Nağıqızı yetərincə verə bilər:

Çəmən kimi sər məni,
Çiçək kimi dər məni.
Məndən bir dəstə bağla,
Özünə göndər məni (Nağıqızı, 2021, s. 225).

Mahirə Nağıqızının dili müasir bədii dilimizdə əsas nöqsanlardan biri olan yeknəsəqlik və sözçülük kimi qüsurlardan uzaqdır. Onun əsərlərində adamı yoran fikir təkrarları ilə qarşılaşırıq, hər dəfə fikrin sözlərlə bəzənməsi faktlarına rast gəlirik:

Qıymıram bircə gülün.
Xətrinə dəyən olsun.
İstəmərəm bu yaylaq
Məzarlığa çevrilsin,
Yoxsa deyəcəm məni
Batabatda basdırın (Nağıqızı, 2010, s. 152).

Poeziyamızda vətən sevgisinin istiliyini hiss və dərk etdirən, sevgilər içərisindəki fərqi bütün özəllik və gözəlliyi ilə tanıdan əsərlərdən biri kimi bu şeir dəyərlidir, səmimiyyəti ilə diqqəti çəkəndir:

Gümüş deyil, qızıldı,
Bircə-bircə düzüldü.
Göydən yerə düzüldü
Əl-ələ verməz göllər,
Yoxsa deyəcəm məni
Batabatda basdırın (Nağıqızı, 2010, s. 152).

Ədəbiyyatın əbədi mövzularından olan “Vətən məhəbbəti” şerin dilindən keçib ürəklərə dolur, insanın qəlbini ehtizaza gətirir, rəvanlıq, duyğu və düşüncələrin axarı sözlərin məziyyətini təmin edir:

Zorbulaq dərdə dərman,
Dağa aşiqdir duman,
İstəmərəm bu çəmən
Tapdalansın, talansın,
Yoxsa deyəcəm məni
Batabatda basdırın (Nağıqızı, 2010, s. 152).

Bədii ədəbiyyatın taleyini dilin vəziyyəti ilə izah edənlər, doğrudan da, haqlıdrlar.

Dərd oxuyan neyəm mən,

Bilmədim ki, nəyəm mən.
 Əcəl, bəsdir, gəl apar,
 Dərddən hövlənəyəm mən (Nağıqızı, 2021, s. 199).

Dilin tarixi inkişaf özəlliklərini anlamaqda, ədəbi dilə material verməkdə, xalqın tarixini və dilini uzlaşdırmaqda əhəmiyyəti olan dialektlərin ədəbi dil faktoru olmasa da, bədii üslubda müəyyən qədər mövqeli olduğunu düşünərək şerin dilindəki “hövlənə” sözünü əvvəlcə dialektizm kimi qəbul etdik. Məlumdur ki, dialektlər xalqın tarixi ilə dilin tarixi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirməkdə qiymətli dil vahidləridir (Həsənov, 2005, s. 283). Lakin “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə “hövlənə” adlı söz qeydə alınmamışdır (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007). Bu söz ya dialekt deyil, ya da dialektdir, lakin kitablara düşməyib. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə bu sözün eyni fonetik tərkibi ilə qarşılaşmadıq. Burada “hövl” köklü, mənasının əsasında “qorxu”, “vahimə”, “dəhşət” anlamları dayanan bir sıra leksik-qrammatik vahidlər vardır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c., s. 403). Düşünürük ki, Mahirə Nağıqızının bu fikri “dərddən səksəkəli”, “dərddən qorxmaq” və ya “dərddən usanmaq” mənasına uyğun gəlir.

Gündüzlər uç quşlar kimi,
 Yuxun olsun daşlar kimi.
 Qayıt vətən ürəyimə,
 Yavru qaranquşlar kimi (Nağıqızı, 2021, s. 219).

Əsasən “körpə”, “bala” mənasında olan “yavru” sözünün şagdaş dilimizdə işlənmə dairəsi daralmışdır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., 2006, s. 560). Ümumtürk leksikasına aid olan “yavru” XX yüzilin əvvəlində aktiv mövqeli olmuş, əsrin ikinci yarısından zəif mövqeli leksik vahidə çevrilmişdir. Hazırda bu maraqlı milli dil vahidi Türkiyə türkcəsi üçün fəal mövqeyi ilə seçilir. Unudulmaqda olan sözlərin poetik dilə gətirilməsi təqdirəlayiq işlərdəndir ki, Mahirə Nağıqızının bu sahədə də müəyyən qədər rolu vardır. Bu baxımdan, aşağıdakı misralar da diqqətə dəyərdir:

Hava sızadı, gəlmə,
 Yolun uzaqdı, gəlmə.
 Görüb dərddə düşərsən,
 Dörd yan tuzaqdı, gəlmə (Nağıqızı, 2021, s. 61).

“Tuzaq” sözü də lüğətlərimizdə yer almayan, lakin qədim abidələrimizin, xüsusilə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mətnində və şagdaş türk dilində işləkliyi ilə seçilən sözlərdəndir. Belə sözlərin poeziyaya gətirilməsi təsdiq edir ki, bədii üslub tarixi dil yadigarlarını yaşadan qaynaqlardan biri kimi də qiymətlidir.

Mahirə Nağıqızının dilində çox sayda aforizm səciyyəli fikirlər vardır:

Xatasız qul olurmu,
 Ətasız da hökmran? (Nağıqızı, 2021, s. 219).

Özünü öyən yarımaz,
 Qərbi söyən yarımaz.
 Ürəyi daş olan kəsin
 Qapısın döyən yarımaz (Nağıqızı, 2021, s. 221) və s.

Mahirə Nağıqızının dilində bədiləşdirilmiş qarğış örnəkləri də vardır:

Haqsız yara vuranın
 Dünya olsun haramı (Nağıqızı, 2021, s. 41).

Mahirə Nağıqızı sözlü-kəlamlı, dinli-imanlı bir ömür yaşayır. Bu ömrü onun özü belə izah edir:

Bircə anda gəldi keşdi bu ömür,
 Bilmədim ki, nəyi necə yaşadım.
 Düzenləyib düzəmmədim günümü,
 Mən bu ömrü elə-belə yaşadım (Nağıqızı, 2010, s. 176).

Səmimi sözlər dərin qatlara işıq salır. Bu məsələdə müəllifin dil sənətkarlığı əhəmiyyətli rol oynayır. Doğrudan da, bədii əsərin taleyində dil aparıcı rola malikdir. Mahirə Nağıqızının əsərləri göstərir ki, onların məzmunu məhdud ifadələrdən, söz yoxsulluğundan, fikir kasadlığından uzaqdır.

Yəqin ona görə ki, müəllif dilimizin bilicilərindən biri kimi sözə, onun qüdrət və ləyaqətinə inanaraq, ona sadıq qalır, ona güvənir və fikirlərinin təqdimində sözlərdən yerli-yerində istifadə edir:

Gah baharı payız gördü gözlərim,
Alaq basdı, itdi, batdı izlərim.
Ürəyimdə dərd bağladı sözlərim,
Dözüb durdum, yana-yana yaşadım (Nağıqızı, 2010, s. 176).

Şərin dilində qafiyyə və obrazlılıq vəhdət təşkil edir. Bədii dil üçün əsas şərtlərdən biri olan mənalı məzmun və estetik gözəllik poetikliyi dərinləşdirir. Əslində, adi danışq dili faktlarından ibarət olan söz və ifadələr poetik forma və məzmun qarşısında yeni imkanlar açır.

Öz əlimlə möhür vurdum, ağladım,
Sevgi adlı məbədimi bağladım.
Ürəyimdə matəmini saxladım,
Ömrü verdim əsən yelə, yaşadım (Nağıqızı, 2010, s. 176).

Mahirə Nağıqızı sözləri kökündən uzaqlaşmağa imkan vermir, onun məna variantlarını qoruyur, məntiqlə bağlantısını möhkəmləndirir. Əslində, sözlər şairənin istədiyi və işlətdiyi mənada olsa da, oxucu əsl mənanı əldə edə bilər. Fərdi düşüncə və hadisələrin ümumiləşdirilməsi elə səviyyədə ortaya çıxır ki, adama doğma və yaxın görünür, təbiilik əsərin oxunmasını əsaslandırır.

Təpə gördüm, deyir, dağdan ucayam.
Nadan deyir, bu dünyadan qocayam.
Biləmmədim, şux cavanam, qocayam?
Uşaq oldum, uşaq ömrü yaşadım ((Nağıqızı, 2010, s. 176).

Belə bir ömrü yaşayan Mahirə Nağıqızının əsərləri onun Azərbaycan poetik dilinə yeni töhfələr verdiyini təsdiq edərək bir daha göstərir ki, yazarların əsas qüdrəti onların dili ilə ölçülür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adilov M. Bədii dilimizin bəzi məsələləri. Əsərləri, VIII c. Məqalələr (1955-1969-ci illər). Bakı, "Elm və təhsil", 2020, s. 253-259.
2. Adilov M. Söz sənətkarı və dil. Əsərləri, VIII c. Məqalələr (1955-1969-ci illər). Bakı, "Elm və təhsil", 2020, s. 365-379.
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 400 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
7. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 451 s.
8. Nağıqızı M. Ana kəndim – Xalxalım. Bakı, AVROPA, 2010, 401 s.
9. Nağıqızı M. Yanından keçmə dağların. Bakı, ADPU, 2021, 312 s.
10. Şair Bəhmən. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Xalq Bank, 2017, s. 387-389.

ABSTRACT THE POETIC LANGUAGE OF MAHIRA NAGIQIZI

Sadagət Hasanova

The article talks about the poetic language of Azerbaijan. For this purpose, the poetry of Mahira Nagygyzi is involved in the analysis. The poetic language of Mahira Nagygyzi is analyzed as an interesting source distinguished by its naturalness, simplicity and purity. The poet is presented in the poem as a man of words who fulfills the honorable duty of protecting the soul of the people. This issue is considered a real craft. In this sense, Mahira Nagygyzi is considered as a writer who enriches our modern literary and artistic language with facts from folk speech. The article also talks about the attitude of the poetess to dialects. In the text of his poems, we encounter a number of words that leave the

Azerbaijani language and live in its dialects. Apart from providing material for the literary language, dialects are valued as facts that play an important role in harmonizing the history and language of our people, and it is shown that they have a certain position in the artistic style. It is justified that these words naturalize the language of poetry. In addition, Mahira Nagygyzi's creation of new expressions in our poetic language is also touched upon. There are words in the poet's language that are currently in an active position for the Turkish language of Turkey, but are forgotten and rarely used in the Azerbaijani language. Bringing such words into poetic language is considered one of the commendable works. The article also pays attention to rhyme and imagery in Mahira Nagygyzi's poetry. Rhyme and imagery are among the facts that deepen poetics by creating meaningful content and aesthetic beauty as one of the main conditions for artistic language. The research shows that words and phrases consisting of ordinary colloquial language facts can open up new possibilities for poetic form and content. The linguistic research conducted on the work of Mahira Nagygyzi once again confirms that language has a leading role in the fate of an artistic work.

Key words: *word, language, expression, style.*

İSLAM SƏFƏRLİ YARADICILIĞI VƏ AVROPA BAROKKO ŞEİRİ

İman Cəfərov¹

<https://orcid.org/0009-0008-8792-3196>

imanceferov@ndu.edu.az¹

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan,

*Yazılan müəllif: imanceferov@ndu.edu.az¹; Tel.: (+994) 50 3914311

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsr Azərbaycan şairi İslam Səfərlinin şeirləri tamamilə yeni meyarlarla dəyərləndirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, İslam Səfərlinin yaradıcılığı Azərbaycan şeirində Avropa barokko üslubundan danışmağa imkan verir. Barokko üslubu İslam Səfərlinin lirik əsərlərində poetik ifadə gözəlliyini təmin etmişdir. Şair bəzən oxucu düşüncəsinin qəbul etməkdə çətinlik çəkdiyi məfhumları poeziyaya gətirməklə Azərbaycan ədəbi dilinin məcazlar sistemində ciddi yeniliklərə imza atmışdır. İ.Səfərlinin “Xəzərim”, “Sənsən” kimi şeirləri deməyə əsas verir ki, şairin yaradıcılığında barokko üslubunun bütöv bir sistemi yer tutmaqdadır. Şair hətta klassik şeir formalarının quruluşunda müəyyən yeniləşmələr aparmış, bəzəkli sözlərlə poetik dilin emosional təsir gücünü xeyli gücləndirmişdir.

Barokko kələ-kötür mirvari deməkdir. İslam Səfərli poeziyasında da poetik sözlərin sırası kələ-kötür mirvarilərin düzümlü qədər gözəldir. Şair qəfil poetik gedişlər edərək göz önündə təbiətlə özü arasında bütün sərhədləri dağıdan monumental İnsan obrazı canlandırır. Yəqinliklə, XX əsrin II yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında “eşitmənin böyük rəssamı” İslam Səfərli olmuşdur. Şairin poeziyası barokko poeziyasına uyğunluqla qeyri-adi obrazlı köçürmələrlə zəngindir. İslam Səfərlinin yaradıcılığında yeni bir məcazi deyimin yer tutmadığı əsərə rast gəlmək mümkün deyil. Bu baxımdan şairə məxsus yeni bədii üslubdan danışmağa imkan verən “Əsrin ürəyi”, “Naxçıvan yadigarı”, “Azərbaycanım”, “Mənim adi günlərim” kimi yüzrlərlə şeir Azərbaycan barokkosunun qiymətli nümunələri olmaqla məxsusi dəyərləndirilməlidir.

Açar sözlər: *barokko, Səfərli, inci, üslub, obrazlı, Xəzərim.*

GİRİŞ

XX əsrin 50-70-ci illərində Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri İslam Səfərli olmuşdur. Şairin çoxsaylı şeirlərinə musiqilər bəstələnmiş, oxucular İslam Səfərli qələminin məhsulu olan poetik nümunələri sevə-sevə əzbərləmişlər. İslam Səfərli şeirlərinin ədəbi və elmi ictimaiyyətdə böyük əks-səda yaratması təsadüfi deyildi. Şair tərəfindən qələmə alınmış poetik nümunələr qeyri-adi deyimləri, tamamilə yeni olan məcazları ilə diqqəti cəlb edirdi. Əslində həmin şeirlərin əsas səciyyəvi cəhəti misra və bəndlər daxilində sözlərin yeni üslubla düzülmündə idi. Həmin yeni üslub hələ XVII əsrdən Avropada geniş yayılmışdı və barokko adlanırdı. İslam Səfərli şeirlərinin qeyri-adiliyi məhz barokko üslubu ilə bağlılığında axtarılmalıdır. Bununla belə, rus bolşevizminin diqqəti ilə fəaliyyət göstərən ədəbiyyatşünaslıq Azərbaycan poeziyasında barokko üslubundan söz açmağa ehtiyac duymamış, İslam Səfərli yaradıcılığı sadəcə cəmiyyət hadisələrinə həsr olunması baxımından dəyərləndirilmişdir. Beləliklə, milli bədii düşüncəmizdə yer tutan ciddi bir üslub diqqətdən kənarda qalmışdır.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqat XVII əsrdən başlayaraq italiya, fransız, alman ədəbiyyatları üçün səciyyəvi olan barokko üslunun İslam Səfərli yaradıcılığındakı xarakterik cəhətlərini aydınlaşdırmaq məqsədilə aparılmış və bu zaman mədəni-müqayisəli metodun prinsipləri nəzərə alınmışdır. Sistemli təhlil metodu imkan vermişdir ki, barokko üsluna məxsus göstəricilər Azərbaycan şairinin şeirlərində bütün tərəfləri ilə dəqiqləşdirilsin və elmi ümumiləşdirmələrin həyata keçirilməsindən ötrü formal metodun meyarları tətbiq olunmuş, struktur-senamtik təhlil metoduna əsaslanmaqla İslam Səfərli şeirlərində barokko üslunun mövcudluğu təsdiqlənmişdir.

ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏLƏR

İslam Səfərlinin şeirləri deməyə əsas verir ki, Avropa ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan barokko üslubu XX əsr Azərbaycan poeziyasında da yaradıcılıqla tətbiq edilmişdir. Şair əsərlərinin böyük əksəriyyətində qeyri-adi poetik deyimlərlə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni məzmunlu məcazlar gətirmişdir. Barokko üslubunun meyarlarına uyğunluqla İ.Səfərli şeirlərində də çox zaman məcazi deyimlərin hüdudlarını müəyyənləşdirməkdə insan təfəkkürü çətinlik çəkir. Bununla belə, həmin deyimlər əsərin poetik təsir gücünü daha da qüvvətləndirmişdir. Əslində barokko üslubunun məhz XX əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatında tətbiqi müəyyən qanunauyğunluğa əsaslanırdı. Çünki rus müstəmləkəçilik siyasəti ölkədə ateizm ideologiyasını tətbiq etsə də, II Dünya müharibəsinin dəhşətlərini görmüş yazırlar Tanrının gücünü qəbul edir, bütünlüklə kainatın vahid harmoniya ilə mövcudluğuna inanır və həmin harmoniyanın təqdimində barokko üslubunun imkanlarından bəhrələnidilər.

MÜZAKİRƏ

XX yüzilin 50-70-ci illərində İslam Səfərli yaradıcılığı ədəbi ictimaiyyətin diqqətini birmənalı şəkildə yeni bir hadisə olaraq özünə yönəltmişdir və bu, təsadüfi deyildi. Bəli, yarım əsrdən artıq keçən zaman kəsiyində bu Azərbaycan şairi tərəfindən qələmə alınmış əsərlərin özünəməxsusluğu etiraf edilməkdə, poetik dilin zənginliyi nəzərə alınmaqla İ.Səfərli əsərlərinin bənzərsizliyindən, təkrarolunmaz gözəlliyindən söz açılmaqdadır. Hətta yazıçı Əlfə Qasımovun xatirələrindən bəllidir ki, hələ tələbə ikən İslam Səfərlinin yazdığı “Beşik başında” şeiri o zaman Azərbaycan poeziyasının istiqamətlərini müəyyənləşdirən Səməd Vurğun tərəfindən yüksək dəyərləndirilmiş, hamının istedadına ehtiram bəslədiyi şair tələbələrle görüşü zamanı kürsüdəki yerini İslam Səfərliyə vermiş, ondan “Beşik başında” şeirini söyləməsini istəmişdir. Yenə də Əlfə Qasımovun memuarlarına istinad etsək, İslam Səfərlinin söylədiyi “Beşik başında” şeiri bütün salon tərəfindən alqışlanmışdır [2, s.8].

Qeyd-şərtsiz, Səməd Vurğun Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında bu və ya digər səviyyədə diqqəti cəlb edən barokko üslubunun artıq İslam Səfərli yaradıcılığında təntənə ilə üzə çıxacağının fərqiində olmuş, eyni səbəbdən inkişafın dialektikasına uyğunluqla kürsüdən çəkilərək yeni sənətə meydan vermişdir. Qəti şəkildə deyə bilərik ki, İslam Səfərli, estetik fikrin söylədiyi kimi, sadəcə ənənəvi üslubda, realizm prinsiplərinə uyğunluqla yazıb-yaratsaydı, alqışlara layiq görülməzdi. İstər-istəməz bu yeni sənətin özünəməxsusluqları haqqında düşünməli oluruq. Professor S.Həsənova “İslam Səfərli yaradıcılığında dil və üslub xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində yazır: “Yolları, dağları, torpağı obrazlaşdıran şairin poetik nəfəsi özünəməxsusdur. Başqa söz sənətkarlarının üslubunda yazmaq ədib üçün qəbuledilməzdir. Belə bir düşüncə sahibi olan İslam Səfərli sözün qüdrətini duyur və onu oxucusuna hiss etdirməyi bacarır. Sözlərə qaynar və rəngarəng bədii həyat bəxş edən şair dilə aydınlıq gətirməklə yanaşı, əsərlərində fərqli bir musiqi ovqatı da yaradır” [3, s. 28–35].

Göründüyü kimi, professor S.Həsənovanın fikrincə də, İslam Səfərlinin üslubu başqa qələm sahiblərinin üslubundan fərqlidir. Elmi düşüncənin öhdəsinə düşən vəzifə isə bu fərqi mahiyyətinə aydınlıq gətirməkdir və yəqinliklə, İslam Səfərlinin özünəməxsusluğu şairin yeni ədəbi mərhələdə barokko üslubunu davam və inkişaf etdirməsi ilə bağlıdır.

Düşündürücüdür ki, barokko estetikasında olduğu kimi, barokko haqqında irəli sürülən mülahizələrdə də düşüncələrin çox zaman eyni ölçüdə olmadığını, hətta bir-birlərinə qarşı çıxdıqlarını görürük. Məsələn, professor Məmməd Qocayev “Barokko ədəbiyyatında insan konsepsiyası və Məsihinin “Vərqa və Gülşə” poeması haqqında” məqaləsində: “XVII əsr ədəbiyyatında və mədəniyyətində bədii-estetik dünyagörüş özünə yeni bünövrə axtarır. İlahi iradədən azad olmağa can atan XVII əsr insanı öz təsəvvürlərində hansısa başqa bir təmələ söykənməli idi. Bu yeni təməl hələ tapılmamışdı, köhnələri isə artıq itirilmişdi. Ona görə də XVII əsr və o cümlədən, barokko insanının

xarakterik cəhətlərindən biri onun özünü dayaqsız hiss etməsi idi. Antik dövrdəki İnsan-Kainat, Orta əsrlərdəki İnsan-Allah vəhdəti artıq pozulmuş və Yeni dövrün insanı sanki havadan asılı qalmışdı. Bu mənəvi təməlsizlik, bu ruhi tənhalıq barokko insanı üçün səciyyəvi hal idi" [5, s. 18].

Fikrimizcə, bizdə XX əsrin 60-70-ci illər yaradıcı insanı da müəyyən mənada mənəvi özül axtarışında idi. Çünki 1920-1930-cu illərin hakim ideologiyası ateizm təbliğatına əsaslansa da, müharibədən sağ çıxmış insan yaşadığı üçün özünü Tanrıya borclu bilir, bu borcu dilə gətirməyə ehtiyatlanır, insanın mənəvi uralığını təbiətlə vəhdətdə qələmə alırdı.

Digər tərəfdən, bolşevizmin iqtidara gətirdiyi insanın ittihamları Tanrıya ünvanlandığı kimi, insanın Tanrısızlaşdırılması bəşər övladını aşağılayırdı. Azərbaycanda repressiyanın amansız həyata keçirilməsi, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad kimi zəka sahiblərinin məhv edilməsi də müəyyən qədər insanın mənəvi dayaqdan uzaq düşməsinə əsaslanırdı. Bu səbəbdən İslam Səfərli kimi yaradıcı ustaların qəhrəmanları tamamilə yeni insan – özünün mənəvi uralığı ilə öyünə biləcək, təbiətlə vəhdətdə Adəm övladının mənəvi uralığına monumentallıq qazandıracaq yeni İnsan idi.

Ümumi elmi cəhətdən görə, barokko şairinin sənətdəki yeniliklərindən biri də klassik formalar üzərində dəyişikliklər edərək həm forma, həm də məzmunu yeni biçim verməkdir. Əlbəttə, min ildən artıq bir dövrdə söz sənətində mövcud olan janr ölçülərini cilalamaq qələm sahibindən böyük məsuliyyət tələb edir. İslam Səfərli istedadına güvənərək şeirin əski şəkillərinə novatorcasına yanaşmış, sözün həqiqi mənasında, sənətdə çevrilişlərə imza atmışdır. Sübut üçün "Sənsən" şeirinə diqqət yetirmək kifayətdir. Daha doğrusu, ilk baxışda "Sənsən" şeiri ən asan forma olan məsnəviyə uyğunluqla, xalq üçün son dərəcədə doğmalığı ilə seçilən bayatı ölçüsü nəzərə alınmaqla yazılmışdır. Lakin müəllif sanki müstəzadlı, yəni artırmalı məsnəvi qələmə almış, fikrin bitkinliyini məhz müstəzadla yekunlaşdırmışdır. Maraqlıdır ki, şeirdən təkcə müstəzadlar çıxılırsa, poetik dilin təsir gücü sıfırlanar. Bu cəhətdən "Sənsən" şeirində beytlərsənə işlədilmiş "Sənsən" sözü bütövlüklə monumental abidə, digər metaforalar isə həmin abidənin ornamentləridir:

Göydə qövsi-qüzehim,
Yerdə gül üstə şeim – Sənsən!
Masam üstə işığım,
Evimdə yaraşığım – Sənsən!
Pəncərəmdə küləyim,
Ürəyimdə ürəyim – Sənsən!
Dərmanım-davam mənim,
Ən təmiz havam mənim – Sənsən!
Dəryada nadir incim,
Həyatda ilk sevincim – Sənsən! [6, s. 41]

Diqqət edilərsə, bu şeir sanki bir-biri ilə əlaqəsi olmayan ornamentlərin eyni forma daxilində vahid gözəlliyə xidməti deməkdir. Hətta belə demək mümkündür ki, şeirin forması bir qədər də qüsurlu, kor-kobud təsiri bağışlayır. Bütün bunlarla bərabər, şeirdə mənfəi enerji daşıyıcısı olacaq bir sözə belə rast gəlmək mümkün deyil. Yəni şairin qəlbinə hakim olan gözəl dünyanın tacı olduğu kimi, həmin tacın da qaşları qeyri-adidir, adi halda bir-birlərindən uzaq, mahiyyətə isə biri digərini tamamlayan əşyalar və hadisələrdir. Əslində şeirin hər beyti optimizmdən, nikbinlikdən, dinamiklikdən, həm də harmoniya daxilində qeyri-harmoniyadan xəbər verir ki, bütün bunlar da özlüyündə barokko deməkdir. Bəli, İslam Səfərlinin bu şeiri də digər lirik əsərləri kimi incidir, eyni zamanda barokkonun ekvivalentidir, kor-kobud incidir, insan estetikasının sərhədlərinə sığmayan təbiilikdir, gözəllikdir. Zahirən şeir beytlər şəklindədir, lakin həmin beytlər klassik poeziyanın heç bir formasına uyğun gəlməyən formadadır. Yəni klassik poeziyada beyt deyilən iki misrada fikir tamamlandığı halda İslam Səfərli şeirində beytin tamamlanması üçün yeni bir komponentə ehtiyac var və həmin komponentin tapılması ilə şair ədəbiyyatımızda yeniliyə imza atmışdır. Şeirdə şairin qəlbinə hakim kəsilən gözəl, yəni "Sənsən" sözü olmasa, çox az halda xətlərin kəsişdiyini görürük. Mahiyyət isə bir qədər başqadır. Məsələn, gül üstə şehi görməkdən ötrü yuxuya bir qədər haram qatmalı, günəşlə birgə oyanmalısən. Qövsi-qüzehə isə əsasən günəşin qüruba doğru hərəkəti zamanı rast gəlirik. Beləliklə, şeir də, qövsi-qüzeh də günəşə borcludur. Yaxud evin yaraşığı görünməsindən ötrü bütün əşyaların harmoniyasına ehtiyac var. İşqsız isə o harmoniya heç nədir. Hətta küləyi özünü küləşdirmək, bu məqsədlə vasitəçi olaraq pəncərəni

tərənnüm etmək, küleyi, pəncərəni, ürəyi və şairin sultanını əlaqələndirmək və bütün bunları cəmi 5 sözlə istifadə etmək üçün İslam Səfərli olmalısən, barokko şairi olmalısən.

Bəli, barokko kələ-kötür mirvari deməkdir. İnkaredilməz ki, hətta yonulmadan sapa düzülən mirvarilərin də özünəməxsus gözəlliyi olur və həmin düzümə gözəlliyi yaradan insan ağı, yaxud əli deyil, sadəcə mirvarinin xislətindəki ülvyyətdir. Bəli, kələ-kötür mirvarilərin düzümündə hansı mirvaridən sonra hansı mirvarinin gələcəyini, yəni sıralamada hansı prinsiplərə əməl olunduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. İslam Səfərli poeziyasında da eyni poetik modelə qarşılaşıq. Fikrimizi aydınlaşdırmaq və əsaslandırmaqdan ötrü “Xəzərim” şeirindən bəzi misralara və bəndlərə diqqət yetirmək kifayətdir.

Sinə bir ağ gümüşdü, gümüşdü,
Gözüm hüsnünə düşdü, nə düşdü,
Sahilində işıqlar qızıldı,
Yel dəydi, göy köynəyin sızıldı,
Suların çin-çin oldu, Xəzərim,
Ləpən göyərçin oldu, Xəzərim. [6, s. 200]

Qeyd-şərtsiz, bu bənd kələ-kötür mirvarilərin düzümü qədər gözəldir, həm də qeyri-adidir. Şair misradaxili hər sözdə oxucunu çətinliyə salır. Məsələn, Xəzərin tərənnüm olunduğu məqamda “sinə” sözündən sonra hansı sözün gələcəyini müəyyənləşdirmək çox çətinidir. İslam Səfərli poeziya həvəskarlarını çox da çətinliyə salmadan “bir ağ gümüşdü” ifadəsi ilə bənzətməyə yekun vursa da, ikinci bir “gümüşdü” təkriri ilə dənizin gözəlliyini göz yaddaşımıza həkk edir. Oxucu yenə də nigaran qalır ki, dənizin tərənnümündə “Sinə bir ağ gümüşdü” təşbehindən sonra nə gələ bilər. Şair bu dəfə də qəfil gedir və göz önündə Xəzərin gözəlliyinə vurğun, özü ilə təbiət arasında bütün sərhədləri dağdan monumental İnsan obrazı canlanır. Əsas göstərici ondan ibarətdir ki, şeir beləcə, yəni qəfil tapıntıların sıralanması ilə davam edir. Bu dəfə böyük söz ustadı yenidən Xəzərin sahilinə qayıdır və növbəti misra “Sahilində” sözü ilə başlayır. Adətən oxucu sahildə qayıq, qum, daş, hər hansı əşya, yaxud insanı, eləcə də başqa bir canlı təsəvvürə gətirə bilər. İslam Səfərli isə “Sahilində işıqlar” deyər təsvirini konkretləşdirsə də, şairin işıqlar üçün təşbehi də yenidir, gözlənilməzdir, qəbul ediləndir, qızıldır. Bəli, oxucu təsdiqləyir ki, “Sahilində işıqlar qızıldı”. Və bu zaman “Daha nə ola bilər?” sualı meydana çıxır. Şair isə tələsmədən öz təsvirinə davam edir: “Yel dəydi, göy köynəyin sızıldı.” O da var ki, eyni üslubda yazılmış şeirin qeyri-adi formada oxucuya təsiri ispan barokkosuna aidliklə belə açıqlanmışdır: “Müəlliflər oxucuları təəccübləndirmək və onlar tərəfindən qavranılması çətin olan ritorika və ikili mənələrdən yararlanmaqla heyranlıq qazanmağa çalışırdılar” [9].

Məlumdur ki, Avropa ədəbiyyatında barokko şeirinin ən güdrətli nümayəndələrindən biri olaraq 1569-1625-ci illərdə yaşatıb-yaratmış Canbatista Marinodan söz açılmaqdadır. Afaq Yusifli İshaqlının “XVII əsr Qərbi Avropa ölkələri ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitində Marino yaradıcılığı vasitəsilə barokko üslubunun Avropa ədəbiyyatına təsirinə belə aydınlıq gətirilmişdir: “Bualo etiraf edir ki, “İtalyan muzasının məhsulu” olan barokko “hamının aqlını başından alaraq” fransızlar arasında təsəvvürə gəlməz bir sürətlə yayılmağa başladı. Marinonun yaratdığı yeni poetik üslub İtaliya və Fransadan sonra İngiltərə və İspaniyada geniş şöhrət qazandı. İspan dramaturqu Lope de Veqa Marinoya yüksək qiymət verərək ona ayrıca bir komediya həsr etmişdir. Lope de Veqa bütün müasir rəssamlardan Rubensi, bütün müasir şairlərdən Marinonu üstün tutmuş və yazmışdır: “Marino eşitmənin böyük rəssamı, Rubens görmənin böyük şairidir” [4, s. 26].

Yəqinliklə, XX əsrin II yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında “eşitmənin böyük rəssamını” təqdim edəsi olsaq, İslam Səfərliyə söz açmalıyıq. Qeyd edək ki, barokko poeziyasının xarakterik cəhətlərindən biri bədii mətnin metaforik deyimlərlə zənginliyidir. Əlbəttə, metaforalara hər bir şairin yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Lakin barokko şeiri yeni və gözlənilməz, eləcə də qeyri-adi obrazlı köçürmələrin zənginliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Əslində barokko üslubu ilk baxışda sadə görünənin hüdudlarında mümkün olanlarla mümkünsüzlüyün vəhdətinə hesablanmış ədəbi gedişdir. Yəni oxucu üçün sanki qeyri-adi heç nə yoxdur. Ədəbi tilsimin kənarından baxanda isə bəlli olur ki, şairin təqdimatı prinsipə son dərəcədə mürəkkəb, həm də bütöv bir kainatın harmoniyasından xəbər verən təbii vəziyyəti əks etdirməkdədir. Budur, barokko üslubuna istinadən insan qəlbindəki təbəddülatlı hisslər “Xəzərim” şeirində belə qələmə alınmışdır:

Söylə görüm, ay dəniz, ay dəniz,
 Çimibmi göy sinəndə Ay, dəniz?
 Ulduzlar xalınmıdır gecələr?
 Dalğalar yalınmıdır gecələr?
 Saf qoynuna düşübdür güzərim,
 Xəzərim, ay Xəzərim, Xəzərim. [6, s. 200]

Göründüyü kimi, bu bənddə məcazsız misra yoxdur. Daha doğrusu, ilk iki misrada söyləmək və yuyunmaq kimi proseslər Aya köçürülərək əsrarəngiz metafora yaradılmışdır. Üçüncü və dördüncü misralarda bədii sual təşbehə birlikdə emotiv funksiyaları şərtləndirir.

Düşünürük ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən İslam Səfərli yaradıcılığında barokko üslubuna göz yummağımız Rusiya bolşevik ideologiyasının diktəsi ilə fəaliyyət göstərən ədəbiyyatşünaslığın o faktı görməzlikdən gəlməsi ilə əlaqələndirilməlidir. Halbuki Azərbaycan Ensiklopediyasının hələ 1987-ci ildə nəşr olunmuş VIII cildində barokko üslubu ilə əlaqəli maraqlı məlumatlarla qarşılaşırıq. Eyni mənbədə vurğulanır ki, Avropa incəsənətində barokko üslubu geniş yer tutmuş, özünəqədərki üslublardan əsaslı şəkildə fərqlənmişdir: “Barokko üslubu özünün zahiri möhtəşəmliyi və dekorativliyi ilə intibah incəsənəti ənənələrindən uzaqlaşır. Barokko üçün əzəmət, dəbdəbə və dinamika, təmtəraq, effektiv mənzərə, ölçü və ritm, material və faktura, işıq və kölgə təzadlarına meyil, xəyalla həqiqətin uyğunlaşdırılması səciyyəvidir” [1, s.].

Bəli, İ.Səfərli şeirlərinin mövzusu, qeyd-şərtsiz, bizi əhatə edən mühitdən alınmışdır və ilk baxışda qeyri-adi heç nə yoxdur. Budur, şairin “Sənə qurban canım, Azərbaycanım!” şeiri Vətən sevgisinin tərənnümünə, “Bakı bir Bakıdır ki...” gözəl bir şəhərə, “Şəhər” şeiri Vətən övladının qüdrətinə, “Qayğı” şeiri hansı sahədə çalışmasına baxmayaraq həyatını məmləkətinə həsr etmiş Azərbaycan insanına, “Sürücü” şeiri Qarabağda təbiətin gözəlliyinə həsr olunmuşdur. Bununla belə, şairin bədii təsvirlərində bütün adilliklər qeyri-adi biçimdədir. Fikrin təsdiqi üçün “Sürücü” şeirinə diqqət yetirmək kifayətdir. İlk öncədən vurğulayaq ki, bu bədii sənət nümunəsində nəinki təbiətin təsviri qəfil poetik gedışlərin zənginliyi ilə səciyyələnir, eyni zamanda hətta epikliyin və lirikliyin bir-birləri daxilində təqdimi diqqəti cəlb edir. Adi deyimlə, şeir dağ yollarında maşınla irəliləyən şair qəlbində tüğyan edən hisslərin poetik dillə ifadəsindən ibarətdir. Eyni zamanda İ.Səfərlinin qələmə aldığı misralarda əsrarəngiz təsvirlərlə qarşılaşırıq. Daha doğrusu, oxucu üçün gözlənilməzdir ki, bütövlüklə lirik qəhrəmana çevrilmiş İslam Səfərlinin əsas amalı gözələrini Vətən gözəllikləri ilə doyurmaqdır. Sevginin hüdudsuzluğuna sübutdur ki, şairin gözündə dağın çapıqlığını büründüyü çən gizlədir, qayalar öz görkəmləri ilə zəhməti təmsil edən çobana bənzəməyə çalışırlar. Daha maraqlısı isə şairlə təbiət arasındakı sərhədin itməsi, insanın kainatla doğma təmasıdır. Düşündürücüdür ki, şeirdə qələmə alınmış məkan da konkretir, Laçıdır, Qarabağdır, Vətəndir, Azərbaycan adlı bir məmləkətin bütövlük harmoniyasına hesablanmışdır:

Sürücü, əyləndir maşını bir az,
 Qoy Laçın yoluna baxım doyunca.
 Dilbər təbiətdən usanmaq olmaz
 Məxmər xalı salıb döşlərə yonca ...

Sürücü, maşını burda saxla bir,
 Vərəqdə gəzdirim mən söz fırçamı.
 Təbiət lələyə süzüb göndərir,
 Mənə həyat camı, məhəbbət camı [7, s. 33-34].

Fikrimizcə, İslam Səfərlinin yeni ölçü və meyarlarla gündəmə gətirdiyi barokko üslubu birbaşa şairin ilhamından qaynaqlanmışdır və həmin ilhamın da güc mənbəyi bütün ülvilikləri ilə göz oxşayan Azərbaycan adlı məmləkətdir. Şair üçün bütün kainata gedən yol Vətəndən başlayır və həmin kainatda insan təbiətin bir parçası olduğu kimi, təbiət də insanın mənəviyyat dünyasının baş qəhrəmanıdır. Eyni səbəbdən adi bir bitki olan yonca oxucunun gözü önündə obraz səviyyəsinə yüksəlir, Laçın dağlarını xalılarla bəzəyir. İslam Səfərli bu qənaətdədir ki, Azərbaycan adlı bir məmləkətdə təbiət bədii materialı söz olan şairi sənət əsərini boyalarla yaradan rəssama çevirmək qüdrətindədir. Bəli, Azərbaycan barokko

şairinin təqdimatında lələ çiçəyi bütün gözəllikləri ilə bərabər, təbiətin əlində ölməz məhəbbətə rəvac verən əbədi həyat camıdır.

Elmi düşüncəyə görə, ədəbiyyatda barokko üslubu müəllifin ifrat bəzəmə zəminində inandırma məharəti və söz oyunu ilə səciyyələnilir. Bu üsul əsasında yazılan əsərlərdə metaforalar, mübaligələr, paradokslar, anaforalar, hiperbatonlar, hipotaksislər, parataksislər, paronomasiyalar, oksimoronlar geniş yer tutur və məcazlar sistemi imkanlarından yaralanan şairlər ənənəvi deyim və düşüncə tərzlərinə qarşı çıxırlar [8]. Yəqinliklə, İslam Səfərli qələmə aldığı şeirlərlə Azərbaycan dilinin məcazlar sisteminə ciddi zənginliklər qazandırmışdır. Daha doğrusu, şairin yaradıcılığında yeni bir məcazi deyimin yer tutmadığı əsərə rast gəlmək mümkün deyil. Bu baxımdan şairə məxsus yeni bədii üslubdan danışmağa imkan verən “Əsrin ürəyi”, “Naxçıvan yadigarı”, “Azərbaycanım”, “Mənim adi günlərim” kimi yüzlərlə şeir Azərbaycan barokkosunun qiymətli nümunələri olmaqla məxsusi dəyərləndirilməlidir.

Əlbəttə ki, İ.Səfərli də öz mövzularını bizi əhatə edən mühitdən almış, hətta belə demək mümkündür ki, adi insanların da gündəlik söz açdıqları prosesləri şeirə gətirmişdir. Bütün hallarda inkaredilməz ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ən müqəddəs mövzu Vətən olub. İslam Səfərlinin “Azərbaycanım” şeirində isə oxucu onun üçün tamamilə yeni olan bir mənzərə ilə qarşılaşır ki, həmin mənzərənin təqdimatında şair məhz barokko üslubuna əsaslanmışdır. Şeirdə “dodağın gül, ürəyin çiçək açması”, “söyüdlərin gülümsəyərək nazlanması”, “ətəyi ləpəli və qırçınlı Bakının dəniz mahnısı oxuması”, “şair ilhamının kükrəməsi” birbaşa İ.Səfərli özünəməxsusluğunun göstəricisidir, misraların qeyri-adi deyimlərlə və qeyri-adi formada süsləndirilməsidir, Azərbaycan barokkosunun təntənəsindən xəbər verməkdədir:

Ağ bir şərid kimi uzanıb gedir,
Dumanlı, çiskinli,
Günəşli yollar.
... El özü qoruyar axarlı şeiri
... Bağrıma basmasam hər qarış yeri,
Torpaq öz sirrini
Dərində saxlar.
Aç söylə, qoy bir də alışım, yanıım,
Sənə qurban canım, Azərbaycanım! [6, s. 13].

Yəqinliklə, dumana bürünmüş yolların şəridə bənzədilməsi söz sənətimiz üçün yenidir. O bir başqa məsələdir ki, şeirin ilk misrasında mübaligə ilə deyil, litota ilə qarşılaşırsınız da, təqdim olunan gözəlliyə xələl gəlmir. Duman, çiskin və günəş əkslik təşkil etməsinə baxmayaraq, təbiətin əsrarəngizliyini tamamlamaqdadır. Şairə görə, Vətən torpağının insan üçün sirdaşa çevrilməsi də mümkündür və bunun üçün özünü Vətən övladı hesab edən kəs torpağı bağrına basmağı bacarmalıdır. Son sözün sahibi isə Azərbaycan adlı məmləkətdir.

Beləliklə, faktlar deməyə əsas verir ki, İslam Səfərli şeirlərinin poetik özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillərdən biri də barokko üslubudur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Ensiklopediyası: [10 cildə] / Baş redaktor C.B.Quliyev. – Bakı: cild 2. – 1978. – 594 s.
2. Bayramov, Q. Səməd Vurğunun “qarabalasın” poeportreti... // – Bakı: Ktedo, – 22 fevral 2023. – s. 8
3. Həsənova S. İslam Səfərli yaradıcılığında dil və üslub xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, –2023. № 4 (278), – s. 28–35
4. İshaqlı A.Y. XVII əsr Qərbi Avropa ölkələri ədəbiyyatı / A.Y.İshaqlı, Bakı: 2012 s. 26 // k.ü.s. 2012
5. Qocayev, M. Barokko ədəbiyyatında insan konsepsiyası və Məsihinin “Vərqa və Gülşə” poeması haqqında // – Bakı: Kaspi, – 19 sentyabr 2015. – s. 18
6. Səfərli, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Səfərli, – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2005. – s. 41// k.ü.s. 224 s
7. Səfərli, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Səfərli, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1973. – s. 41// k.ü.s. 272 s
8. <https://www.thoughtco.com/baroque-prose-style-1689021>
9. <https://www.classicspanishbooks.com/16th-cent-baroque-literature.html>

ABSTRACT

İSLAM SAFARLİ CREATİVİTY AND EUROPEAN BAROQUE POETRY

İman Jafarov

The poems of the 20th century Azerbaijani poet İslam Safarli are evaluated with new criteria in the article. It is noted that İslam Safarli's work allows us to talk about the European Baroque style in Azerbaijani poetry. The Baroque style provided the beauty of poetic expression in İslam Safarli's lyrical works. The poet brought concepts that the reader sometimes has difficulty accepting into poetry, making significant innovations in the metaphor system of the Azerbaijani literary language. Poems such as "My Hazar" and "You" by İ. Safarli allow us to say that the poet's works have a complete system of the Baroque style. The poet even introduced some innovations in the structure of classical poetic forms, greatly increasing the emotional impact of the poetic language with ornamental words.

Baroque means jagged pearl. In İslam Safarli's poetry, the arrangement of poetic words is as beautiful as the arrangement of jagged pearls. The poet creates before his eyes a monumental image of Man who breaks all the boundaries between himself and nature by taking sudden poetic steps. İslam Safarli was probably the "great hearing artist" of Azerbaijani literature in the second half of the 20th century. The poet's poetry is rich in unusual figurative metaphors, in harmony with baroque poetry. It is impossible to find a work in İslam Safarli's works without a new figurative expression. From this point of view, hundreds of poems such as "The Heart of the Century", "The Nakhchivan Yadigarı", "Azerbaijanım", "Sıradan Günlerim", which allow us to speak of the poet's new artistic style, should be especially appreciated as valuable examples of Azerbaijani baroque poetry.

Key words: baroque, Safarli, pearl, style, figurative, My Hazar.

AMERİKA DİALEKTLƏRİNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ
LANGUAGE CHARACTERISTICS OF AMERICAN DIALECTS
ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ АМЕРИКАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ

Cavid Babayev¹

0009-0009-2472-0006

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: cavidbabayev@ndu.edu.az; Tel.: (+994)70 3623456

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilinin Amerikan variantı və ona daxil olan dialektlər tədqiqata cəlb olunub. Araşdırmadan aydın olur ki, Amerika dialektlərində və ləhcələrindəki fərqlər özünü həm tələffüz, həm leksika, həm də qrammatikada göstərir. Bundan başqa leksikaya aid orfoqrafik fərqlər də məqalədə öz əksini tapır. Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirildi ki, orfoqrafik qaydalara görə Amerika ingiliscəsi daha çox Britaniya ingiliscəsindən fərqlənir. Tələffüz baxımından isə Amerika ingiliscəsi daha çox Kanada ingiliscəsinə yaxındır. Məqalədə müqayisələr təkcə Amerika Birləşmiş Ştatları daxilindəki dialektlər arasında deyil, həmçinin Britaniya ingiliscəsi ilə də aparılmışdır. Tədqiqatdan bəlli oldu ki, Amerika ingiliscəsi dialektləri üç əsas qrupa bölünür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Amerikada əhalinin əksəriyyəti ingiliscə danışsa da, Amerika Birləşmiş Ştatlarının rəsmi dövlət dili yoxdur.

Açar sözlər: *dialect, ləhcə, tələffüz, Amerikan ingiliscəsi, Britaniya ingiliscəsi, orfoqrafik fərq*

GİRİŞ

Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilinin də dialektləri vardır. Doğma dilimiz olan Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilinin dialektləri coğrafiyasının genişliyinə görə fərqlənir [11], [12], [13]. İngiltərənin ABŞ-da müstəmləkə keçmişinə görə ingilis dili burada üstünlük təşkil edir. Bu, ABŞ əhalisinin 82% -nin vətənidir və 97% -i müxtəlif səviyyədə dil biliklərinə sahibdir. Əslində, baxmayaraq ki, ABŞ-da rəsmi olaraq qəbul edilmiş dil yoxdur, ingilis dili ABŞ-da ən çox danışılan dildir. Cəmi bir neçə ştat ingilis dilini rəsmi dövlət dili kimi tanıyır. Belə ki, ingilis dili yerli səviyyədə - 28 ştatda rəsmi statusa malikdir (həmçinin Luizianada fransız dili, Havayda havay dili, Nyu-Meksikoda ispan dili onunla yanaşı rəsmi statusa malikdir).

ABŞ-da areal yayılma baxımından ikinci yerdə ispan dilidir (10,7% - 30 milyon nəfər üçün yerli). Bu, ABŞ-a çoxlu sayda mühacirləri təmin edən Meksika və digər İspan ölkələrinin (Puerto Riko, Honduras, Ekvador, Kuba və s.) yaxınlığı ilə bağlıdır. İspan dili xüsusilə ABŞ-ın cənub-qərbində, Meksika yaxınlığında geniş yayılmışdır. Bəzi şəhərlər (məsələn, Mayami) ispanca danışan sakinlərin 90%-nin vətənidir. İspan dilli televiziya kanalları və kütləvi informasiya vasitələri də geniş yayılıb.

Bundan əlavə, ABŞ-da yayılma baxımından 0,5 - 0,7% çin, fransız, alman dilləridir. Rus dili 10-cu yerdədir (0,27% - 757 min nəfər).

Dialektlər ümumilikdə qarşılıqlı şəkildə anlaşılan dillərin əlavə formaları kimi tərif oluna bilər [5, s.4]. Fərqlər haqqında danışsaq, bir neçə maraqlı xüsusiyyət tapa bilərsiniz. Beləliklə, məsələn, ABŞ-ın müxtəlif cənub dialektlərində "oxumaq" sözünün tələffüzü belə / 'sɪŋŋ / belə / 'sɪŋn / (son burun səsi n olur) çevrilir. Bundan əlavə, burun samitlərindən əvvəl [ɛ] və [ɪ] səsləri fərqliliyini itirir, yəni ABŞ-ın cənubunda yaşayanlar "pen" və "pin" sözlərini Yeni Orlean və Mayami istisna olmaqla eyni şəkildə tələffüz edəcəklər. Son zamanlar bu dil hadisəsinə qərb əyalətlərində tez-tez rast gəlinir. "wasn't" cümləsindəki gözlənilən söz əvəzinə birdən ['wʌdn̩t] eşitsəniz, təəccüblənməyin, çünki / z / samitindən əvvəl onu / d / ilə əvəz etmək bu dialektin başqa bir xüsusiyyətidir. İstisna "hasn't" sözüdür, çünki onu / d / ilə əvəz etsək, "hadn't" alacağıq, bu da çaşqınlığa səbəb olacaq.

Şimali və cənubi Amerikanın şivə və dialekt fərqi

Yeni yaranan millətin ümumi birləşdirici ünsiyyət vasitəsinə ehtiyacı var idi. Bu, tələffüz, yazı, qrammatika baxımından daha asan olmalı və eyni zamanda başqa dillərin elementlərini ehtiva edən ingilis dilinin dəyişdirilmiş variantı idi. Nəticədə, müasir Amerika İngilis dilinin məşhur versiyası formalaşdı.

Müasir innovativ texnologiyalar, qlobal biznes, inkişaf etmiş əyləncə sənayesi - bunların hamısı ABŞ-da ortaya çıxır və bütün dünyada inkişaf edir. Amerikanın bütün mədəniyyəti və tarixi, amerikalıların mentaliteti dünyanın hər yerindən çoxlu sayda insanın səy göstərdiyi "Amerika arzusu" ifadəsini ortaya çıxarır. Bütün dünya ictimaiyyətinin tam olaraq ingilis dilini öyrənməsi də ingilislərin yox, amerikalıların xidmətidir.

Siz artıq bilirsiniz ki, Amerika ingiliscəsi Böyük Britaniyanın ənənəvi dilindən çox fərqlidir. Bununla belə, hər şey bununla bitmir. İngilis ləhcələrində səsin tələffüzü cənubdan şimala doğru hərəkət etdikcə dəyişir. Müxtəlif ştatlarda yaşayan amerikalılar ingilis dilində fərqli danışır. Bu, hər bir regionun inkişaf tarixi ilə bağlıdır, çünki ABŞ çoxmillətli dövlətdir.

Dialekt fərqi xüsusilə cənub və şimal bölgələri arasında nəzərə çarpır. Fərqlər özünü fonetika, qrammatika, leksikada göstərə bilər. Texasdan Qərbi Virciniyaya və Nyu Meksiko ştatının Uzaq Şərqinə qədər cənub sahillərinin, eləcə də Missuri, Delaver və İllinoys ştatlarının bəzi bölgələrinin əhalisi "cənub" ləhcəsində danışır. Ehtimal olunur ki, bu ləhcə ilk Avropa köçkünlərinin və qara qulların nitqinin orijinallığını birləşdirib. Bu, ABŞ-ın ən böyük vurğu qrupudur. Onların arasında çoxsaylı etnik icmaların olması ilə bağlı fərqlər var, lakin ümumi cəhətlər də var.

Sahil cənub ləhcələri sözün sonunda [r] səsinin düşməsi və qarşısındakı saitın uzanması (car-ca :, beer-bi :, farm-fa: m, far-) ilə xarakterizə olunur. fa :).

Cənub ləhcəsinin başqa bir xüsusiyyəti də tədricən, bir neçə mərhələdə inkişaf edən cənub keçididir. Əvvəlcə diftong [aɪ] "hamar" uzun sait [a]-a keçdi. Məsələn, ride indi əksər amerikalı ingilisdillilərin 'rod' və ya 'rad' kimi eşidilən səsinə yaxındır.

Dialekt formalaşmasının növbəti mərhələsində [aɪ] səsinin boş yerini [eɪ] (ad və gün kimi) tutur, [eɪ] diftong isə [eɪ]-a çevrilir və daha da uzanır.

Bundan əlavə, [i] → [iɪ] və [ɪ] → [iə] "keçir". Yuxarıda təsvir edilən eyni "zəncirvari reaksiyadan" sonra [ɪ] (vurma və ya yalama kimi) və [i:] (şüa və ya görüşdə olduğu kimi) eyni şəkildə diftonqlara çevrilir. .

[i], [i:] saitlərində [j] səsi görünür. 'Tune', 'due' kimi sözlər [tju: n] və [dju:] kimi tələffüz olunur. Dağ Cənub ləhcələrinin tələffüzünün fərqli bir xüsusiyyəti, demək olar ki, musiqi ilə uzanan səslər və ya Cənuba məxsus çəkilmədir. Nümunə: düşünmək - to think, durmaq - stand. Bu sahədə sözün sonundakı [th] birləşməsi [f] kimi səslənir. Məsələn, cənub 'sauf'dur. Cənublular özləri regional kimliklərinin və unikal mədəni irsinin əlaməti olaraq müstəsna tələffüzləri ilə çox fəxr edirlər.

Amerikanın Şimal-şərqi, Kanada və Orta Qərbarasındakı ərazilər də daxil olmaqla klassik ingilis dilinə daha yaxın olan "şimal" ləhcəsində ünsiyyət qurur, çünki Dumanlı Albion adalarından ilk köçkünlər ötən əsrlərdə buraya gəlmişdilər. Şimali Amerika koloniyalarının ingilis dilini qəbul etməsi ilə daim zənginləşirdi. Köçkünlər bitkiləri, heyvanları, tanımadıqları yerləri, dağların, göllərin və çayların yer adlarını bildirmək üçün hind dillərindən sözlər qəbul etdilər. Müxtəlif xarici və daxili amillərin təsiri altında yerli əhalinin məzəmməti bütün dil səviyyələrində bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışdır.

Şimal dialektləri burun vurğusu və Britaniya fonetikasının qismən qorunması ilə xarakterizə olunur. XX əsrin əvvəllərindən Şimali Amerika İngilis dili ədəbi nitqin standartı kimi ümumi amerikan dili hesab olunur. Bir çox şimallılar ləhcəsiz, aydın danışdıqlarına inanırlar. Lakin amerikalı dilçilər bununla razılaşırlar. Cənub vurğularında olduğu kimi sərt, ferma, hamam kimi sözlərdə də "boğaz" [r] və sait uzantısı var.

Böyük Göllər dialektlərinin vurğusunun fərqli xüsusiyyəti Şimali şəhərlər saitinin dəyişməsidir - NCVS. O, hansı qonşu səslərlə birləşdiyinə görə müxtəlif dəyişikliklərə və [t] səsinə məruz qalır: iki sait arasında [d] ola bilər (növbəti sait vurğulanmazsa) və səlis nitqdə hətta rus dilinə [t] bənzəyir.

Nyu Yorklular və Bostonlular tez-tez [z] əvəzinə [s] istifadə edirlər, məsələn, grease və ya first kimi sözlərdə.

New York dialekti

Nyu-York ləhcəsində ən əhəmiyyətli hadisə "farm" və "far" kimi sözlərdə /r/ səsinin düşməsidir. "bird" və "first" sözlərində diftong /ɜi/ varlığını eşitmək olar. Həmçinin ingilis dilinin bu versiyasında "ask", "dance" sözlərində siz həm /a/ həm də /æ/ eşidə bilərsiniz.

Lakin Böyük Göllərin sakinləri "bet" və "bat", "talk" və "tuck" və s. kimi eyni sözləri tələffüz edirlər. Kaliforniyada "düşünmək" sözü "theenk" kimi səslənəcək. "bait" sözündəki diftong /æ/ monophthonqu kimi tələffüz ediləcək. Dağlıq bölgəsinin sakinləri sait səsləri "uzatmaq" tərzilə tanınır. Onlar sözün sonundakı /th/ birləşməsinə /f/ kimi tələffüz edirlər. Məsələn, "south" sözündə - /sauf/.

Buna görə də, uzun müddətdir ki, "mükəmməl ingilis dili" əldə etməyə çalışsınızsa və xaricə gəlsəniz, başa düşülmədiyinizi aşkarlasanız, unutmayın ki, hamını məmnun etməyəcəksiniz. Baxmayaraq ki, heç bir şəkildə pozula bilməyən dil normaları var. Sabah isə Amerika dialektlərinin lüğətindəki fərqlərə baxacağıq.

Təbii ki, belə böyük ərazisi və əhalisi olan ölkədə (300 milyon nəfərdən çox) ingilis dili əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcək. Amerika ingiliscəsinin üç dialekt qrupu var;

1) Şərqi Yeni İngiltərə dialekt qrupu Rod-Aylenddən Mənə qədər Atlantik okeanı sahillərində yayılmışdır. Bu zonanın ən böyük şəhəri Bostondur.

Əsas fərq bağlayıcıdır [r], məsələn:

Four apples - 'dörd alma'.

Far away - 'uzaq'.

Law and order - 'qanun və qayda'.

Həmçinin:

- uzanma [a].

- "qısa [o] "un olması - cot, log, fog.

- worry, hurry [wɔri], [hɔri] kimi deyil, [wɜri], [hɜri] kimi tələffüz ediləcək.

- bir sıra müxalifətlər (tide – [taid], house - [haus] , greasy – [gri:zi]).

- duty, tune və s. kimi sözlərdə [ju] tələffüz edilir.

2) Virjiniyadan Texasa (Richmond, Atlanta, Mayami, New Orleans, Houston) yayılmış bir qrup cənub regional dialektləri;

Xüsusiyyətlər:

- çəkilmiş tələffüz.

- hər sözün son səsinə uzatmaq

- saiddən sonra [r] tələffüz edilmir.

- 'a' diftongu gözəl, vaxt kimi sözlərdə 'a' olaraq qısaldılır.

- th [d] kimi oxunur.

- qısa [a] crop, John və s.

3) Mərkəzi Regional dialektlər qrupu (Orta Qərbi Amerika) Amerika Birləşmiş Ştatlarının əksəriyyətində yayılmışdır, buna görə də onu 'General American' Ümumi ingiliscə də adlandırırlar.

Aşağıdakı ümumi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur (cənub və ya Şərqi Yeni İngiltərə qrupunun xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür);

- [r] saiddən sonra.

- qısa [a] crop, John və s.

- [a] fog, forest və s. sözlərində.

- yağ kimi sözlərdə s [s] və ya [z] kimi tələffüz olunur.

- duty, tune və s. kimi sözlərdə [ju] adətən tələffüz olunur.

Bu qrupun bəzi dialektlərini də daha ətraflı nəzərdən keçirək;

Orta Qərb Amerika ləhcəsi - Kanada və ABŞ arasındakı sərhəd yaxınlığında izlənilir, mərkəzində Böyük Göllər bölgəsi (lakin yalnız Amerika tərəfində), bölgənin alman və skandinaviya köçkünlərinin təsiri ilə xarakterizə olunur (məsələn, "yeah" "bəli" deməkdir, alman, norveç və İsveç dillərində "ja" ilə eyni tələffüz olunur).

Qərbi Amerika dialekti - ölkənin bütün qərb yarısını birləşdirir. Bu qərb ləhcəsi, əsasən, konvergensiyadan, məsələn, "caught" və "goat", "toe", "show") və s. kimi davamlı uzun səslə tələffüz olunduğu, həm də uzunun inkişaf etmiş artikulyativ tələffüzü ilə birləşir. "oo" "goose", "lose", "tune" kimi sözlərdə.

Nyu-York ləhcəsi əvvəllər Yeni ingilis ləhcəsinin dialektlərindən biri hesab olunurdu. Bununla belə, Nyu-York tələffüzünün daha ətraflı tədqiqi Amerika dilçilərini belə nəticəyə gətirdi ki, onu Nyu-İngiltərə və ABŞ-ın orta Atlantik regionu dialektlərinə yaxın edən bəzi xüsusiyyətlərlə yanaşı, Nyu-York ləhcəsi bir sıra özəlliklərə malikdir [8].

İngilis dilinin dialektləri ümumilikdə dilçilər tərəfindən 3 yerə bölünür: 1. Bitaniya adaları dialekti 2. Şimali Amerika dialekti və 3. Avstraliya [3]

Orfoqrafik fərqlər

British English (BrE) və American (AmE) üçün orfoqrafiya baxımından amerikalılar daha qənaətcil və fonetik olurlar. Tələffüz olunmayan hərflər atlanır və sözlər onların səsinə yaxın yazılır. Ən bariz nümunə color, neighbor, honor və s. Amerika sözlərində 'u' hərfinin olmamasıdır.

'Traveling', 'jewelry' və 'program' Britaniya ekvivalentləri ilə 'travelling', 'jewellery' və 'programme' ilə müqayisə edin. Ancaq bu qayda həmişə tətbiq edilmir. Amerikada 'skilful', Britaniyada isə 'skillful' kimi yazılır;

Məsələn, AmE — *mustache* : BrE — *moustache*

Tələffüzdəki fərqlər

Əlbəttə ki, hər iki ölkənin öz regional tələffüzləri var, lakin aşağıdakı sözləri əksər amerikalılar və britaniyalılar fərqli şəkildə tələffüz edirlər. Fərqlər əsasən saitlərdə və ya vurğuda olur. Vurğulu saitin səslənməsinə görə fərqlənən sözlər var. Hər kəsə tanış olmayan fonetik simvollarla müraciət etmədən onları təsvir etmək çətinidir. Buna görə də onlar eyni səsi ehtiva edən ümumi sözlərlə müqayisə edilir [7].

- vaza: cars sözündə olduğu kimi (BrE) - face kimi (AmE)
- route: shoot kimi (BrE) - shout kimi * (AmE)
- buoy: toy kimi (BrE) - Fransız adı Louis (AmE) kimi
- ate: let (BrE) - late kimi (AmE)
- tomato: tomatto kimi (BrE) - tomatto * (AmE)
- leisure: as pleasure (BrE) - she (AmE) kimi ilk sait

Amerikan və Bitaniya ingiliscəsində başqa orfoqrafik (spelling) yazı fərqləri də vardır. Məsələn,

AmE — BrE

- airplane — aeroplane
- check — cheque
- theater — theatre
- defense — defence
- woolen — woollen
- tire — tyre
- pajamas — pyjamas
- jail — gaol*

Leksik fərqlər

Yalnız bir ölkədə istifadə olunan sözlərin faizi çox azdır, lakin ingilis dili öyrənənlər üçün problem bu sözlərin ən çox istifadə olunanlar arasında olmasıdır. Bir çox sözləri yalnız amerikalılar istifadə edir, lakin əksər britaniyalılar onları başa düşür, digərləri isə çətin ola bilər. Məsələn, britaniyalılar bilirlər ki, amerikalılar cookies peçenye, flat - mənzil adlandırırlar, lakin çox adam alumnus (kollec və ya universitet məzununu) və ya fenders (avtomobilin təkəri üzərindəki hissəsi) nə olduğunu bilmir [9]. Öz növbəsində amerikalılar bilirlər ki, Britaniyada 'yard' (həyət) 'bağ' adlandırılır, 'truck' (yük maşını) isə 'lorry' adlanır, lakin adi ingilis sözləri plimsolls (idman ayaqqabısı) və ya off-licence (içki mağazası) amerikalıların başa düşməyəcəyi sözlərdir [4].

Aşağıdakı siyahıdan eyni mənaya malik söz cütlərini seçək və onları Amerika və ya Britaniya İngilis dili kimi təsnif edək. Məsələn, AmE - cookie = BrE-biscuit

Bəzi leksik fərqlər də vardır. Məsələn,

AmE — BrE

- closet — cupboard
- vacation — holiday
- fall — autumn

- thumb tack — drawing pin
- flashlight — torch
- subway — underground
- baggage — luggage
- movie — film
- drapes — curtains
- elevator — lift
- hood — bonnet
- mailman — postman
- check — bill *
- line — queue
- candy — sweets
- oil — petrol
- trailer — caravan

İngiltərədə 'bill' hesab deməkdir. Hesab restoranda ofisiantdan istənilir. Amerikada isə 'bill' çekdir [2].

Qrammatik fərqlər

İngilis və Amerika ingilis dillərinin qrammatikası demək olar ki, eynidir, lakin bəzi maraqlı dəyişikliklər var, məsələn, bəzi feil formalarında. AmE-də fit 'fit' feilin keçmiş zamanı; BrE-də -fitted 'fit' feilinin keçmiş zamanıdır. Amerikalılar deyir ki, 'I have gotten to know him well'; İngilislər – 'I have got to know him well'. BrE tez-tez Present Perfect-dən istifadə edir, burada AmE Past Simple-dən istifadə etməyi üstün tutur.

Məsələn, 'just' və ya 'already' sözlərindən istifadə edərkən ingilislər daha çox 'I have just seen him' və ya 'I have already done it', amerikalılar isə 'I just saw him' və ya 'I already did it' deyəcəklər.

Başqa bir misal, amerikalıların kollektiv isimləri feillə uzlaşdırmaq ehtimalı daha çoxdur. Standart AmE-də 'Team is playing well this season' demək düzgündür, BrE-də isə belə demək məqbuldur: Team are playing well this season. Uyğun xəbər-mübtəda uzlaşması qaydası government, committee və s. kimi sözlərə də aiddir. Amerikada – The government is ..., İngilislərdə - The government are.... deyilir [3]

Sözlərdən istifadə

AmE və BrE arasında sözlərin istifadəsi ilə bağlı saysız-hesabsız maraqlı nüanslar var. AmE-nin 'through' sözü var, bu da "vasitəsilə, dan, dən, ilə" deməkdir. Məsələn, The exhibition is showing March through June . Onun BrE ekvivalenti, The exhibition is showing from March to June, lakin bunu iki şəkildə başa düşmək olar. Sərgi iyunun əvvəlinə qədər davam edəcək, yoxsa sonuna qədər? Anlaşılmazlığın qarşısını almaq üçün, məsələn, demək daha yaxşıdır: The exhibition is showing from March to the end of June [6].

Bəzən Britaniya ingiliscəsi ilə Amerikan ingiliscəsindəki cümlələrin qrammatik quruluşları arasında da fərqlər vardır.

- AmE — Do you have any siblings?
- BrE — Have you got any brothers or sisters?
- AmE — It is important that she be told. *
- BrE — It is important that she is told.
- AmE — The jury has not yet reached its decision.
- BrE — The jury have not yet reached their decision.
- AmE — Go get your book.
- BrE — Go and fetch your book.
- AmE — He dove into the water.
- BrE — He dived into the water.
- AmE — You must come visit me real soon.
- BrE — You must come and visit me really soon.

Bəzi cümlələri ingilisdən daha çox amerikalı söyləyir. Digər analogi qrammatik və leksik fərqlər aşağıdakı misallarda göstərilmişdir:

- AmE — I'll try and visit you on the weekend.

- BrE — I'll try to visit you at the weekend.
- AmE — Please write me when you arrive.
- BrE — Please write to me when you arrive.
- AmE — Call me as soon as you get there.
- BrE — Ring me (phone me) as soon as you get there.
- AmE — Most everyone has a telephone and a refrigerator these days.
- BrE — Almost everyone has a telephone and a fridge these days.
- AmE — If you make a mistake, you'll just have to do it over.
- BrE — If you make a mistake, you'll just have to do it again.
- AmE — He was born 3/27/1981.
- BrE — He was born on 27/3/1981.
- AmE — The soccer team won two to nothing (2-0).
- BrE — The soccer team won two-nil (2-0).
- AmE — She arrived at twenty of two.
- BrE — She arrived at twenty to two.
- AmE — The secretary said, «Mr. Clinton will see you soon.»
- BrE — The secretary said: «Mr Clinton will see you soon.»

‘Zero’ sözü AmE-də daha çox yayılmışdır, BrE-də isə sıfır ‘nought’ sözü ilə ifadə olunur.

Bundan başqa tələffüz fərqləri də nəzərə çapır. Burada sözlər həm səsə, həm də vurğuya görə fərqlənə bilər. Məsələn,

- ballet — BrE — ballet — AmE
- address — BrE — address * - AmE
- garage — BrE — garage — AmE
- advertisement — BrE — advertisement — AmE

Araşdırma nəticəsində aşkar olundu ki, Amerika ingiliscəsi Britaniya ingiliscəsindən həm leksik, həm qrammatik, həm də fonetik aspektlərdə fərqlənir. Amerikada elan olunmuş bir rəsmi dövlət dili olmasa da əhalinin əksəriyyəti ingiliscə danışır. Tədqiqat işindən məlum oldu ki, əhalisinin əksəriyyətini Avropa əsilli gəlmələr təşkil etdiyindən Amerikada çoxmədəniyyətli və çoxdialektli bir millət formalaşmışdır [10]. Araşdırma nəticəsində ortaya çıxdı ki, Amerikada ingilis dilindən sonra ən çox danışılan dil ispan dilidir. Burada əhalinin 10 % təqribən 30 milyon insan ispanca danışır.

Amerika və Britaniya ingiliscələri arasında leksikada, qrammatikada və tələffüzdə bəzi cüzi fərqlər olsa da həm ingilislər, həm də Amerikalılar bir-birlərini başa düşür. Başa düşməni çətinləşdirən ən başlıca aspekt isə fərqli tələffüzün daxil olduğu fonetikadır. Amerika çoxmillətli ölkə olduğundan burada individual tələffüz hökm sürür. Çünki hər bir insanın tələffüzü fərqli və özünəməxsus ola bilər. Avropa əsilli insanlar öz dillərinə aid olan intonasiyanı, vurğunu necə varsa ingilis dilinə yansıtmışlar.

Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, Amerika və Britaniya ingiliscələri arasındakı digər bir fərq isə söz sırasındadır. Amerika ingiliscəsində tarix yazarkən birinci ay, sonra gün və il gəldiyi halda, Britaniya ingiliscəsində birinci gün, sonra isə ay və il işlənir.

Tədqiqat işini araşdırarkən ortaya çıxdı ki, Amerika və Britaniya ingiliscəsində bəzi spelling-yazı fərqləri də mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <https://englishfull.ru/znat/varianty-anglijskogo.html>
2. Crystal, David. The Cambridge Encyclopedia of the English Language, Cambridge University Press, 2003
3. Daniel Schreier, Peter Trudgill. The Lesser-Known Varieties of English: An Introduction. Cambridge University Press, Mar 4, 2010 pg. 10
4. Hickey, Raymond (ed.) (2010). Varieties of English in Writing. The Written Word as Linguistic Evidence. Amsterdam: John Benjamins
5. Wakelin, Martyn Francis (2008). Discovering English Dialects. Oxford: Shire Publications.
6. Bolton, K. (2002), Hong Kong English: Autonomy and Creativity, Asian Englishes Today, Hong Kong University Press

7. Okrent, A. (2010), In the Land of Invented Languages: A Celebration of Linguistic Creativity, Madness, and Genius, Spiegel & Grau Trade Paperbacks
8. BABAYEV, J. S. (2022). EFFICIENCY IN TEACHING AND LEARNING VOCABULARY. In СОВРЕМЕННАЯ НАУКА: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ (pp. 82-84).
9. Javid, B. Various challenges encountered in effective language acquisition. In Science and education: problems and innovations: сборник статей IX Международной научно-практической конференции—Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение».—2021.—178 с.
10. Turkan, I., & Alaviyya, N. CULTURE-BOUND PROBLEMS IN TRANSLATING CHILDREN'S LITERATURE.
11. İsmayil, Z. (2024, May). Development points of the derivation process related to Nakhchivan dialects and accents (based on written and oral literary and artistic examples). In Forum for Linguistic Studies (Vol. 6, No. 2).
12. İsmayil, Z. (2017). THE TRACES OF ANCIENT HISTORY IN THE DIALECTS AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN AND THE EASTERN ANATOLIA. In Традиционная культура тюркских народов в изменяющемся мире (pp. 203-205).
13. İsmayil, Z. (2021). DERIVATOLOGICAL PROBLEMS IN DIALECTIC AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN. Linguistic Researches, (2).

SUMMARY

Javid Babayev

In the article, the American version of the English language and the dialects included in it are involved in the study. It is clear from the research that the differences in American dialects and accents show themselves in pronunciation, lexis, and grammar. In addition, orthographic differences related to the lexicon are also reflected in the article. As a result of the study, it was determined that American English differs more than British English in terms of spelling rules. In terms of pronunciation, American English is closer to Canadian English. The article makes comparisons not only between dialects within the United States, but also with British English. The study found that American English dialects fall into three main groups. It should also be noted that although the majority of the population in America speaks English, the United States of America does not have an official state language.

Key words: dialect, accent, pronunciation, American English, British English, spelling difference

РЕЗЮМЕ

Джавид Бабаев

В статье к исследованию привлечен американский вариант английского языка и входящие в него диалекты. Из исследований видно, что различия американских диалектов и акцентов проявляются в произношении, лексике и грамматике. Кроме того, в статье отражены и орфографические различия, связанные с лексикой. В результате исследования было установлено, что американский английский больше отличается от британского английского по правилам правописания. По произношению американский английский ближе к канадскому английскому. В статье проводятся сравнения не только между диалектами внутри США, но и с британским английским. Исследование показало, что диалекты американского английского делятся на три основные группы. Следует также отметить, что хотя большая часть населения Америки говорит на английском языке, в Соединенных Штатах Америки нет официального государственного языка.

Ключевые слова: диалект, акцент, произношение, американский английский, британский английский, различия в написании.

FRAZELOGİYA AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN MÜHÜM SAHƏSİ KİMİ

Leyla Zeynalova¹

<https://orcid.org/0000-0003-4348-9283>

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: leylarustamova@gmail.com; Tel.: (+994)-50-5482849

XÜLASƏ

Elmi məqalədə müasir Azərbaycan dili frazeologiyasının ən aktual məsələləri, yeni metod və üsulları araşdırılmışdır. Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan dilçiliyində də frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinin hərtərəfli aspektdə öyrənilməsi aktual xarakter daşıyır. Burada Azərbaycan dili frazeologiyasının həm ayrıca dil materialı əsasında həm də müqayisəli aspektdə öyrənilməsi ilə bağlı xeyli sayda işlər görülməsi, dissertasiya və monoqrafiyaların yazılması haqqında məlumat verilir. Məqalədə Azərbaycan frazeologiyasının işlənməsində praktik aspekt nəzəri aspekti üstələməsi haqqında mülahizələr geniş yer tutur. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik, semantik və funksional aspektlərdən öyrənilməsi məqalədə özünün aktuallığı ilə fərqlənir. Məqalədə müasir frazeologiyanın müqayisəli qarşılaşdırma, tipologiya və frazeoloji universalilər əsasında tədqiqatları üçün şübhəsiz ki, müxtəlif dillər üzrə ayrı-ayrı aspektlərdə aparılacaq tədqiqatlar vacib baza təşkil edəcəyi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *frazeologiya, dilçilik, dilin etnik koloriti, leksik normalar, frazeoloji vahidlər, atalar sözü, Naxçıvan dialekti, sözlər və birləşmələr, şifahi xalq ədəbiyyatı.*

GİRİŞ

Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası zəngin və maraqlı üslubi imkanlara malikdir, sistem içində bir sistem təşkil edir. Frazeoloji vahidlər ifadəliliyi, bədiiyyəti, ekspressivliyi ilə poetik nitqdə xüsusi üslubi funksiya daşıyır. Hər şeydən əvvəl məcazlar, sözün çöxmənəlliliyi, poetik fiqurlar, dilin etnik koloriti ilk növbədə frazeoloji ifadələrdə əksini tapır. Təqdirə layiq haldır ki, son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində yazıçı frazeologiyası ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə maraqlı tədqiqatlar aparılmış, xeyli kitablar və lüğətlər nəşr olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, ayrı-ayrı dövrlər üzrə leksik, fonetik, qrammatik, üslubi normaları məhz bədii mətnlər əsasında bərpa edilmişdir. Ədəbi dildə üslubların yaranması və inkişafında təkcə ayrı-ayrı sənətkarlar, ədəbi şəxsiyyətlər deyil, həm də bütün bir ədəbi nəsil fəaliyyət göstərir [13, s. 25].

ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin öyrənilmə tarixinə nəzər saldıqda H.Bayramovun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Alim dilimizin frazeologiyasına özünün böyük həcmli «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları» fundamental monoqrafiyasını və bir çox məqalələr həsr etmişdir. Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərini tarixi aspektdən tədqiqata cəlb etmiş H.Bayramov belə qənaətə gəlmişdir ki, «Tədrisən qədimlərə doğru getdikcə, frazeoloji vahidlərin də kəmiyyəti azalır». 1961-ci ildə nəşr olunmuş «Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri» kitabında «Sabit söz birləşməsi» hissəsinin müəllifi olan H.Bayramovun fikrincə: «Hər hansı birləşmə, əgər o, doğrudan da, birləşmədirsə, dilin sintaksisinin müəyyən qaydasından kənarda yaranmır». Bu baxımdan da «sabit söz birləşmələri leksik-sintaktik birləşmələr adlanmalıdır» [10].

H.Bayramov Azərbaycan dilindəki zərb-məsəlləri, atalar sözlərini frazeologiyasının tərkibinə daxil edən S.Cəfərovun fikrinə əleyhinə çıxaraq yazır: «Müəllifin Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, zərb məsəlləri və atalar sözlərini frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil etməsi də, bircə düzgün deyildir». Zənnimizcə, H.Bayramovun mövqeyi yanlıştır. Dilçilərin böyük əksəriyyəti frazeologiyanın həddlərini genişləndirərək atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər və aforizmlərin

də frazeologiyanın tərkibində öyrənilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirlər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan müəlliflərinin frazeologiya haqqındakı tədqiqatları müxtəlif nöqteyi-nəzərə əsaslanır. M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, H.Bayramov, A.Qurbanov, N.Rəhimzadə və başqaları frazeologiyayı ümumi əlamətləri baxımından, Ə.Dəmirçizadə, K.Əliyev, R.Həsənov, T.Əfəndiyeva bədii üslub cəhətdən, Ə.Ə. Orucov, leksikoqrafik baxımdan tədqiq etmişlər [3, s. 92].

Frazeologiyanın müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırılması da maraqlı elmi nəticələr üçün zəmin yaradır. Bu mənada Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin rus, ingilis və s. dillərin zəngin faktları ilə müqayisə etmiş dilçilər M.T.Tağıyev, F.Hüseynov, N.Vəliyeva, G.Yusifov, Ə.Hacıyeva, H.H.Baxşiyev və başqalarının əsərlərini göstərə bilərik [7, s.202].

Müasir Azərbaycan dilində də frazeoloji vahidlərin yaranma və inkişaf yolları göstərir ki, sözlər və birləşmələr öz əvvəlki mənalərini itirərək sabitləşir, frazeoloji vahidə çevrilir. Frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi isə uzun illər keçdikcə daha da daşlaşır, möhkəmlənir, mürəkkəb sözə çevrilir ki, bu, türk dillərinin hamısında çox ağır gedən prosesdir. Məs. azərb: «top dağıtmaz ev» - birləşməsini götürək. «Top dağıtmayan» birləşməsi ilkin dövrlərdə ad+fel tipli feli birləşmə olmuş, zaman keçdikcə sabitləşmiş, öz əvvəlki mənasını itirmiş və yeni məna kəsb edən «zəngin» ifadəsinin sinonimi olmuşdur. O cümlədən də «pulunu balta kəsməz», «ayağını yorğanına görə uzatmaq» kimi çoxkomponentli birləşmələr ilkin mənalərini itirməklə frazeoloji vahidlər yaranmışdır [1].

H.Bayramov Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərlə zənginləşməsi mənbəyi kimi Orxon-Yenisey abidələrini, «Kitabi-Dədə Qorqud»u, Mahmud Kaşğarlının «Divani-lüğəti-türk» əsərini göstərmişdir. Bu abidələrdəki frazeoloji vahidlər təkcə Azərbaycan dilində deyil, bütünlükdə oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində, o cümlədən qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, türkmən, özbək və s. dillərdə də işlənir və bu dillərin müasir frazeoloji fondunun əsasını təşkil etməkdədir [8, s.85].

Frazeoloji vahidlərin əhatə dairəsini və sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə onların əlamətləri müəyyənləşdirilməlidir [2]. Frazeoloji vahidlərin spesifik xüsusiyyətləri və səciyyəvi əlamətlərinin aşkar edilməsi onların həm söz birləşmələrindən, həm də sözlərdən fərqlənən cəhətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlərin əlamətlərini müəyyənləşdirmədən onların mürəkkəb termin və mürəkkəb sözlərlə, qanadlı söz və aforizmlərlə, atalar sözləri və zərb məsəllərlə, eləcə də sərbəst söz birləşmələri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini ayırd etmək mümkün deyildir. Buna görə də müxtəlif dilçilərin bu məsələ ilə bağlı fikirlərinə nəzər salmaq, onları saf-çürük etmək olduqca zəruridir [5].

Azərbaycan dilçisi S.Murtuzayev frazeoloji vahidləri üslubi xüsusiyyətlərinə, mənacə qovuşma dərəcəsinə və qrammatik quruluşuna əsasən təsnif etmişdir. Alimin fikrincə, frazeoloji vahidləri qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ümumi morfoloji kateqoriyalar üzrə təsnif etmək mümkündür.

N.Rəhimzadə isə Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidləri aşağıdakı prinsiplər əsasında təsnif etmişdir:

- 1) əmələgəlmə üsuluna görə;
- 2) semantik formasına görə;
- 3) nitq hissələrinə münasibətinə görə (morfoloji təsnifat);
- 4) üslubi xüsusiyyətlərinə görə

Azərbaycan dilçilərinin də atalar sözləri və zərbməsəllərin frazeoloji vahidlərlə oxşar və fərqli cəhətləri barədə fikirləri vardır. N.Rəhimzadə frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə yollarını qeyd edərək, bu yollardan birinin də atalar sözləri və zərbməsəllər əsasında yaranan ifadələr olduğunu söyləmişdir. N.Rəhimzadənin fikrincə, atalar sözləri və zərb-məsəllər üzvlərinə parçalanıb frazeoloji vahidlər yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Məs.: «Toydan sonra nağara, xoş gəldin Bayramağa»; «Bu atalar sözləri və zərb məsəllərin birinci hissəsi ayrılıqda atalar sözləri və zərb məsəllər kimi yox, frazeoloji vahid kimi işlənir»

S.Cəfərov atalar sözlərini xalq ədəbiyyatının «...ən qüvvətli və ən zəngin janrlarından biri» adlandırırsa da, onları sabit söz birləşmələrinin növlərindən biri kimi göstərir. Alimin fikrincə, atalar sözləri həyati hadisələrlə əlaqədar yaranır və zaman keçdikcə abstraktlaşır, ümumiləşir, öz həqiqi mənasını tamamilə itirir. Biz S.Cəfərovun bu fikri ilə tamamilə razıyıq. «Atalar sözləri xalqımızın inkişaf tarixini öyrənmək üçün mötəbər mənbələrdən birini təşkil edir. Çünki onların içərisində

xalqımızın qədim dövrlərindən başlamış indiyə qədər məişətimizin bütün sahələrinə aid atalar sözlərinə təsadüf etmək mümkündür». S.Cəfərovun atalar sözləri haqqında dediyi bu sözləri heç bir dəyişiklik etmədən frazeoloji vahidlərə də aid etmək olar. Bu da atalar sözləri ilə frazeoloji vahidlərin bir-birinə nə qədər yaxın olduğunu göstərən bariz nümunədir [9, s. 162; 7, s.45].

H.Bayramovun atalar sözləri və zərb-məsəllərin frazeologiyaya münasibəti barədəki fikirləri uzun illər keçməsinə baxmayaraq elmdə mübahisələrə səbəb olmuş və olmaqdadır. O, qeyd edir ki, atalar sözlərinin və zərb məsəllərin leksik tərkibi əsasən daimidir və dəyişməzdir. Lakin H.Bayramov eyni zamanda atalar sözləri və zərb-məsəllərin bir qisminin sırasının və leksik tərkibinin fərqli şəkildə işlədildiyini söyləyir. Atalar sözləri və zərb məsəllərin obrazlılığına gəlincə, burada da onlar 2 yerə bölünür: obrazlı olanlar və obrazlı olmayanlar. Müəllifin fikrincə, atalar sözləri və zərb-məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olduğundan əsasən folklorşünaslığın tədqiqat obyektidir [8, s. 26].

Digər Azərbaycan dilçisi Z.Əlizadə isə atalar sözləri və zərb-məsəlləri frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi götürür. Alim sübut etməyə çalışır ki, «atalar sözləri və zərb məsəllər frazeologiya sistemində xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir». Z.Əlizadə Azərbaycan atalar sözlərini geniş və əhatəli şəkildə tədqiq edərək onu təsnif etmişdir. Müəllif atalar sözlərinin frazeologiyanın tərkib hissəsi olduğunu nə qədər böyük səylə sübut etməyə çalışsa da, onun da fikirləri tam birmənalı deyil [4]. O yazır: «Əgər atalar sözləri və zərb məsəllər ilk nominativ mənasında işlənirsə, məcazlaşma, yəni tərkibindəki leksik vahidlər öz tutumunu bütün cümləyə təhvil vermirsə, bu tipli qapalı modellər frazeoloji birləşmələr sisteminə daxil olmur» [12, s.157].

Z.Əlizadə aşağıdakı atalar sözlərini misal göstərir: «Adam ayağını yorğanına görə uzadar», «Eyibsiz gözəl olmaz», «Yıxılan ağaca balta çalan çox olar», «Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz», «Xalçanı yatımına görə sıgallayarlər» [11, s.57].

Atalar sözləri və zərb-məsəllərin frazeologiyaya daxil olmasının qəti əleyhidarlarından biri də M.Tağıyev olmuşdur. Onun fikrincə, «Atalar sözləri və zərb məsəllər bütünlükdə frazeologiyanın tərkibinə daxil ola bilmir. Belə ki, atalar sözləri və zərb məsəllər frazeologiyanın tədqiqat obyektidir» [6].

Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin strukturqrammatik, semantik və funksional aspektlərdən öyrənilməsi özünün aktuallığı ilə fərqlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin frazeoloji materialının dilçilik, etnolinqvistik, sosiolinqvistik aspektlərdən araşdırılması nəinki dilimizin frazeologiyasının dərinədən tədqiqinə öz töhfəsini verər, həmçinin dilimizin tarixi üçün də olduqca əhəmiyyətlidir.

Məlum olduğu kimi, dil insan aqlının qüdrətli silahıdır, insan həyatının böyük neməti və tükənməz xəzinəsidir. Müasir dildə işlənmə tezliyi ilə seçilən sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər dilin zənginliyinin bariz nümunəsidir. Sözlərin ilkin mənada deyil söz birləşməsi şəklində yeni mənə çaları kəsb etməsi istər canlı danışmaq dilində, istərsə də ədəbi-bədii nümunələrdə nitqin daha emosional ifadəsinə yol açır. Dildə frazeoloji vahidləri və onların mövqeyini müəyyənləşdirmək, müvafiq prinsiplərə əsasən təsnifini vermək, əmələgəlmə və inkişaf yollarını aşkar etmək, üslubi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, bir sözlə dilin frazeoloji sistemini öyrənmək frazeologiyanın əsas tədqiqat obyektidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız Azərbaycanda yox, ümumiyyətlə, sovet frazeologiyasını səciyyələndirən nəzəri problem, bir tərəfdən sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələrini, digər tərəfdən sabit söz birləşmələri və frazeoloji vahidləri ayırmaqdan ibarət idi. Təhlil olunan əsərlərin əksəriyyətində bu dil və nitq vahidləri kifayət qədər aydın fərqləndirilmir. Frazeologiyanın ən vacib məsələsi sabitliyə münasibət olaraq qalır. Aparılan təhlil göstərir ki, sabitlik dilin sistem xüsusiyyəti kimi yox, əksər hallarda nitqdə bərpa olunmaq qabiliyyəti ilə eyniləşdirilir. Əslində, nitqdə bərpa olunmaq sabitliklə müqayisədə ikinci dərəcəli keyfiyyətdir. Sabitlik dil vahidlərinin sistemdə xili xüsusiyyətidir, bərpa olunmaq isə həmin sabitliyin nitqdə büruzə olunan cizgilərindəndir.

Sərbəst söz birləşmələri adı altında məlum olan nitq vahidləri də sabitlik üzərində qurulur. Ən başlıcası ona görə ki, sabitlik olmazsa, heç bir sərbəst söz birləşməsi nitqdə yaranə bilməz. Buradan yalnız bir nəticəyə gəlmək olar: sərbəst söz birləşməsi də sabitlik üzərində qurulur və “sərbəstlik” anlayışı tamamilə şərti bir anlayışdır. Fikrimizcə, “sərbəstlik” anlayışı və sərbəst söz birləşməsi termini metadil baxımdan əlverişlidir və nitqdə yaranan söz birləşmələrini dildə mövcud olan, nitqdə işləən söz birləşmələrindən fərqləndirmək üçün işlədilir.

Azərbaycan dilçiliyi müstəqil şəkildə frazeoloji problemləri həll etmək istiqamətində inkişaf edib. Əlbəttə, dünya dilçiliyinin təsiri özünü bilavasitə vahid metadil və metodlar sistemindən istifadədə büruzə verib. Lakin Azərbaycan dilçiliyi bütün mücərrəd frazeoloji müddəaları yalnız Azərbaycan dili materialına tətbiq olduğundan sonra qəbul edib. Ona görə də Azərbaycanda frazeologiya nəzəriyyəsini, onun təşəkkül mərhələlərini düzgün başa düşmək üçün Azərbaycan dilinin zəngin frazeoloji materialına bələd olmaq lazımdır, zəruridir.

Azərbaycan frazeologiyasının işlənməsində praktik aspekt nəzəri aspekti üstələyir. Yəni obrazlı ifadələrin hamısı adətən imkan daxilində tədqiqata cəlb olunur. Bu hal, fikrimizcə, müsbət səciyyə daşıyır, çünki nəzəri polemika əslində dil materialının öyrənilməsini ləngidən amildir. Bu hal özünü frazeoqrafiyada da göstərir, istənilən obrazlı ifadələr yaxud sabit söz birləşmələri lüğətlərə daxil edilir [2, s. 169].

Azərbaycan frazeologiyası indiyə qədər ənənəvi yolla tədqiq edilir. Frazeoloji vahidlər leksik vahidlərin obrazlı qarşılığı kimi nəzərdən keçirilir və dəyərləndirilir. Nəzərə alınır ki, leksik vahid də obrazlı və ekspressiv ola bilər, obrazlılıq, emosionallıq və ekspressivlik yalnız frazeoloji vahidləri səciyyələndirmir. Qlobal mahiyyətə frazeoloji vahidlər əksər hallarda leksik vahidlərdən fərqlənmir. Adətən "hər frazeoloji vahid sabit söz birləşməsidir, lakin hər bir söz birləşməsi frazeoloji vahid deyil" fikri qanadlı söz kimi təkrar olunur. Frazeoloji vahidlərin sözlərdən ibarət olmadığı və ona görə də söz birləşməsi olmadığı nəzəri səviyyədə təhlil olunmur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya geniş baxış tədricən üstün gəlir. Tədqiqatçılar sabit söz birləşmələrini, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri frazeoloji vahid kimi qiymətləndirirlər. Lüğətlərə adətən bunlar qeydşərtsiz daxil edilir. Lakin frazeologiyaya daxil edilmir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan frazeoqrafiyası frazeologiya nəzəriyyəsini vəziyyətini əks edir ki, bu da təbiidir. Lüğətlərdə frazeoloji vahidlərin semantik həcmi tamamilə açılır, frazeoloji konfigurasiyalar verilmir, misallar adətən olmur. İkidilli lüğətlərdə ekvivalentliyin dərəcəsi müəyyən olunmur. Keçmişdə olduğu kimi, müasir frazeoloji lüğətlər də lüğətdən çox sözlük xatırladırlar. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycanda bu günə qədər kifayət qədər nəzəri və frazeoqrafik potensial toplanmışdır. Odur ki, yeni tələblərə cavab verən nəzəri ümumiləşmələr və lüğətlər təqdim olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adilov M.I. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988, 438 s.
2. Aslanov V.I. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, II c., 270 s.
3. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1996, 270 s.
4. BABAYEV, J. (2022). SLANG AND ITS CHARACTERISTIC FEATURES. In EUROPEAN RESEARCH (pp. 152-154).
5. Babayev, J. (2022). STYLISTIC OPPORTUNITIES OF COLLOQUIAL LAYER OF THE LANGUAGE. Norwegian Journal of Development of the International Science, (80), 29-30.
6. BABAYEV, J. (2022). STYLISTIC DEVICES IN EPIGRAMS, PROVERBS AND SAYINGS. In РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ (pp. 167-169).
7. Baxşiyev H.H. Azərbaycan və rus frazeologiyasının müqayisəli və frazeoloji lüğətlərinin tərtibi prinsipləri: Filol.elm.dok. ... diss. Bakı, 2003, 280 s.
8. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
9. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982, 284 s.
10. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində idiomlar // Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1955, №9, s.87-103.
11. Əlizadə A.C. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində saylar və saylarla bağlı sözlər / Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s.222-228.
12. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 244 s.

13. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 191 s.

14. TURKAN, I. (2022). COLLOQUIAL EXPRESSION OF THE AFFIRMATIVE CATEGORY. In EUROPEAN RESEARCH (pp. 155-157).

РЕЗЮМЕ

Зейналова Лейла

ФРАЗЕОЛОГИЯ КАК ВАЖНАЯ ОБЛАСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

В научной статье рассматриваются наиболее актуальные вопросы современной азербайджанской фразеологии, новые методы и приемы.

В статье отмечается, что комплексное изучение истории развития теории фразеологии актуально в азербайджанском языкознании. Здесь представлена информация о диссертациях и монографиях, а также большого количества исследований, связанных с изучением фразеологии азербайджанского языка, как на основе отдельного языкового материала, так и в сопоставительном аспекте.

В статье большое место занимают рассуждения о практическом аспекте, превосходящем теоретический в развитии азербайджанской фразеологии.

Изучение фразеологизмов в Нахчыванских диалектах и диалектах азербайджанского языка со структурно-грамматической, семантической и функциональной сторон в статье отличается актуальностью.

В статье подчеркивается, что исследования, проводимые в разных аспектах разных языков, несомненно, составят важную основу для исследований современной фразеологии на основе сопоставительного сопоставления, типологии и фразеологических универсалий.

Ключевые слова: *фразеология, языкознание, этнический колорит языка, лексические нормы, фразеологические единицы, пословицы, Нахчыванский диалект, слова и словосочетания, устное народное творчество.*

SUMMARY

LEYLA ZEYNALOVA

PHRASEOLOGY AS AN IMPORTANT AREA OF AZERBAIJANIAN LINGUISTICS

The scientific article discusses the most pressing issues of modern Azerbaijani phraseology, new methods and techniques.

The article notes that a comprehensive study of the history of the development of the theory of phraseology is relevant in Azerbaijani linguistics. It provides information about dissertations and monographs, as well as a large number of studies related to the study of the phraseology of the Azerbaijani language, both on the basis of a separate language material, and in a comparative aspect.

In the article, a large place is occupied by discussions about the practical aspect, which is superior to the theoretical one in the development of Azerbaijani phraseology.

The study of phraseological units in the Nakhchivan dialects and dialects of the Azerbaijani language from the structural, grammatical, semantic and functional aspects in the article is relevant.

The article emphasizes that studies conducted in different aspects of different languages will undoubtedly form an important basis for the study of modern phraseology based on comparative comparison, typology and phraseological universals.

Key words: *phraseology, linguistics, ethnic flavor of the language, lexical norms, phraseological units, proverbs, Nakhchivan dialect, words and phrases, folklore.*

ƏDƏBİYYATDA SƏRHƏDSİZ DÜNYA: KOSMOPOLİTLİK VƏ LOKAL KİMLİKLƏRİN QARŞILAŞMASI (Azərbaycan ədəbiyyatına qısa baxış)

Sevinc Quliyeva ¹

<https://orcid.org/0009-0004-6051-6313>
sevincquliyeva@ndu.edu.az

Zamin Babazadə ²

<https://orcid.org/0009-0003-1395-2545>
zaminbabazade92@gmail.com

^{1,2}Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

“Yazışılan müəllif: zaminbabazade92@gmail.com ; Tel.: (+994) 55 9477159

XÜLASƏ

Müasir qloballaşma dövründə ədəbiyyat sərhədləri aşararaq kosmopolit bir mahiyyət qazanmağa başlayır. Bir tərəfdən dünya ədəbiyyatı mədəniyyətlərarası əlaqələri gücləndirərək yeni bir global mədəni mühit formalaşdırır. Digər tərəfdən, yerli kimliklərin qorunması və milli ədəbiyyatların spesifik xüsusiyyətlərinin saxlanılması əsas problemlərdən biri kimi qalır. Hətta yeni məsələlərin, xüsusən AI dəstəklili texnoloji vasitələrin yaradıcılıq imkanlarına malik olması bu problemi daha çox qabardan məqamlara çevrilir. Bu məqalədə ədəbiyyatda kosmopolitlik və milli kimliklərin necə inkişaf etdiyi, birləşdiyi və ya toqquşduğu araşdırılacaq. Həmçinin, bu mövzunun müasir ədəbiyyata təsiri, fərqli mədəniyyətlərin bir-birini necə tamamladığı və ya münaqişəyə girdiyi də nəzərdən keçiriləcək. Məqsədimiz, bu proseslərin ədəbi əsərlərdə necə əks olunduğunu anlamaq və oxuculara daha geniş baxış bucağı təqdim etməkdir.

Açar sözlər: *Kosmopolitlik, lokal kimlik, qloballaşma, Azərbaycan ədəbiyyatı*

Giriş

Müasir dünyada qloballaşma çox sürətli gedir. Belə ki, əvəllər hər hansı bir məlumata çatmaq günlər, həftələr alırdısa, artıq saniyələr kifayət edir. Texnologiyanın inkişafı ilə məlumatın yayılması və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri daha da sürətlənib. Bu sürət, ədəbiyyatın qloballaşmasına da təsir edib; müxtəlif dillərdə yazılmış əsərlər artıq qısa zamanda dünya oxucularına çatır, mədəni sərhədlər aşılır və ədəbiyyat daha geniş bir coğrafiyada qəbul edilir. Bu, yazıçıların və şairlərin əsərlərinin daha geniş auditoriyalara çatmasına, həmçinin fərqli mədəniyyətlərin bir-birindən öyrənməsinə imkan verir. Kosmopolit ədəbiyyat, global mövzuların işlənməsi və insan təcrübələrinin

ümumbəşəri kontekstdə təqdim olunması ilə seçilir. İnsana xas olan və bəşəri sayıla biləcək bütün məqamlar ədəbi yaradıcılıqda kosmopolitliyin özəyini təşkil edir. Bu anlayış, mədəniyyətlərarası ünsiyyəti və ortaq bəşəri dəyərlərin ifadəsini özündə cəmləyir. Bu ədəbiyyatın nümayəndələrinin əsas məqsədi dünyada insani dəyərlərin tam şəkildə qavranılması və yayılmasıdır. “Kosmopolit yazıçılar müxtəlif mədəni təsirlərdən bəhrələnir və əsərlərində universal mövzulara toxunurlar” (1).

Əsas hissə

Azərbaycan ədəbiyyatında da kosmopolit mövzulu əsərlər mövcuddur və diqqət çəkir. Xüsusilə XX əsrin ikinci yarısından etibarən yazıçılar və şairlər öz əsərlərində bəşəri dəyərləri, mədəniyyətlərarası dialoqu və insanlığın ortaq problemlərini əks etdirməyə başlamışlar. Bu daha çox Qərbin və Şərqi ortasında yerləşən bir xalqın dəyərlərinin ortaq və bəşəri dəyərlərə uyğunluğundan irəli gəlir.

Məsələn, Çingiz Hüseynovun "Fətəli Fətəli" romanında fərqli mədəniyyətlərin toqquşması, fərdiyyət və millilik arasındakı balans əks olunur. Yazıçı burada Azərbaycan realıqları fonunda ümumbəşəri dəyərləri təqdim etməyə çalışmışdır. Dahi mütəfəkkir M.F.Axundzadənin həyatı və yaradıcılığından bəhs edən bu romanda bir çox kosmopolit yanaşmalar mövcuddur. Məsələn ümumən millətlərin oxuması və inkişafı üçün əsərdə deyilən fikirlər bunu bir daha göstərir. “Qiyamlar mənasızdır, dağlıların mübarizəsi də boş şeydir, nə qədər tez sussalar (susdurulacaqlar) o qədər yaxşıdır, çünki, hamıya dinclik lazımdır. Həm də qoy millətlər yetişib bərkisinlər, inkişaf edib elmə-mədəniyyətə yiyələnsinlər” (4, s. 208). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında kosmopolit yanaşmaları ilə seçilən mütəfəkkirlərdən biri də məhz M.F.Axundzadədir. O ədəbiyyatın insana xidmət etməli olduğu qənaətindədir. "M.F.Axundzadə məqalələrində tez-tez ədəbiyyatın insana faydalı olması gerçəyi üzərində dayanır. Tənqidçiyə görə ədəbiyyatla bağlı nə varsa insana xidmət etməlidir” (7, s. 20.).

Bundan başqa, Anarın “Ağ Liman” hekayəsi insanın kosmopolit düşüncəsi və dünyəvi dəyərlər fonunda keçirdiyi daxili sarsıntıları, vətəndaşlıq hissini və global dünyada insanın özünə yer tapmağa çalışmasını təsvir edir. Əsər bir çox bəşəri məsələni əhatə etməklə son illər Azərbaycan ədəbiyyatında kosmopolit örnək kimi diqqət çəkir. Təhminə və Zaurun münasibəti və insanların davranışları bu istiqamətdə maraqlı

nümunələrdir (1, s. 176). Bu obrazların xüsusiyyətlərindəki fərqliliklər də insani dəyər və düşüncələri əks etdirir. “Anarın "Ağ liman" povestinin qəhrəmanları ruhən nə qədər yaxın olurlarsa olsalar da, düşüncə baxımından insan xarakterinin dəyişkənliyini əks etdirən fərqli situasiyalarda fərqli psixoloji xüsusiyyətlərlə seçilir (10, s. 1159).

Mir Cəlal Paşayevin əsərlərində bəşəri mövzulara toxunulması onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. O, ədalət, azadlıq, insan haqları və cəmiyyətin inkişafı kimi fundamental məsələləri qaldıraraq, Azərbaycan ədəbiyyatında həm milli, həm də universal dəyərləri vahəddə təqdim etməyə çalışmışdır.

“Bir gəncin manifesti” romanı mənəvi azadlıq, ictimai dəyərlər və müasirləşmə kimi ümumbəşəri anlayışları ön plana çəkir. Əsərin qəhrəmanı cəmiyyətin ziddiyyətləri arasında formalaşmağa çalışan, təhsil və maarifləşmə yolu ilə şəxsi inkişafını təmin etmək istəyən bir gənkdir. Onun daxili mübarizəsi, köhnə və yeni düşüncələr arasındakı qarşıdurması təkcə Azərbaycan cəmiyyətinə xas deyil, həm də bütün dünya gənclərinin üzləşdiyi bir proses kimi təqdim olunur.

Romanda diqqət mərkəzində olan və əsas məqam kosmopolitik məqam kimi qiymətləndirə biləcəyimiz gənc nəslin modernləşmə və yeniliklərə can atması, mühafizəkar düşüncəyə qarşı çıxaraq yeni dəyərlər uğrunda mübarizə aparmasıdır. Burada müəllif yalnız Azərbaycan cəmiyyətinin deyil, ümumilikdə bütün cəmiyyətlərin keçdiyi dəyişiklik prosesini əks etdirir. Mir Cəlal Paşayev ictimai ədalətsizlik, elm və bilik vasitəsilə inkişaf, azad düşüncə və milli kimliyin qorunması kimi məsələləri global kontekstdə araşdıraraq, oxucuya daha geniş bir dünyagörüşü təqdim edir (8). M.C.Paşayevin digər əsərlərində də bəşəri dəyərlər öz əksini tapır. Ümumiyyətlə onun əsərlərində bu cür yanaşmalar əsərin əsas ana məzmun xəttini təşkil edir. “Bədii əsərin mərkəzində dayanan insan və onun taleyi isə həmin mənəvi psixoloji mühitin, cəmiyyətin ab-havası ilə şərtlənir. Burada müxtəlif həyati hadisələr fonunda gerçəklənən insan və onun taleyi dövrün, mühitin, cəmiyyətin zamanın kontekstində açıqlanır, durulur (5, s.195).

Daha qədimlərə getdikdə görürük ki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının nümayəndələri də məhz bəşəri mövzulara üz tutmuşdur. Dahi Nizami və Füzuli yaradıcılığı demək olar ki, öz multikultural və bəşəri dəyərləri ilə seçilir.

Nizami "Xəmsə"də insanın həyatının müxtəlif aspektlərini iç dünyasını və onun təbiətlə və cəmiyyətlə əlaqəsini böyük bir ustalıqla əks etdirmişdir. Nizami kosmopolitik məqamları əsərlərində xüsusilə əxlaqi və fəlsəfi yanaşmaları ilə ortaya qoyur. Əsərlərdə bəşəri məqamlar sevgi, dostluq, ədalət, hikmət və mərhəmətdir. Onlar əsas humanist dəyərlər kimi təbliğ olunur. "Nizamini millətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün insanlıq düşündürürdü. Dahi sənətkar dünyanı bir bütöv kimi dərk edir və oxucusuna da bunu aşılırdı" (9, s. 88-89).

Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərində o, insanın sevgi və tənhalıq kimi emosional mübarizəsini, iki şəxsin timsalında yox, bəşəri bir çərçivədə təqdim edir. Burada Leyli və Məcnunun timsalında dünyada çətinliklər və qısnamar qarşısında tab gətirməli olan iki insanın obrazı və mübarizəsi əks olunur.

Füzuli öz əsərlərində bəşəri dəyərləri əsas ideya kimi təqdim etmiş, "Divan"ında dərin mənəvi və kosmopolit məsələlərə yer vermişdir. Bəşəri məsələlərin sevgi və həqiqət axtarışının insanın daxili aləmində təzahürü filosof tərəfindən təsvir edilmişdir. Bildiyimiz kimi onun yaradıcılığında sevgi tək-cə insani keyfiyyət daşımamış, həmçinin ilahi məzmun kəsb etmişdir. O, əsərlərində insanın hərtərəfli inkişafı, ədalət və əxlaq məsələlərinə böyük diqqət yetirir. Bu əsərlərində sevgi, insanın daxili inkişafı və dünyəvi müstəvidəki ədalətsizliklərə qarşı mübarizə bəşəri mövzular olaraq ortaya çıxır.

Adı çəkilən bütün əsərlər və onlarca bu sırada dayana biləcək bədii nümunələr Azərbaycan ədəbiyyatında bəşəri dəyərlərin əks olunduğu nümunələrdəndir. Düşünürük ki, bu əsərlər yalnız Azərbaycan xalqının deyil, bütün bəşəriyyətin mənəvi irsinin örnəkləridir.

Bütün bu nümunələr göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında kosmopolitizm anlayışı Azərbaycan ədəbiyyatında tarix boyunca müxtəlif formalarda özünü göstərmişdir. Bu əsərlərdə yerli kimliyin global dəyərlərlə qarşılaşması və onların sintezi öz əksini tapmışdır.

Lokal kimlik anlayışı, milli dəyərlərin, adət-ənənələrin və mədəniyyətin ədəbiyyatda qorunmasını vurğulayır. Ədəbiyyat yerli kimliyin daşıyıcısı kimi çıxış edir və spesifik coğrafi, tarixi və mədəni faktorları əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər vasitəsilə oxucular öz mədəni irslərini tanıyır və dəyərləndirirlər (3).

Qloballaşma ədəbiyyata yeni üslub və mövzular gətirərək, yazıçıların dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələrini gücləndirmişdir. Müasir dövrdə yazıçılar müxtəlif dillərdə əsərlərə çıxış imkanına malik olduqları üçün üslub və məzmun baxımından daha geniş təsirlərdən faydalanırlar. Bu proses müasir ədəbiyyatın çoxsəsliliyini artırır və fərqli mədəniyyətlər arasındakı dialoqu gücləndirir (6).

Müasir texnologiya dövründə ədəbiyyatda kosmopolitik məqamlar daha çox gündəmə gəlməkdədir. Texnologiyanın inkişafı vasitəsilə datalara əlçatanlıq ədəbi və mədəni əlaqələri o qədər yaxınlaşdırıbdır ki, artıq bundan kənarda durmaq mümkün deyil. Bu cəhətdən günümüzdə qloballaşan dünya kontekstində yazıçılar həm milli kimliyi qorumağa, həm də universal dəyərlərə açıq olmağa çalışırlar. Bu balansın necə qorunduğu isə müasir ədəbi proseslərin əsas problemlərindən biridir.

NƏTİCƏ

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək Son dövrlərdə ədəbi məlumatların yayılması sürətlənib və bu ədəbiyyatın qloballaşmasına da təsir edib. Müxtəlif dillərdə yazılmış əsərlər qısa zaman ərzində dünya oxucularına çatır, mədəni sərhədlər daha asan aşılır, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini gücləndirir.

Kosmopolit ədəbiyyat fərqli mədəniyyətlər arasında dialoqu və bəşəri dəyərləri təşviq edir. Yazarlar insanlıq və bəşəri dəyərlərin təbliğinə çalışmalı, müxtəlif mədəni təsirlərdən bəhrələnməlidirlər.

Azərbaycan yazıçıları bəşəri dəyərləri və mədəniyyətlərarası dialoqu əks etdirən əsərlər yaratmışlar. Yazıçılar əsərlərində ümumbəşəri mövzulara toxunmuş, bu mövzuları Azərbaycan reallıqları ilə əlaqələndirərək təqdim etmişlər.

Nizami və Füzuli kimi klassik Azərbaycan şairləri də bəşəri dəyərləri öz əsərlərində təbliğ ediblər. Onlar insanın daxili aləmini, sevgi və ədalət kimi universal mövzuları geniş şəkildə işləyiblər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Anar. (2019). Ağ liman. Bakı: Qanun nəşriyyatı.

2. Anderson, B. (2006). "Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism". Verso Books.
3. Appiah, K. A. (2006). "Cosmopolitanism: Ethics in a world of strangers". W. W. Norton & Company.
4. Hüseyinov, Ç. H. (1986). "Fətəli fəthi". Bakı: Yazıçı.
5. Xəlilli, J. (2015). Mir Cəlal Paşayevin nəsrində xoşbəxtlik konsepti. "Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 4"(8), 194–198.
6. Steger, M. B. (2020). "Globalization: A very short introduction". Oxford University Press.
7. Babazadə, Z. İ. (2025). "Azərbaycan ədəbiyyatında M. F. Axundzadə obrazı" (Fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası, əlyazma hüququnda).
8. Paşayev, M. C. (1970). "Bir gəncin manifesti". Bakı: Gənclik.
9. Quliyeva, S. B. (2021). "Azərbaycan ədəbiyyatında multikulturalizmin bədii inikası". Bakı: Elm.
10. Rahimli, T. T. (2020). Azərbaycan edebi eleştirisinde Anarın "Beyaz Liman" destanı. "Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 7"(2), 1158–1167.

ABSTRACT

LITERATURE IN A BORDERLESS WORLD: THE CONFRONTATION OF COSMOPOLITANISM AND LOCAL IDENTITIES

(A Brief Overview of Azerbaijani Literature)

Sevinc Guliyeva

Zamin Babazade

In the modern era of globalization, literature begins to transcend boundaries, gaining a cosmopolitan essence. On one hand, world literature strengthens intercultural connections, creating a new global cultural environment. On the other hand, the preservation of local identities and maintaining the specific characteristics of national literatures remains one of the key issues. The emergence of new challenges, particularly the creative potential of AI-supported technological tools, has further amplified this problem. This article will explore how cosmopolitanism and national identities have developed, merged, or clashed in literature. Additionally, the impact of these issues on contemporary literature, as well as how different cultures complement or conflict with each other, will also be examined. Our aim

is to understand how these processes are reflected in literary works and provide readers with a broader perspective.

Keywords: *Cosmopolitanism, local identity, globalization, Azerbaijani literature*

АННОТАЦИЯ

ЛИТЕРАТУРА В БЕЗГРАНИЧНОМ МИРЕ: СОЧЕТАНИЕ КОСМОПОЛИТИЗМА И ЛОКАЛЬНЫХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ

(Краткий обзор Азербайджанской литературы)

Севиндж Гулиева
Замин Бабазаде

В эпоху глобализации литература начинает преодолевать границы, приобретая космополитический характер. С одной стороны, мировая литература усиливает межкультурные связи, формируя новую глобальную культурную среду. С другой стороны, сохранение локальных идентичностей и поддержание специфических характеристик национальных литератур остается одной из ключевых проблем. Возникновение новых вызовов, особенно творческий потенциал технологических инструментов с поддержкой ИИ, еще больше подчеркивает эту проблему. В данной статье будет исследовано, как космополитизм и национальные идентичности развиваются, объединяются или сталкиваются в литературе. Кроме того, будет рассмотрено влияние этих проблем на современную литературу, а также то, как разные культуры дополняют или вступают в конфликт друг с другом. Наша цель — понять, как эти процессы отражаются в литературных произведениях и предоставить читателям более широкую перспективу.

Ключевые слова: *Космополитизм, локальная идентичность, глобализация, азербайджанская литература*

ZAMANIN KONSEPTUAL VƏ LİŇVİSTİK KATEQORİYALARI

Nahidə Heydərova

<https://orcid.org/0009-0008-8738-4217>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: nahideheyderova@ndu.edu.az; Tel.: +994 55 2453344

XÜLASƏ

Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalaşaraq, bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin mülahizələrə əsasən, leksik səviyyədə zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün leksik-semantik kateqoriya, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya, sintaktik səviyyədə də sintaktik-semantik kateqoriya mövcuddur. Bu kateqoriyalar zaman semantikasının daşıyıcısı olub, müəyyən funksional-semantik fərqlərə də malikdir. Zaman kateqoriyasının kontensiv münasibətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahürü sahəsində aparılan araşdırmalar üçün müqayisəli tipoloji yön müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *zaman, kateqoriya, araşdırma, leksik, semantik, dilçilik, müstəvi*

GİRİŞ

Zaman kimi fundamental bir fəlsəfi-məntiqi kateqoriyanın linqvistik yönümü onu dilin təkcə morfoloji səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmayıb, bu kateqoriyanın səviyyələrarası təqdimatı məsələlərini işıqlandırmaq zərurətini meydana çıxarır. Dil və təfəkkürün dialektik şəkildə bir- biri ilə bağlılığı şərtilə fikir bilavasitə gerçəkliyi əks etdirir. Ona görə də dil və nitqi vəhdətdə götürərək, onların bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərməklə fəaliyyətdə olmasını üzə çıxarmaq, onların birgə fəaliyyətinin hansı müstəvidə mümkünlüyünü arayıb-axtarmaq istiqamətində araşdırmalar davam etdirilir.

Dilin semantik-struktur təsviri, ümumiləşdirilmiş dəyişməz vahidləri ayırmaq və onları ciddi tətbiq qaydaları əsasında xüsusi nitq seqmentləri ilə əlaqələndirmək imkanı verən bir təhlili nəzərdə tutur. Bu yanaşmanın nəzəri məsələlərinin müzakirəsi və praktik tətbiqinin araşdırılmasında yerli tədqiqatçılardan, hörmətli alim İlham Tahirovun araşdırmalarından, xarici tədqiqatçılardan isə L. M. Vasiliev, V. G. Gak, V. Yu.Koprov, T. P. Lomtev, A. Greimas, Ch. Fillmore, J. Martinet, L. Tesmere və bir çox digər xarici dilçilərin tədqiqatlarından faydalanmışam. Dilçilik formalarının xüsusiyyətlərini funksiyalarına görə nəzərdən keçirmək funksional qrammatikanın əsas prinsipidir. Dilçiliyin bu bölməsi "qrammatik forma, lüğət və kontekstin qarşılıqlı təsir sistemi, dilçiliyin işləməsi üçün qanunlar və qaydalar sistemidir. bir sözün mənasını çatdırmağa xidmət edən vasitələrdir ". Müəyyən bir dildə ifadə edilməsinin qrammatik və leksik vasitələri ilə vəhdətdə nəzərdən keçirilən semantik kateqoriya, A.V.Bondarko tərəfindən qrammatik (morfoloji və sintaktik) müəyyən bir dil vasitələri, eyni semantik zonaya aid olan leksik, leksiko-qrammatik və törəmə elementlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmaq. A.M.Lomov, V. Y. Koprov və digər tədqiqatçıları izləyərək işimizdə bu fenomeni ifadə etmək üçün semantik-funksional sahə (SFS) termini istifadə olunur, çünki bu, nəsil və analiz proseslərinin ümumi istiqamətini daha dəqiq əks etdirir. Bir formanın semantikasından işinə qədər bir cümlə tələffüzü Semantik-funksional sahələrin əhəmiyyətli bir xüsusiyyəti ilə həm müəyyən bir qrup daxilində, həm də fərqli qruplarla əlaqəli sahələrə təsir edən kəsişmələrdir.

ƏSAS HİSSƏ

Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalaşaraq, bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin mülahizələrə əsasən, leksik səviyyədə zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün leksik-semantik kateqoriya, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya, sintaktik səviyyədə də sintaktik-semantik kateqoriya mövcuddur. Bu kateqoriyalar zaman

semantikasının daşıyıcısı olub, müəyyən funksional-semantik fərqlərə də malikdir. Deyək ki, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya təşkil edən felin zaman formalarının funksiyası gerçəklikdə cərəyan edən hadisələrin zamanı ilə nitq momentinin nisbətidirsə, leksik səviyyədə leksik-semantik kateqoriya əmələ gətirən temporal leksikanın daşdığı funksiya kommunikasiya aktında təsvir olunan hadisələri zaman ardıcılığına uyğun olaraq lokallaşdırmaqdır. Kommunikasiyada zaman münasibətlərinin qurulması prosesində kateqoriyalararası qarşılıqlı əlaqə baş verir. Zaman kateqoriyasının kontensiv münasibətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahürü sahəsində aparılan araşdırmalar üçün müqayisəli tipoloji yön müstəsna əhəmiyyət kəsb edir [1]

Temporal münasibətlər problemi fəlsəfə ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, fəlsəfə tarixində zaman məsələsi aşağıdakı nöqteyi -nəzərlərlə təqdim olunur:

1. Zaman, varlığın müddəti və dəyişmələrdən ayrılmaz olaraq maddənin ümumi dəyişikliyin in ölçüsüdür.

2. Zaman, bütün maddi cisimlərin mövcudluğunun keçici müddəti olaraq, Tanrının və ya mütləq ruhun yaşadığı mütləq əbədiyyətin təzahürünün xüsusi və son formasıdır.

3. Zaman mütləq, vahiddir, hər yerdə eyni müddətdir, heç bir təsirdən və maddi əlaqədən asılı deyil, bütün Kainat üçün vahiddir.

4. Zaman şeylərin nisbi mülkiyyətidir, ayrılmazdır

maddə, hadisələrin ardıcılığının nizamı, əlaqələrin məcmusu, müddəti, ardıcıl vəziyyətlər.

5. Zaman hisslər komplekslərinin sifariş formasıdır və eksperimental məlumatlar; duyğu düşüncəsinin apriori forması var; şəxsi mənliyin yox olması ilə birlikdə yox olan subyektiv varlığın daxili əsası var.

Dil və şüur, nitq və təfəkkür modellərinin qurulmasına funksional-grammatik istiqamət əsas götürülməklə dil sahələri nəzəriyyəsi mövqeyindən yanaşılır. Dil sahələri nəzəriyyəsi dil və nitq faktlarını məqsəd – vasitə prinsipi üzrə təhlil etməyə, yəni müəyyən kommunikativ məqsədlərə yetişmək üçün hər hansı bir dilin hansı vasitələrə malik olduğunu, eləcə də həmin vasitələrin bir-birinə hansı münasibətdə olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Bununla belə, funksional səviyyələrarası sahəvi modelləşdirmələrin kontensiv tipologiyaya tətbiqi məsələləri, demək olar ki, işlənilməmişdir. Deyilənlər Azərbaycan dilçiliyində universal zaman kateqoriyasının (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə) kontrastiv-tipoloji aspektdə öyrənilməsinin nə qədər aktual olduğunu göstərir. Bu tədqiqatın aktuallığı bir də ondadır ki, o, müxtəlif dillərdə həm məzmun planında, həm də formal ifadə vasitələri aspektində dilçilikdə ən çox diskussiyalara səbəb olan temporalıq kimi mürəkkəb və ziddiyyətli kateqoriyanın təhlilinə yönəlmişdir. Zaman probleminə müxtəlif dillərdə çoxsaylı araşdırmalar həsr olunsada, müxtəlif dillərdə geniş faktiki materiallar toplansada, ayrı-ayrı dillərdə bir çox xüsusi məsələlər aydınlaşdırılsa da, bu sahədə çox şey hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Müasir tədqiqatlarda zaman kateqoriyasının ümumi və xüsusi məsələlərinin təhlilində yeni metod və formaların axtarışına da müəyyən cəhdlər edilir.

Obyektiv gerçəklikdə zaman və insan arasında münasibətlərin nəticələrini ifadə edən dil vahidləri zaman və ya temporal mənə, anlam və anlayış sahəsini təmsil edir. Bununla məşğul olan tədqiqatçılar diqqəti zaman anlayışının və ya kateqoriyasının ifadə üsullarına yönəldərək temporal münasibətlərin ifadə üsulları, bu münasibətlərin lingvistik ifadə imkanları, yaxud zaman münasibətlərinin tipologiyası kimi məsələlərə müraciət edirlər. Temporal mənə, anlam və anlayışların mövcud olması faktı morfoloji səviyyədə zaman, yəni felin zamanı ilə birlikdə, leksik, sintaktik və hətta mətn səviyyəsində zaman, eləcə də bədii zaman, zaman sahəsi, temporalıq sahəsi, zamanın leksik göstəriciləri, temporal genişləndiricilər, leksik dəqiqləşdiricilər, indikatorlar və s. kimi termin və anlayışların dilçilik ədəbiyyatında dövrüyyəyə daxil olmasına rəvac verdi. Zaman və ya temporal tematika üzrə terminologiya çoxşaxəli olmaqla bərabər, həmin terminologiyanın şərhində aydın olmayan və ya qarışıq məsələlər barədə danışmaq da mümkündür ki, bu barədə az sonra danışılacaqdır.

Zaman, bir cümlənin grammatik əsasının predikativ xüsusiyyətinin əsas və məcburi hissəsi olaraq, modal və fərdi xüsusiyyətləri ilə birlikdə ümumdünya tərəfindən tanınmışdır, lakin eyni zamanda dilçilər bu kateqoriyanın həcmi müxtəlif yollarla və bir cümlədə zamanın təyin olunmasının yolları və vasitələri. Belə ki, T.P. Lomtev, cümlə səviyyəsində ifadə olunan və morfoloji kateqoriyalar sistemini

təkrarlamayan sintaktik kateqoriyalar sistemini açıqladı və bu kateqoriyalara əsaslanaraq bir cümlənin sintaktik paradigmasını araşdırdı [4, s. 126].

Dil ədəbiyyatında sintaktik səviyyəyə keçərkən qrammatik varlıqların xassələrini dəyişdiyi fikri ifadə olunur. Buna görə də, eyni kateqoriyalı anlayışları fərqləndirmək lazım gəldikdə dil kateqoriyasının təhlilinə bu cür yanaşırıq. Fikrimizcə, sintaktik zaman felin morfoloji vaxtına əsaslanarsa da, təbiətinə görə müvafiq morfoloji kateqoriyadan fərqlənir. Bildiyiniz kimi, ikincisi yalnız göstərici şəklində özünü göstərir, sintaktik zaman kateqoriyası bütün cümlələrdə ifadə olunur. Bəzi fel kateqoriyalarının qrammatikləri bir -biri ilə birləşmir. Beləliklə, məsələn, imperativ və subjunktiv əhval -ruhiyyənin qrammatikləri zaman kateqoriyasındakı qrammatiklərlə birləşdirilmir. Ancaq bu əhval -ruhiyyənin formaları olan ifadələrdə müvəqqəti semantika başqa yollarla ifadə olunur və bir çox hallarda bu əhval -ruhiyyənin məzmunu bu semantikaya münasibətdə heç də neytral deyil. Bir xüsusiyyətin qəsdən bir cismə aid edilməsi kimi proqnozlaşdırma, nitq hissəsinin kateqoriya anlayışında danışanın iradəsi morfoloji fel ilə müəyyən edilmir, tələffüzün modal-müvəqqəti planının müəyyən edildiyi cümlədən yuxarıdan diktə edilir [5].

Sintaktik zaman kateqoriyası eyni adlı morfoloji kateqoriya ilə müqayisədə bir neçə xüsusiyyətlə xarakterizə olunur:

1. təklifin ayrı -ayrı elementlərinə deyil, bütövlükdə aiddir;
2. onun məcburi və istəyə bağlı olmayan elementidir;
3. tərkibinə daxil olan elementlərin semantikasından fərqli bir semantik keyfiyyətə malikdir;
4. morfoloji kateqoriyadan daha geniş və daha spesifik ifadə vasitələrinə malikdir.

Sintaktik zaman, zamanın təyin olunmasının son mücərrəddiyinə yüksəlir və ifadə baxımından artıq müvəqqəti formalar paradigması ilə deyil, daha geniş və daha spesifik vasitələrlə və ya müəyyən bir abstraksiya səviyyəsinə uyğun birləşmələri ilə idarə olunur [2, s-44].

Cümlənin əsas qrammatik mənası, o cümlədən sintaktik zamanın mənası, cümlənin məzmunu və formal -qrammatik komponentlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır və hər şeydən əvvəl əsas üzvlər - cümlənin predikativ əsası ilə izah olunur.

Temporal leksikaya mənasında zaman anlayışı olan sözlər sözlər daxildir. Onları temporal sözlər də adlandırırlar. Bir çox müəlliflərin fikrinə görə, zaman mənalı sözlərdə gerşəkliyin zaman münasibətlərinin bir-birini əvəz etmə ardıcılığı ilə bağlı olan təbii proseslər üzərindəki müşahidələr öz təsbitini tapır. Zaman proseslərinin uzunluğunu ölçmək zərurəti zamanın ölçülməsi vasitələrinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı ki, bu da zamanın ölçü vahidlərini bildirən müvafiq qrup sözlərin üzə çıxması ilə nəticələndi. İnsanın zaman daxilində özünün mövcudluğunu dərk etməsi onun yaş dövrlərinin adlarını bildirən sözlərin (məs., uşaqlıq, gənclik, yeniyetməlik və s.), eləcə də özünün tarixini, onun ayrı-ayrı dövrlərini (məs., keçmiş, indi, gələcək, əbədiyyət, əsr və s.) əks etdirən sözlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxardır. Zamana münasibətdə dil vahidlərinin kompleks təhlili, onların formalaşması mexanizminin nəzərdən keçirilməsi ge- niş faktik materialın, eləcə də artıq mövcud olan tədqiqatların nəticələrinin sərf-nəzər edilməsini tələb edir [3,s.8].

NƏTİCƏ

Zaman kateqoriyasının fiziki, məntiqi-fəlsəfi və xüsusilə lingvistik yönələri ilə əlaqəli olan həmhüdəm məsələlərin öyrənilməsi və həmin məsələlərin həlli üçün edilən cəhdlər Azərbaycan dilçiliyində temporallığın bir sıra xüsusi məsələlərinin lazımı dərəcədə anlaşılmasını və bu zaman digər dillərin materialları üzrə aparılan müasir araşdırmaların nəticələrinin nəzərə alınmasını tələb edir. Müqayisə-qarşılaşdırma səpkili tədqiqatların təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif struktur-tipoloji xüsusiyyətlərə malik dillərin materialları üzrə aparılan kontrastiv tədqiqatlar qarşılaşdırılan dillərin hər biri üçün əhəmiyyət kəsb edən faydalı nəticələrə gətirib çıxarır. Dillərin müqayisə-qarşılaşdırma üsulu ilə tədqiqi bu və ya digər hadisənin daha təfərrüatlı öyrənilməsinə imkan verir, vahid müqayisə metodları əsasında təhlildə yeni nəticələrin əldə edilməsinə yol açır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. • Babayev, J. (2024). *Characteristics of Gerund, Participle I and Verbal Noun. Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 1(2), 124–129.
2. • Lucenko, E. V. (2008). *Neformal'naya postanovka i obshcheye zadach, voznikayushchikh pri sistemnom obobshchenii teorii mezhdunostv na osnove sistemnoy teorii informatsii (Chast' 2-ya: zadachi 4–9)*. E. V. Lucenko // *Politematicheskiy setevoy elektronnyy nauchnyy zhurnal Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta (Nauchnyy zhurnal KubGAU) [Elektronnyy resurs]*. Krasnodar: KubGAU, No. 04(038), 26–66.
3. • Tahirov, I. (2007). *Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası*. Bakı: Nurlan, 324 s.
4. • Lomtev, T. P. (1972). *Fonologiya sovremennogo russkogo yazyka*. Moskva: Vysshaya shkola.
5. • Ismayilli, T. *The Impact of Non-Verbal Communication on the Language Learning Process*.
- 6.

SUMMARY CONCEPTUAL AND LINGUISTIC CATEGORIES OF TIME

Nahida Heydarova

In linguistics, in order to express time and time relations, various considerations have been put forward about the existence of means of expression that are formed in the form of semantic categories at different levels of the language and accompany each other. Based on those considerations, there is a lexical-semantic category for the expression of time relations at the lexical level, a morphological-semantic category at the morphological level, and a syntactic-semantic category at the syntactic level. These categories are carriers of time semantics and have certain functional-semantic differences. The comparative typological direction is of exceptional importance for the studies conducted in the field of the manifestation of the contentive relations of the time category at different levels of the language.

Key words: *time, category, research, lexical, semantic, linguistics, level*

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ

Гайдарова Нахида

В лингвистике для выражения времени и временных отношений выдвигались различные соображения о существовании средств выражения, которые формируются в виде смысловых категорий на разных уровнях языка и сопровождают друг друга. Исходя из этих соображений, существуют лексико-семантическая категория выражения временных отношений на лексическом уровне, морфолого-семантическая категория на морфологическом уровне и синтаксически-семантическая категория на синтаксическом уровне. Эти категории являются носителями временной семантики и имеют определенные функционально-смысловые различия. Сравнительно-типологическое направление имеет исключительное значение для исследований, проводимых в области проявления содержательных отношений категории времени на разных уровнях языка.

Ключевые слова: *время, категория, исследование, лексика, семантика, лингвистика, уровень*.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNƏ AID PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRDƏ OXŞAR FONETİK TƏRKİBLİ SÖZLƏR

Leyla Məmmədzadə

<https://orcid.org/0009-0002-4123-5415>

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan.

Yazışılan müəllif: mammadzade74@gmail.com; Tel.: +994-55-7017875

XÜLASƏ

Fonetik səsləşmələr də bədiliyin ifadəsinə xidmət edən mühüm detallardandır. Oxşar fonetik tərkibli sözlər adətən bir sait, yaxud samitə görə bir-birindən fərqlənir. Fonetik səsləşmələr hər hansı leksik vahidi xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq məqsədini izləyir. Belə oxşarlıqlar atalar sözlərində obrazlı-emosional məqamlar yaradır. Fonetik səsləşmə yaradan sözlər hər iki dilin paremiyalarında ahəng, ritm əmələ gətirir. Azərbaycan dilinin atalar sözlərində mürəkkəb quruluşlu sözlərin tərkib hissələrindən fonetik səsləşmə yaratmaq üçün istifadə olunur. Oxşar fonetik səsləşmələr eyni köklü sözlərin iştirakı etdiyi paremiyalarda bədii-üslubi məqam kimi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fonetik səsləşmə yaradan sözlərin cümlədəki mövqeyi, təkrar elementli sözlərin yaxınlıq dərəcəsi də paremioloji vahidlərin üslubi keyfiyyət göstəricilərindəndir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və türk dillərinə aid paremioloji vahidlərdə oxşar fonetik tərkibli sözlərin fonetik-üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Məqalədə əsasən təsviri metoddan istifadə edilmiş, müqayisəli, struktur təhlil metodlarına da yeri gəldikcə müraciət olunmuşdur. Hər iki dilin paremiyalarında fonetik vahidlər bəzi üslubi keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Azərbaycan və türk dillərinə məxsus paremioloji vahidlərdə oxşar fonetik tərkibli sözlər bəzi ortaq dil-üslub xüsusiyyətləri nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *paremiya, sait, samit, forma, məzmun*

GİRİŞ

Məqalə Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji vahidlərində oxşar fonetik tərkibli sözlərin müqayisəli şəkildə araşdırılmasına həsr edilmişdir. Burada hər iki dilə aid atalar sözlərinin ortaq dil-üslub xüsusiyyətləri təhlil olunur, ayrı-ayrı sözlərdəki sait və samit səsləşmələrinin üslubi keyfiyyəti üzə çıxarılır, fonetik oxşarlıqların atalar sözlərində yaratdığı obrazlı-emosional məqamlar sistemləşdirilir, məna çalarları müəyyən olunur. Mürəkkəb quruluşlu sözlərin, eyni köklü sözlərin iştirakı etdiyi paremiyalarda fərqli bədii-üslubi məqamlar diqqətə çatdırılır. Fonetik səsləşmə yaradan sözlərin cümlədaxili mövqeyinin, təkrar elementli sözlərin yaxınlıq dərəcəsinin paremioloji vahidlərin üslubi keyfiyyətinə təsiri əsaslandırılır. Səs əvəzlənmələri, səsartımının fonetik səsləşmənin üslubi keyfiyyətinə təsiri məsələsi araşdırılır. Bütün bunlar ayrıca və sistemli şəkildə tədqiq edilmədiyindən

Azərbaycan və türk dillərinə məxsus paremik vahidlərdə oxşar fonetik tərkibli sözlərin fonetik-üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mövzusunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri kimi özünü göstərir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözləri məqalənin əsas tədqiqat obyektini təşkil edir. Məqalədə əsasən təsviri metoddan istifadə edilmiş, qohum türkcələrə aid dil faktlarının tutuşdurulması zamanı müqayisəli metoda, leksik vahidlərin fonetik tərkibindən bəhs edildikdə struktur təhlil metoduna müraciət olunmuşdur. Azərbaycan və türk dillərinə aid paremiyalarda eyni və ya oxşar fonetik tərkibə malik sözlər, bir qayda olaraq, çoxluq təşkil edir və bu cür şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində üslubi məqamlardan biri kimi diqqəti cəlb edir.

Paremiyalarda hər hansı leksik vahidə məxsus fonetik tərkib təkrarlanır. Fonetik tərkibin təkrar olunduğu sözlər cümlə vahidlərində səsleşmələr əmələ gətirir. Burada fonetik səsleşmə obyektı olan leksik vahidlər bir-birindən kiçik fonetik dəyişikliyə görə fərqlənir. Fonetik dəyişiklik isə öz növbəsində danışq səsleşmələrindən hər hansı birinin əvəzlənməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan və türk dillərinə aid paremiyalarda belə səsleşmələrin üslubi əhəmiyyəti ondadır ki, sözlərin xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılması məqsədi izlənilir. Məsələn: Açı ölmez, gözü kararır, susuz ölmez benzi sararır (kararır-sararır); İnsan doğduğu yerde deyil, doyduğu yerde [1, s. 66, 70, 209] (doğduğu-doyduğu). Burada türk dilinin atalar sözlərinə aid cümlə quruluşunun bir tərəfində verilmiş leksik vahidə məxsus səs kompleksi maksimum tərkiblə digər tərəfdə təkrarlanır. Nümunələrin hər birində fonetik tərkibinə görə oxşar sözləri cəmi bir samit səs fərqləndirir: kararmak və sararmak – k samiti; doğduğu və doyduğu – y samiti. Bu tipli oxşarlıqdan atalar sözlərinin quruluşunda bədii emosionallıq yaratmaq üçün geniş şəkildə istifadə olunur. Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərindəki oxşar səs tərkibli sözlər sait tərkibinə görə də biri-digərindən fərqlənir. Samitlərdən fərqli olaraq saitlərdə bu hal sistemli şəkildə təzahür edir, daha çox arxasıra və önsıra saitləri həmin mövqedə müşahidə olunur. Məsələn: Adam yanıla-yanıla, pehlivan yenile-yenile (yanıla, yenile); Olacaqla ölecege çare bulunmaz [1, s.73, 258] (olacak, ölecek). Verilmiş nümunələrin birində qalın sait tərkibi bir leksik vahidə, incə sait tərkibi isə onunla səsleşmə yaradan qarşılıqlı aiddir: yanılmak və yenilmek. Digər nümunədə də saitlərin qalınlıq, incəlik əlaməti səsleşmə əmələ gətirən sözləri bir-birindən ayırır: olacak və ölecek. Paremiyalardan göründüyü kimi, bu sözlər həm də ahəng, ritm əmələ gətirir. Eyni mənşərə Azərbaycan dilinin paremioloji vahidlərində də müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin atalar sözlərində fonetik səsleşmə yaradan müvafiq sözlər eynilə fonetik-üslubi element olur. Məsələn: Dil var bal gətirər, dil var bəla (bal-bəla); Yel əsəndə yellənər, yol görəndə yollar [2, s. 267, 407] (yel-yol, yellənəryollar). Burada samit və samit tərkibinə görə oxşar olan sözlər kontekstlə məzmun baxımından da əlaqəli olur. Eyni zamanda şəkil, forma oxşarlığı bunlara üslubi imkanlar qazandırır, digər leksik vahidlərdən fərqləndirir. Azərbaycan dilinə aid atalar sözlərində quruluşca mürəkkəb olan leksemlərin tərkib hissələrindən bəzən fonetik səsleşmə əmələ gətirmək məqsədilə istifadə olunur. Qeyd edək ki, bu cür vahidlər Türkiyə türkcəsində

mürəkkəb quruluşlu hesab edilmir və həmin mövqedə də onlara, demək olar ki, təsadüf olunmur. Bunlar tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi ayrılıqda işlənməyən sözlərdir. Məsələn: Qonağa çox üz versən, durar çaxça-boxçanı axtarar (çaxça-boxça); Həlləm-qəlləm adamdır; Hırnan zırı anlamır [2, s. 215, 647, 666]. Bu nümunələrdə müvafiq olaraq çaxça-boxça və həlləm-qəlləm sözləri ilk baxışda diqqəti cəlb edən sait və samit səsleşmələri yaratmaqla, kontekstdə üslubi funksionallıq da yerinə yetirirlər. Hər iki dilin pəremiyələrində eyni köklü sözlərin iştirakı ilə oxşar səsleşmələrin yarandığını görmək olur. Türk dilində bunlar daha çox işlənir. Məsələn: Ev alanla evlenene Allah yardım eder (ev-evlen); Köylü misafir kabul etməyiz deməz, konucak konuk yoktur der (kon-konuk); Baskın basanıdır (bas-baskın); Ne karanlıkta yat, ne kara düş gör [1, s. 114, 243, 178, 255] (kara-karanlık). Nümunələrdəki ev ismi ilə evlenmek feili, eləcə də fərqli-fərqli nitq hissələrinə aid olan konmak və konuk, basmak ("hücum etmək" mənasında) və baskın, kara və karanlık sözləri eyni köklə bağlı olduğu üçün yadda qalan fonetik səsleşmələr yaradır, atalar sözlərində ahəməgdarlıq və ritmliliyi təmin edir. Azərbaycan dilinin atalar sözlərində də bunu müşahidə etmək mümkündür: Qaranlıq qaranı udar [1, s. 182] (qaranlıq-qara). Burada qara sifəti ilə ondan düzəlmiş qaranlıq ismi arasında eyni münasibət özünü göstərir. Azərbaycan dilinin pəremiyələrində onlar kəmiyyətcə bir qədər azlıq təşkil edir. Ancaq Azərbaycan dilinə aid şeir, nəsr mətnlərində belə ifadələrə çox rast gəlinir. "Kitabi-Dədə Qorqud"-da: Quv quvaladı, din dinlədi. Av avladı, quş quşladı [3, s. 33]. Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərində fonetik baxımdan oxşarlıq yaradan sözlərin böyük əksəriyyəti fərqli-fərqli leksik vahidlərdir. Onların səsleşmə yaxınlığı təsadüfi səs oxşarlığından başqa bir şey deyildir.

Azərbaycan dilində: Əl ilə alınmayan əlli il qalar (əl-əlli); Göz istədiyi gözələ baxar (göz-gözəl); At minən atasını tanımaz (at-ata); Bala baldan şirindir (bala-bal); Başına gələn başmaqçı olar (baş-başmaqçı); Yel vurur, yengələr oynayır (yel-yengə); Tək otur təkne qaşı (tək-təkne) [2, s. 325, 459, 75, 103, 110, 407, 600]. Türk dilində: Alacağım olsun da, ala kargada olsun (alacağım-ala kargə); Al giyen aldanmaz (al-alan); Kenarın dilberi nazik de olsa nazenin olmaz (nazik-nazenin); Başına gələn başmaqçıdır [1, s. s. 83, 85, 231, 115] (baş-başmaqçı) və s. Atalar sözlərindəki oxşar səs tərkibinə malik sözlər bərabər bədii təsir gücündə deyildir. Sözlərin yaxınlığı və ya məsafəliliyi burada mühüm rol oynaya bilər. Təkrar elementli sözlər bir-birinə nə qədər yaxın olarsa, bu onlardakı səsleşmənin keyfiyyətinə bu bə ya digər dərəcədə təsir göstərir. Mus-mus deyincə birdəfəlik Mustafa de; Dini dinara satmaq olmaz [2, s. 497, 270]. Verilmiş atalar atalar sözləri bu baxımdan eyni keyfiyyət nümayiş etdirmir. Baxmayaraq ki, hər ikisində səsleşmə amili göz qabağındadır, bunlar bərabər gücdə təzahür olunmur. Təkrar səsli sözlər nə qədər çox yaxın yerləşərsə, bu fakt onları forma-məzmun əhatəsi ilə birlikdə daha çox nəzərə çarpdırır. Yanaşı təkrarlar müqayisə edilən dillərin pəremioloji materialında istənilən qədərdir. Nümunələrə baxaq Azərbaycan dilində: Dövlətliyə saxsı lazım olsa, kasıb kasasını sındırar (kasıb kasasını); İti itmiş çobana dönüb (iti itmiş); Al almaya daş atan çox olar (al alma); Aclıq

bir il gedər, minnət min il (minnət min); Çobanın yastığı yastı qayalardır [2, s. 283, 371, 49, 674, 93] (yasdıq, yastı).

Türk dilində: Güzele göz ağrısı da yakışır (güzel-göz); Keçi kurttan kurtulsa gergedan olur (kurt, kurtul); Mal malamatı örter [1, s. 191, 228, 250] (mak, malamat). Səs tərkibi oxşar olan belə sözlər paremiyanın əvvəlində və sonunda işlədilir. Bu quruluş atalar sözlərinin ahəngdarlığını artırır, ona poetik ifadəlilik verir. Məsələn: Qarğanın səsi çıxanda qar gələr (qarğa-qar); Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar [2, s. 183, 612] (ulu-ulaya); Al giyen alınır (al-alınır). Yoldan giden yorulmaz [1, s. 85, 307] (yol-yorul). Oxşar fonetik tərkibi olan leksik vahidlər sintaktik təkrarlı atalar sözlərində iştirak edir. Səs tərkibinin təkrarlanması ilə səciyyələnən sözlərin hər biri təkrar cümlə konstruksiyalarının bir tərəfində yerləşir. Kişi seldir, arvad göl (sel-göl); Gün keçər, kin keçməz [2, s.261, 267, 437, 468] (gün-kin). Evvel can, sonra canan (can-canan); Cennet de bu dünyada, cehennem de [1, s. 135, 179, 236, 256] (cennet-cehennem). Səs təkrarları sözün əvvəlində özünü göstərir. Belə nümunələrə müqayisə edilən dillərin paremioloji materialında sıx-sıx rast gəlinir. Məsələn: Qız səsi, qızıl səsi (qızqızıl); Cütə gedən öküz gözündən tanınar [1, s. 296, 200, 448, 683.] (öküz-göz); Güzele bakmanın göze faydası var (güzel-göz); Doğmadık çocuğa don biçilmez (doğmadıkdon); Atı atasıyla, katırı anasıyla [2, s. 191, 156, 79, 101] (at-ata) və s. Bu, səsleşmə elementlərinin – sait, yaxud samit səslərin söz daxili mövqeyindən daha çox asılıdır.

Danışq səsleri üçün söz əvvəli və söz sonu güclü və zəif mövqe sayıldığından onların fonetik-üslubi imkanları hər yerdə eyni gücdə təzahür etmir. Bu baxımdan prof. M.Yusifov yazır: «Güclü səslər sabitliyini sözün güclü mövqeyində qoruyub saxlayır. Güclü mövqe söz əvvəli, zəif mövqe isə söz sonundan ibarətdir. Sözün əvvəli kökün formalaşmasının ilkin başlanğıcıdır. Bu mövqedə fonetik vahidin daha güclü akustikaya malik olması vacibdir [4, s. 21]. Anlaut, yəni sözün əvvəli güclü mövqe olduğuna görə leksik vahidlərə məxsus fonetik xüsusiyyətlər bu mövqedə əsasən olduğu kimi qalır. Sözün sonunda fonetik mahiyyətli dəyişikliklər çox olur. Ona görə də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində - bayatılarda, nəğmələrdə, layla, oxşamalarda, xalq şeirində, o cümlədən paremioloji vahidlərdə sözün əvvəli səsleşmənin yaradılmasından ötrü daha əlverişlidir. Danışq səslerinin təkrarlanmaları hər iki mövqedə - əvvəldə və sonda da eyni zamanda özünü göstərir. Artıq belə səsleşmə faktı mükəmməl səs oxşarlığı hesab edilir. Bu cür paremiyalar məzmunla yanaşı, forma tutumuna görə də diqqəti cəlb edir, onları yadda saxlamaq da asan olur. Məsələn: Damazlığını yeyən tamarzı qalar [2, s 238] (damazlıq-tamarzı); Katıra cılve yap demişler, cifte atmış [2, s. 225] (cılve-cifte; sonuncu leksik vahid türkcədə tekme sözünün sinonimidir, «təpik» mənasını bildirir).

Paremiyalarda iştirak edən fərqli-fərqli leksik vahidlər mükəmməl fonetik uyğunluqlar əmələ gətirir. Yağ tapsa başına yaxar (yağ-yaxar); Yağ ye yaxada gəz [1, s. s.381, 382] (yağ-yaxa). Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar (doğru-dokuz); Donsuzun gönlünden dokuz top bez geçer [1, s. s.156, 158] (donsuz-dokuz). Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərindəki səsleşmə yaradan müvafiq leksik

vahidlər həm də mənə tutumuna görə uyğun sözlərlə əlaqələnir: yağ-yaxmaq, yağ-yaxa, dokuz-doğru, dokuz-donsuz. Fonetik səsleşmənin olduğu vahidlər bir-birindən səs əvəzlənmələrinə görə daha çox fərqlənir. Məsələn: Saxla samanı, gələr zamanı (Azərbaycan dilində; saman-zaman, sız əvəzlənməsi); Elti eltiye eş olmaz, arpa unundan aş olmaz (türk dilində; eş-aş, e>a əvəzlənməsi). Bununla yanaşı, bir-biri ilə səsleşən sözlər samitartımına görə də fərqlənir. Məsələn: Azacıq aşım ağrımaz başım (aş-baş); Arvadı ar saxlar, bostanı bar (ar-bar); Biri itər, yüzü bitər (itər-bitər). Boynunu bitlər yeyir, çörəyini itlər [2, s. s. 42, 67, 138, 143] (itlər-bitlər). Eli boş ağa uyur derlər, eli doluya ağa buyur derlər (uyurbuyur); Bekarın parasını it yer, yakasını bit [1, s. 167, 168] (it-bit). Borc ki oldu yüz, gir içində üz (yüz-üz); Xalqın qapısını el döyür, bizim qapımızı yel [1, s. 144, 625] (el-yel); Aş pişirirsən yağ olur, gəlinin yüzü ağ olur (ağ-yağ); Emek olmadan yemek olmaz [1, s. 98, 170] (emek-yemek). Uma-uma döndüm muma (um-mum); Eger ilə megeri evlendirmişlər, keşke diye bir çocuk doğmuş [2, s. 612; 1, s. 164] (eger-meger). Adamın bir özü bir sözü (öz-söz); Arı sögüdü, akıllı ögüdü sever (sögüdü-ögüdü); Sağırılar, bir-birini ağırılar [1, s. 164, 95, 270] (sağırılar-ağırılar) və s. Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji materialı içərisində bunların sayı onlardır. Verilmiş nümunələrdəki sözlərin biri digərindən b (aş-baş), y (yüz-üz, emek-yemek), m (egermeger), s (sögüdü-ögüdü, sağırılar-ağırılar) samit artımlarını görə fərqlənir. Eyni mövqedə Azərbaycan dilində c, d, n, türk dilində z, g samit artımları müşahidə olunur. Məsələn: ahıl-cahıl (Arvadı ahıl gözü ilə, atı cahıl gözü ilə), diş-iş (Heyvanın dişinə baxarlar, insanın işinə), naxır-axır (Səhər naxıra, aşxam axıra); amanzaman (Ac aman bilməz, çocuk zaman bilmez), göz-öz (Ağrılarda göz ağrısı, hər kişinin öz ağrısı) [2, s. 67, 643, 575; 1 s. 67, 77].

Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərində söz əvvəlində d-t, q-k samitli fonetik səsleşmə yaradan vahidlər Azərbaycan və türk dillərində fonetik baxımdan diferensiallaşmış ləksemlərə də aid olur. Məsələn: Azərbaycan dilində dad-ad (Adı başqa olanın dadı da başqa olar), türk dilində tad-ad (Akın adı, karanın tadı var); oyun-qoyun (İt oyun ilə, qurd qoyun ilə), akar-kokar [2, 29, 368; 1, s. 79, 82] (Akara, kokara bakma, çuvala girene bak). Səsleşmə yaradan sözlər fonetik cəhətdən diferensiallaşmış sözlər olmaya da bilər: arif-tarif (Arife tarif gerekmez), il-dil [1, s. 95] (İldə başa gəlməyən, dildə başa gələr) və s. Səs tərkibinə görə fərqlənən sözləri bir-birindən sait artımı da ayırır. Söz əvvəlində müşahidə olunan samit artımından fərqli olaraq sait artımı auslautda – sözlərin sonunda özünü göstərir: günü-gün (Günü ilə gün yoxdur), xal-xalı (Xalına bax, xalı toxu), ac-acı (Ac qarına acı saqqız çeynəyirsən) [2, s.470, 626; 89.]. Türkiyə türkcəsinin paremiyalarında isə söz sonunda sait və samit səsələr birlikdə eyni funksiyada çıxış edir: dil-dilim (Yağlı dilimin yoksa yağlı dilin de mi yok?) [1, s. 297]. Fonetik səsleşmədə leksik vahidin mənasını daha güclü ifadə planında təqdim edən samit artımlı nümunələr də vardır: Alovdan çıxdıq yalova düşdük [2, s. 58] (alovyalov). Alov sözünün hazırda Azərbaycan dilinin Qərb ləhcəsində müşahidə olunan yalov (tələffüz şəkli yaloy) forması sözün anlamını daha da gücləndirmək məqsədi daşıyır. Bunu atalar sözünün ümumi məzmun planından da görmək mümkündür. Fonetik səsleşmənin olduğu sözlərdə sait əvəzlənmələri özünü göstərir. Onlar

atalar sözünün mənasında əlavə çalarlar əmələ gətirir. Nümunələrə diqqət yetirək. Türk dilində: Ana yılan, sözü yalan (yılan-yalan); Baba eder, oğul öder (eder-öder); Baş olan boş olmaz [1, s.93, 96, 109, 115, 182] (baş-boş). Azərbaycan dilində: Duz çörək-düz çörək (duz-düz); Olan dörd bağlar, olmayan dörd bağlar (dörd-dörd); Xalq qız aldı, quda qazandı, mən qız aldım, qada qazandım [2, s. s.284, 522, 625] (quda-qada).

NƏTİCƏ

Müasir türk dilləri diferensiallaşdıqdan sonra hər nə qədər fərqli leksik, qrammatik xüsusiyyətlərlə səciyyələnsə də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, xüsusilə atalar sözlərinin fonetik-üslubi xüsusiyyətlərinin oxşarlığı bir o qədər diqqəti cəlb edir. Azərbaycan və türk dillərinə aid paremiyalarda fonetik tərkibin təkrarı üslubi məqamlardan biri kimi əhəmiyyət daşıyır. Fonetik səsleşmələr paremioloji mətnlərdə müxtəlif çalarlar yaradır. Bir samit səsə və bir sait səsə görə fərqlənən oxşar fonetik tərkibli sözlər müvafiq olaraq emosionallıq və ritmiklik əmələ gətirir. Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin atalar sözlərində mürəkkəb sözlərin fonetik quruluşundan fonetik səsleşmə əmələ gətirmək məqsədilə istifadə olunur. Türkcənin paremiyalarında isə eyni köklü sözlər daha çox səsleşmələr yaradır. Müxtəlif fonetik tərkibli sözlərdəki təsadüfi səs uyğunluqları mükəmməl ifadəliliyə gətirib çıxarır. Fonetik səsleşmə yaradan sözlərin yanaşı və məsafəli yerləşməsi, təkrarlanan səslərin anlautda, yaxud auslautda yerləşməsi, eləcə də bəzi fonetik hadisələr səsleşməyə keyfiyyətə təsirsiz qalmır. Bunların hər biri paremioloji vahidlərin mənasında əlavə çalarlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Aksoy Ö.A. Atasözleri, deyimler sözlüğü. Ankara, 1993
- 2.Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1986.
- 3.Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1986
- 4.Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. 2 hissədə. I hi., (Səs keçidləri). Gəncə: GDU nəşri, 1994

SUMMARY

WORDS WITH PHONETIC COMPOSITION IN THE PAREMIOLOGICAL UNITS OF AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES

Leyla Memmedzade

Phonetic consonances are also important details that serve to express artistic expression. Words with similar phonetic composition usually differ from each other by one vowel or consonant. Phonetic consonances serve the purpose of highlighting any lexical unit in particular. Such similarities create figurative-emotional moments in proverbs. Words that create phonetic consonances create harmony and rhythm in the paremias of both languages. In proverbs of the Azerbaijani language, the components of

complex words are used to create phonetic harmony. Similar phonetic harmony is also of particular importance as an artistic-stylistic point in paremials involving words with the same root. The position of the words in the sentence that create phonetic harmony and the degree of proximity of words with repeated elements are also stylistic quality indicators of paremiological units. The main purpose of the study is to investigate the phonetic-stylistic features of words with similar phonetic composition in paremiological units belonging to the Azerbaijani and Turkish languages. The article mainly uses the descriptive method, and comparative and structural analysis methods are also used where appropriate. Phonetic units in the paremiological units of both languages differ in some stylistic qualities. Words with similar phonetic composition in paremiological units belonging to the Azerbaijani and Turkish languages demonstrate some common language-stylistic features.

Keywords: *paremia, vowel, consonant, form, content*

MAGİSTRANT PEDAQOQLARIN PEŞƏ KOMPETENSİYALARININ FORMALAŞMASINDA MAGİSTR DİSSERTASIYASININ ROLU

Lalə Allahverdiyeva

<https://orcid.org/0009-0000-5446-2268>

laleallahverdiyeva@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: *laleallahverdiyeva@ndu.edu.az*; Tel.: +-994 (50) 378-05-07

XÜLASƏ

Məqalədə magistrant pedaqoqların peşə kompetensiyalarının formalaşmasında magistr dissertasiyasının rolundan bəhs edilir. Magistrantların elmi tədqiqatçılıq fəaliyyətinin təzahürü olan magistr dissertasiyası tələbənin peşə hazırlığının səviyyəsini, onun müstəqil elmi tədqiqatlar aparmaq və peşə fəaliyyəti sahəsində praktiki problemləri həll etmək bacarığını göstərən yekun ixtisas işidir. Magistr dissertasiyası magistratura proqramının sonunda magistrantın hazırlığının keyfiyyətinin ayrılmaz göstəricisidir. Bu fəaliyyət növü müəllifin nəzəri bilik potensialını, müxtəlif anlayış və nəzəriyyələri şərh etmək bacarığını, tədqiq edilən problemin yaradıcı şəkildə qavramaq bacarığını və ixtisas üzrə bilik səviyyəsini, potensialını göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Magistr dissertasiyasının yazılması üçün magistrantdan tələb olunan magistratura hazırlığı istiqamətində nəzəri və praktiki biliklərin sistemləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi, onların konkret tədqiqat problemlərinin həllində tətbiqi; tədqiq olunan psixoloji hadisə və ya prosesin elmi ideyasını və mahiyyətini əsaslandırmaq üçün nəzəri tədqiqatların aparılması; müstəqil iş aparmaq bacarıqlarının nümayiş etdirilməsi, tədqiq olunan psixoloji hadisə və ya prosesin təhlilini təmin edən metodların əsaslandırılması və istifadəsi, onun inkişaf meyllərinin və qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi; tədqiq olunan psixoloji hadisənin və ya prosesin təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün konkret təkliflərin hazırlanması; magistrantın təhsil və ya elmi müəssisədə müstəqil işləməyə hazır olduğunu nümayiş etdirə bilməsinə dair fikirlər məqalədə şərh edilmişdir. Məqalədə magistr dissertasiyasının tərtibinə verilən tələblər, dissertasiyanın hazırlanması prosesi dövründə magistrantda formalaşması zəruri olan kompetensiyalar, elmi rəhbərin magistr dissertasiyasının hazırlanmasında rolu və funksiyaları, dissertasiyanın hazırlanmasında ixtisas üzrə təhsil proqramında nəzərdə tutulmuş kompetensiyalar və digər məsələlər təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *magistr dissertasiyası, peşə kompetensiyaları, təhsil proqramı, elmi tədqiqat işi, tədqiqatçılıq bacarığı.*

GİRİŞ

Magistr dissertasiyası təhsil sahəsi və magistratura proqramı üzrə Dövlət təhsil standartının tələblərinə uyğun olaraq fundamental və xüsusi hazırlıq səviyyəsini, habelə mütəxəssisin elmi fəaliyyət sahəsində əldə edilmiş bilikləri təcrübədə tətbiq etmək bacarığını əks etdirir. Magistr dissertasiyası ali peşə təhsilinin yekun mərhələsi olmaqla, ümumi mədəni və peşə kompetensiyalarının yenilənməsini və tətbiqini təmin edir, elmi işlərin yazılması vərdişlərinin və mədəniyyətinin formalaşdırılmasını, elmi tədqiqat işində bir sıra metodik ideyaların və metodiki bacarıqların seçilmiş peşəkar fəaliyyət sahəsi üzrə mövcudluğunu nümayiş etdirir.

Magistrantların elmi tədqiqatçılıq fəaliyyətinin təzahürü olan magistr dissertasiyası ictimai müdafiə üçün hazırlanmış və tələbənin peşə hazırlığının səviyyəsini, onun müstəqil elmi tədqiqatlar aparmaq və peşə fəaliyyəti sahəsində praktiki problemləri həll etmək bacarığını göstərən yekun ixtisas işidir.

“Elmi tədqiqatçılıq yeni integrasiya formalarının axtarılmasına və təkmilləşdirilməsinə xidmət göstərir. Ona görə də təhsildə aparılan elmi tədqiqatlar aşağıdakı məqsədləri özündə birləşdirir:

- qərar qəbul edənlərin etibarlı məlumatlarla təmin edilməsi;
- təhsildə ən yaxşı təcrübələrin öyrənilməsi və yayılması;
- təhsildə mövcud olan problemlərin aşkar edilməsi və təkmilləşdirilməsi” (6, 35.)

Sadələnən bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün təhsil sahəsində elmi tədqiqatların iki istiqamətdə aparıldığı müəyyən (9, 4) edilmişdir:

Birinci halda aparılan tədqiqatlar beynəlxalq təcrübələrə integrasiya məqsədilə aparıla bilər və burada innovativ fikirlər tədqiqat obyektinə ola bilər.

İkinci halda tədqiqat mövzusunun analoji mənbəyi təhsilin gündəlik idarə olunmasında müəllim və rəhbərliyin qarşılaşdıqları problemlər ola bilər ki, bu problem-lər də təlim prosesinin səmərəliliyini aşağı salır.

Məlumdur ki, bakalavr səviyyəsi əsas fundamental hazırlığı, magistratura proqramları isə dərinləşdirilmiş ixtisas hazırlığını təmin etməlidir. Ölkəmizdə bakalavr hazırlığı sənayenin kütləvi tələbatının ödənilməsinə yönəldiyi halda, magistr hazırlığı idarəetmənin ən yüksək səviyyəsini formalaşdırır.

TƏDQIQAT METODLARI

Məqalə yazılarkən aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir:

1. Nəzəri təhlil. Problemin hansı səviyyədə tədqiq edildiyini aşkara çıxarmaq məqsədilə mövcud elmi pedaqoji və metodiki ədəbiyyat öyrənilərək təhlil edilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmış və buna müvafiq olaraq müəyyən nəticələr çıxarılmışdır.
2. Pedaqoji müşahidə. Problemlə bağlı magistratura səviyyəsində təhsil alan tələbələrle dissertasiya işinin tərtibinə dair bilik səviyyələrinin müəyyən edilməsi məqsədilə şifahi

söhbətlər aparılmış, onların tədqiqatçılıq fəaliyyətini əks etdirən bacarıqları müəyyən olunmuşdur.

3. Pedaqoji müsahibə. Problemi araşdırmaq, onun haqqında geniş məlumat almaq, tədqiqatın gedişinə aydınlıq gətirmək və bu sahədə səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün magistratura səviyyəsində təhsil alan pedaqoqlarla və magistrlik dissertasiya rəhbərləri ilə müsahibələr aparılmışdır.

MÜZAKİRƏ.

Magistratura pilləsinin müstəqil təhsil səviyyəsi kimi formalaşması və inkişafı prosesi magistrlərin hazırlanması metodologiyasının nəzəri cəhətdən yenidən nəzərdən keçirilməsinə, yeni tədris metodlarının, yanaşmalarının və texnoloji həllərin işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksi ilə müşayiət olunur. Bu gün bu prosesin obyektiv ilkin şərti vardır. Təşkilat və müəssisələrin elmi-innovativ fəaliyyətində praktik tətbiqi üçün xüsusi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmiş magistrant tələbələrin sayının artırılması tendensiyası artıq aydın şəkildə özünü göstərməyə başlamışdır.

Bu şərt bütün məzunlar üçün öz təhsillərini təkmilləşdirmək və peşə kompetensiyalarını artırmaq üçün yeni perspektivlər açır, çünki sırr deyil ki, müəssisə və təşkilatların iqtisadi, sosial və digər idarəetmə sektorlarında texniki təlim sahələri sırasında əsasən magistrantlar işləyirlər.

Magistratura proqramlarının təhlili göstərir ki, bu proqramlar kompetensiya əsaslı yanaşma prinsipinə cavab verən müvafiq fəaliyyət sahələrində dərin peşəkar bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin əldə edilməsini nəzərdə tutur. Bir çox universitetlər əsasən tədqiqat yönümlü və bir qədər az təcrübə yönümlü proqramları aydın şəkildə fərqləndirən ixtisaslaşdırılmış magistr proqramları formalaşdırmağa başlamışdır. Bununla belə, magistrantın peşə fəaliyyət sahəsi digər iş sahələrini və eləcə də, məsələn, ali və əlavə peşə təhsili müəssisələrini də əhatə edir.

Magistr dissertasiyası magistrant tərəfindən elmi rəhbərin göstərişinə uyğun olaraq aparılan müstəqil elmi tədqiqatlar əsasında bütün təhsil müddəti ərzində tamamlanır. Magistr dissertasiyası üzrə iş elmi-tədqiqat işlərinə ayrılan saatlar magistratura tədris planının vaxt bölgüsü çərçivəsində həyata keçirilir. Dissertasiya magistrantın peşə bilik səviyyəsini, onun metodiki hazırlığını, psixoloji-pedaqoji tədqiqatların işlənilib hazırlanması, təşkili və aparılması bacarıqlarına yiyələnməsini, onun nəticələrinin riyazi metodlardan istifadə etməklə ixtisaslı təhlilini nümayiş etdirməyə yönəlir. Magistrant həmçinin elmi və peşəkar ədəbiyyatla işləmək, əldə edilmiş faktları ümumiləşdirmək və təhlil etmək bacarığını nümayiş etdirməli, tədqiqat materiallarını səriştəli təqdim etməlidir.

Xarici ölkə təcrübəsi (8; 10) göstərir ki, magistratın mövzunun xüsusi məsələləri üzrə əlavə məsləhətlərə ehtiyacı olarsa, ona elmi rəhbərlə yanaşı, elmi məsləhətçi də təyin edilə bilər.

Ümumiyyətlə, elmi rəhbər magistr dissertasiyasının hazırlanmasına rəhbərlik edərkən sadalanan fəaliyyətlərdə iştirak etməlidir:

- magistr dissertasiyasının mövzusunun seçilməsinə və onun düzgün formalaşdırılmasına, tədqiqatın planlaşdırılmasına, lazımi ədəbiyyatın seçilməsinə və s. köməklik göstərməli;
- magistrantla birlikdə magistr dissertasiyasının məqsəd və vəzifələrini, onun strukturunu, metodoloji əsaslarını, tədqiqatın nəzəri və empirik əsaslarını müəyyən etməli;
- dissertasiyanın məzmunu, işin ardıcılığı və tərtibatı ilə bağlı məsələlər üzrə magistrantla məsləhət verməli;
- empirik materialın toplanmasında, tədqiqat nəticələrinin sınaqdan keçirilməsində (elmi məqalələrin nəşri, konfranslarda iştirak və s.) elmi, metodiki və təşkilati işlərdə köməklik göstərməli;
- bütövlükdə magistr dissertasiyasının hazırlanmasına daimi nəzarəti həyata keçirməli;
- hazırlanmış dissertasiyanı təhlil etmək, zəruri hallarda çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün göstəriş və tövsiyələr vermək və onların aradan qaldırılması üçün müddətlər müəyyən etməli;
- zəruri hallarda magistrantın dissertasiyaya hazırlıq cədvəlindən kənara çıxması barədə kafedra müdürinə, magistratura şöbəsinin müdürünə operativ məlumat verməli;
- yekun dövlət attestasiyası başlamazdan əvvəl işin yazılı rəyini hazırlamaq, magistr dissertasiyasının müdafiəyə buraxılmasının mümkünlüyü barədə rəy vermək;
- kafedrada, fakültə Elmi Şurasında tədqiqatın şərtləri və ya təcrübə ehtiyacları dəyişdikdə yekun ixtisas işinin mövzusunə düzəlişlər edilməsi barədə vəsatət qaldırmaqlı;
- buraxılış ixtisası işlərinin müdafiəsi üzrə Dövlət Attestasiya Komissiyasının iclasında iştirak etməli və iş haqqında rəy verməli;
- mətnlərin alınma olub-olmadığını yoxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş sistemdən istifadə edərək magistr dissertasiyasının yazılmasının müstəqilliyini qiymətləndirməli;
- magistr dissertasiyasının seçilmiş mövzusu və karyera planları nəzərə alınmaqla magistrantın fərdi təhsil trayektoriyasının formalaşmasına köməklik göstərməli;
- magistr dissertasiyasının müdafiəsi prosedurunun qaydası və məzmunu, magistrantlara qoyulan tələblər barədə məlumat verməli.

F.Rüstəmov yazır ki, “Bütün hallarda, tələbələrin müstəqil işin icrası zamanı elmi rəhbərin məsləhətlərinə ehtiyacı var. Odur ki, elmi rəhbər magistrant ilə müntəzəm əlaqə saxlamalı, tədqiqatın gedişini, üzləşdiyi çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək göstərməli, korreksiya işi aparmalıdır. Magistr qarşısında yeni məqsədlərin qoyulması, onun fəaliyyətinin stimullaşdırılması və səmərəliliyinin təmin olunması, müsahibə, sual-cavab, yazılı hesabat və s. “magistr – müəllim” əməkdaşlığının məhsuldarlığını təmin edir ki, nəticədə bu əqli əməyin sonu uğurlu olur” (4, s. 267).

Magistr dissertasiyasının məqsədlərindən biri dissertasiya müəllifinin magistratura pilləsində formalaşmış ümumi mədəni və peşə kompetensiyalarını həyata keçirmək və onların bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin müvafiq qərarı ilə təsdiq edilmiş ixtisasın Təhsil

Standartının tələblərinə uyğunluğunu müəyyən etməkdir. Magistrantların elmi-tədqiqat işi ümumi mədəni və peşə kompetensiyalarının inkişafına yönəlmişdir.

Magistr dissertasiyası təcrübə və elmi-tədqiqat işi dövründə həyata keçirilir və magistrin hazırladığı fəaliyyət işi pedaqoji, elmi tədqiqat, idarəetmə ilə bağlı müstəqil layihə, metodik və məntiqi tamamlanmış işdir. Onu başa vurarkən magistrantlar peşə fəaliyyətlərinə dair xüsusi məlumatı peşəkarlıqla təqdim etmək, elmi cəhətdən mübahisə etmək və öz nöqteyi-nəzərini müdafiə etmək, əldə edilmiş dərin bilik, bacarığını inkişaf etmiş ümumi mədəni və peşə kompetensiyaları əsasında müasir səviyyədə problemləri müstəqil həll etmək bacarığını nümayiş etdirməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən 31 avqust 2012-ci ildə təsdiq edilmiş “Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı. Magistratura səviyyəsinin ixtisas üzrə təhsil proqramı” (1) 060119 – Pedaqogika ixtisası üzrə Təhsil Proqramında elmi –tədqiqat sahəsi üzrə magistrantın hazırlıq səviyyəsinə aşağıdakı tələblər qoyulmuşdur:

- real pedaqoji proseslərin və hadisələrin öyrənilməsində elmi-pedaqoji, təşkilati və metodik məsələlərin həllində pedaqoji və metodik üsullardan istifadə etmək;
- elm və texnikanın nailiyyətlərindən, qabaqcıl təcrübədən istifadə etməklə pedaqogika sahəsində aparılan elmi-tədqiqat işlərini təhlil etmək və nəticələri ümumiləşdirmək;
- konfranslar, seminarlar, simpoziumlar hazırlamaq və keçirmək;
- elmi nəşrlər hazırlamaq və redaktə etmək.

Magistr dissertasiyasının mövzusu tələbənin əsas ixtisas sahəsini əks etdirməlidir. Magistr dissertasiyası bakalavr səviyyəsindəki digər işlərdən problemin nəzəri cəhətdən daha dərinəndən öyrənilməsi və elmi istiqaməti ilə fərqlənir. Ən ümumi formada magistr dissertasiyasında üç əsas elementi ayırd etmək olar: nəzəri təhlil, empirik tədqiqat və tədqiq olunan problemlərin həlli üçün praktiki tədbirlərin və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması. Dissertasiya işində bu elementlər magistrantın elmi rəhbəri ilə birlikdə müəyyən etdiyi müxtəlif nisbətlərdə və birləşmələrdə ola bilər.

“Magistrant dissertasiya yazarkən başqalarının əsərlərindən köçürməməli, başqalarının elmi axtarırlarını, tapıntılarını, ümumiləşdirmələrini, çıxardığı nəticələri “özünüküləşdirməməlidir”. Magistr əsil tədqiqatçı fəaliyyəti göstərməli, elmi fəaliyyətin, elmi axtarırların çətinliyini öz çiyinlərində duymalı, öz “kəşfləri” ilə sevinc hissi yaşamalı, yazmağın nə qədər ağır və “məşəqqətli əmək” olduğunu öz şəxsi təcrübəsində anlamalıdır. Yalnız bu halda magistr dissertasiyası tələbə elmi işinin ən yüksək təzahürü, yekunu və nəticəsi kimi meydana gələ bilər” (4, 266).

Magistr dissertasiyasının ümumiləşdirmə xarakterini, magistr hazırlığının nəticəsi olduğunu, həm də müstəqil orijinal elmi tədqiqat olduğunu nəzərə alaraq, magistr dissertasiyasında həll olunan aşağıdakı vəzifələri qeyd etmək olar:

- magistrantın magistratura səviyyəsi üzrə təhsil zamanı əldə etdiyi nəzəri və praktiki bilik, bacarıq və vərdişlərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi;

- həm təhsil sahəsi, həm də magistrantın ixtisas, tədqiqat, analitik və metodik bacarıqları baxımından seçilmiş məsələlər sahəsində biliklərini nümayiş etdirilməsi;

- magistrantın elmi-nəzəri biliklər əsasında elmi-tədqiqat təcrübəsinin keçdiyi təhsil təşkilatının (təşkilatlarının) elmi problemlərinin müstəqil təhlili, həlli və ya dərin tədqiqatlar həyata keçirmək bacarığının nümayiş etdirilməsi;

- tədqiqatın nəticələrinə əsasən təlim və ixtisaslaşma sahəsində seçilmiş mövzu çərçivəsində praktiki, metodoloji yenilik, müstəqil yaradıcılıq, yeni elmi əsaslandırılmış problemləri həll etmək bacarığının nümayiş etdirməsi;

- magistratura hazırlığı istiqamətinə uyğun olan biliklər sahəsində elmi tədqiqat metodlarının və texnologiyalarının yaradılması bacarıqlarını göstərə bilməsi;

- fərdlərə və qruplara psixoloji təsir proqramlarını hazırlamaq və onların effektivliyini qiymətləndirmək bacarıqlarının nümayiş etdirilməsi.

Magistr dissertasiyasında yeni hadisələrin, qanunauyğunluqların, amillərin təsviri, digər elmi mövqelərdən və ya yeni perspektivdən əvvəllər məlum müddələrin sintezi, nəzəri və empirik tədqiqatların nəticələri, nəzəri əsaslandırma və yeni elmi tədqiqatların işlənməsi daxil olmaqla yeni material olmalıdır. O, müəllif tərəfindən irəli sürülən bir sıra elmi fərziyyələri ehtiva etməli, müəllifin nəzəri biliklərdən və praktiki bacarıqlardan istifadə edərək müstəqil elmi tədqiqat aparmaq, peşəkar problemləri görmək, onların həlli üsul və yollarını bilmək bacarığını sübut edən daxili birliyə malik olan müdafiə və onların sübutunun nəticələrini özündə birləşdirir. Ümumiyyətlə, pedaqoji istiqamət üzrə magistr dissertasiyası aşağıdakı tələblərdən birinə cavab verməlidir:

- məcmusu psixoloji və pedaqoji elmdə konkret sahələrin inkişafı üçün vacib olan nəzəri və eksperimental tədqiqatların yeni nəticələrini əks etdirməli;

- psixologiya və pedaqogika üçün vacib olan konkret elmi və ya praktiki problemin həlli üçün yeni metodların və metodoloji yanaşmaların işlənilib hazırlanmasını ehtiva etməli;

- nəticələrin tətbiqi problemləri yüksək elmi səviyyədə həll etmək imkanında olmalıdır.

Sadalanın tələblər çərçivəsində magistr dissertasiyasının əsasını müxtəlif mürəkkəblik səviyyələrində həllərin modelləşdirilməsi və ya tərtibi təşkil edə bilər.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən 31 avqust 2012-ci ildə təsdiq edilmiş “Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı. Magistratura səviyyəsinin ixtisas üzrə təhsil proqramı” (1) 060119 – Pedaqogika ixtisası üzrə magistr elmi-tədqiqat işini yerinə yetirmək nəticəsində magistrant aşağıda sadalanan peşə kompetensiyalarını bilməli və bacarmalıdır:

- elmi-tədqiqat işlərini planlaşdırmağı;

- tədqiqat mövzusu seçməyi;

- ədəbiyyat siyahısının tərtibini;

- elmi-tədqiqat işi aparmağı;

- elmi-tədqiqat işinin nəticələrini təhlil etməyi, onu digər müəlliflərin nəticələri ilə müqayisə etməyi;

- alınmış nəticələrin praktik əhəmiyyətini və onun tətbiqi imkanlarını müəyyənləşdirməyi;

- elmi-tədqiqat işinin gələcəkdə davam etdirilməsi imkanlarını müəyyənləşdirməyi;

- yerinə yetirilmiş tədqiqat işinin müdafiəsini;

- elmi-tədqiqat işinin nəticələrinin çap üçün hazırlanmasını;

- elmi-tədqiqat və elmi pedaqoji təcrübələrdə iştirak etməyi, onların nəticələrini ümumiləşdirməyi və magistrlik dissertasiyasında istifadə etməyi və s.

Dissertasiya müəllifin müstəqil şəkildə əldə etdiyi faktları və materialları qısa, yığcam və inandırıcı şəkildə təqdim etmək bacarığını nümayiş etdirməlidir. Onun tərtibi elmi nəşrlərin tərtibatı qaydalarına uyğun olmalı və kompüter texnologiyasından istifadə edilməklə tərtib edilməli, qrafiklər, cədvəllər, çertyojlar, diaqramlar və hesablamalar, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı olan tam mətn şəklində müdafiəyə təqdim olunmalıdır. Magistr dissertasiyası psixoloji-pedaqoji elmi ictimaiyyətdə qəbul edilmiş terminologi-yadan istifadə etməklə elmi dildə təsvir edilməlidir. Dissertasiya işində əksini tapmalıdır:

- problemin aktuallığı;
- işlənmə səviyyəsi;
- obyekt və predmeti;
- elmi yeniliyi;
- nəzəri və praktik əhəmiyyəti;
- aprobeasiyası;
- seçilmiş tədqiqat metodları;
- dissertasiyanın qarşıya qoyduğu məqsədə çatmağa yönəlmiş problemlərin qoyulması və həlli;
- əldə edilmiş nəticələr və onların şərh;
- istifadə olunan məlumat mənbələri.

Magistr dissertasiyasının yazılması magistrantdan tələb edir:

- magistratura hazırlığı istiqamətində nəzəri və praktiki biliklərin sistemləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi, onların konkret tədqiqat problemlərinin həllində tətbiqi;

- tədqiq olunan psixoloji hadisə və ya prosesin elmi ideyasını və mahiyyətini əsaslandırmaq üçün nəzəri tədqiqatların aparılması;

- müstəqil iş aparmaq bacarıqlarının nümayiş etdirilməsi, tədqiq olunan psixoloji hadisə və ya prosesin təhlilini təmin edən metodların əsaslandırılması və istifadəsi, onun inkişaf meyllərinin və qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi;

- tədqiq olunan psixoloji hadisənin və ya prosesin təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün konkret təkliflərin hazırlanması;

- magistrantın təhsil və ya elmi müəssisədə müstəqil işləməyə hazır olduğunu nümayiş etdirə bilməsi.

Magistr dissertasiyaları təhsil fəlsəfəsi, pedaqogika və psixologiya üzrə ədəbiyyatın - monoqrafik tədqiqatların, elmi dövri nəşrlərin, həm yerli, həm də xarici nəşrlərin, dərsliklərin, normativ - hüquqi aktların, aparılan eksperimentin və ya monitorinqin və s. dərindən öyrənilməsi və təhlili əsasında aparılır.

Magistr dissertasiyalarının mövzuları magistr hazırlığı proqramına uyğun olaraq fəaliyyət sahəsində peşəkar, konkret praktiki problemlərin həllinə yönəldilməlidir. Magistr dissertasiyasının mövzusu magistrantın tədqiq olunan bilik sahəsinin inkişafı üçün maraq doğuran və istifadəsindən müsbət nəticə verən tamamlanmış elmi və ya elmi-praktik işi tamamlamağa istiqamətləndirməsi və nəticələrinin praktikada tətbiqi ilə seçilməlidir. Bəzən gələcək fəaliyyət, peşəkar karyera dissertasiya işinin uğurlu müdafiəsindən deyil, mövzunun düzgün seçilməsindən asılı olur. Buna görə də dissertasiya mövzusunun seçiminə məsuliyyətlə və diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bundan əlavə, magistr dissertasiyalarının mövzusu potensial işəgötürənlərin, təşkilatların – magistrantların təcrübə keçdiyi yerlərin rəy sorğusunun nəticələrini nəzərə almalıdır.

Magistr dissertasiyasının tamamlanması təkcə elmi problemləri həll etməməli, həm də müəllifin elmi tədqiqat aparmaq, peşə problemlərini tanımaq, elmi problemləri müəyyən etmək və formalaşdırmaq bacarığını, onların həlli üsul və yollarını mənimsədiyini təsdiq etməlidir.

Magistr hazırlığı proqramında magistr dissertasiyaları üçün nümunə mövzuların siyahısı proqramın həyata keçirilməsində iştirak edən müəllimlərin təklifləri nəzərə alınmaqla hər il müvafiq kafedra rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir. Magistratura işinin mövzusu tələbə tərəfindən magistraturada təhsilə başlayandan ilk ay ərzində elmi rəhbər və kafedra müdiri ilə birlikdə seçilir, eyni zamanda fərdi magistratura iş planı və elmi-tədqiqat iş qrafiki hazırlanır. Magistr dissertasiyası üçün mövzu seçərkən aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmaq faydalıdır:

- mövzunun aktuallığı, elmin mövcud vəziyyətinə və inkişaf perspektivlərinə uyğunluğu;
- mövzunun ədəbiyyatda işlənmə dərəcəsini və əhatəsini nəzərə almaq;
- təklif olunan mövzunun praktiki əhəmiyyəti və perspektivlərini müəyyən etmək;
- mövzunun araşdırılmasında və təhlilində müəllifin yanaşmasının müstəqilliyi və orijinallığını əks etdirmək;
- müasir tədqiqat metod və üsullarından, o cümlədən informasiya və məntiqi modellərdən və xüsusi kompüter proqramlarından istifadə etmək;
- iş aparılan təhsil təşkilatlarının maraq və tələbatlarını nəzərə almaq;
- əldə edilmiş nəticələrin və təkliflərin elmi konfranslarda məruzə edilməsi və ya elmi jurnallarda, toplularda hazırlanmış nəşrlər şəklində təcrübədən keçirilməsinə nail olmaq.

Bundan əlavə, magistr dərəcəsi müəllim üçün müvafiq təhsil səviyyəsinə malik olmayan digər işçilərə nisbətən əlavə üstünlükdür. Müasir mərhələ ali təhsil müəssisələrində müəllim işləmək üçün magistr dərəcəsinin olması mütləq şərtidir.

Magistratura səviyyəsində keyfiyyətin idarə edilməsi işində magistr dissertasiyalarının tərtibinin praktik yönümlüliyü və magistr tədqiqatlarının kafedranın elmi –tədqiqat proqramlarına integrasiyası nöqtəyindən təhlil edilməsinə ehtiyac yaranır. Bu meyarlar tədqiqat vasitəsilə gələcək müəllimin “Mən” – konsepsiyasının formalaşmasına, magistrantın özünü gələcək alim və daim dəyişən dünyada çalışan peşəkar təcrübəçi kimi tanımasına ciddi təsir göstərir.

Magistrant ixtisası üzrə dissertasiya yazmaq üçün təlim proqramının tədqiqat hissəsində aşağıdakı bacarıqlara malik olmalıdır:

- elmi tədqiqat üçün plan hazırlamaq və məqsəd müəyyən etmək;
- müasir kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə bibliografik iş aparmaq;
- müasir tədqiqat metodlarını bilmək, lazımı tədqiqat metodlarını seçmək, konkret tədqiqat məqsədləri üçün onları müəyyən etmək;
- elmi və elmi-metodiki ədəbiyyatda mövcud olan məlumatları nəzərə almaqla təhlil və şərh etmək, əldə edilmiş nəticələri emal etmək;
- fərdi və qrup şəklində layihə və tədqiqat fəaliyyətini həyata keçirmək;
- görülmə işlərin nəticələrini hesabat, tezis, məqalə və s. formasında təqdim etmək.

“Magistr dissertasiyasının tərtibi magistrantda iki qrup yanaşmanın birləşməsi nəticəsində keyfiyyətli işin əmələ gəlməsinə səbəb olur:

1. ümumi- bütün ixtisas işləri üçün invariant göstəricilər;
2. magistr tələbəsinin fəaliyyətinin təzahürlərini təsvir edən spesifik tədqiqat sərəştəsi” (10, s.342).

Magistratura səviyyəsində ixtisasın Təhsil proqramında əksini tapan fənlərin tədrisi, eləcə də ali təhsil müəssisəsinin müəyyən etdiyi fənlərin mənimsənilməsi zamanı tələbənin mənimsədiyi biliklər, elmi-tədqiqat və elmi-pedaqoji təcrübə zamanı əldə etdiyi göstəricilər magistratın tədqiqatçılıq kompetensiyasının həm formalaşdırılması, həm də qiymətləndirilməsi üçün əsas vasitə hesab olunur.

NƏTİCƏ.

Magistr dissertasiyası magistratura proqramının sonunda magistrantın hazırlığının keyfiyyətinin ayrılmaz göstəricisidir. Bu fəaliyyət növü müəllifin nəzəri bilik potensialını, müxtəlif anlayış və nəzəriyyələri şərh etmək bacarığını, tədqiq edilən problemin yaradıcı şəkildə qavramaq bacarığını və ixtisas üzrə bilik səviyyəsini, potensialını göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Elmi tədqiqatların məqsədi həqiqəti müəyyən etmək, bu və ya digər fikri təsdiqləmək deyil, əlavə arqumentlər əldə etmək,

yeni konseptual mövqeləri təsdiqləmək, elmi ideya və texnologiyaların tətbiq dairəsini müəyyən etməkdir.

Magistr dissertasiyası müəllif tərəfindən elmi müddəaların toplusunu özündə əks etdirən, daxili birliyə malik olan, magistranın şəxsi töhfəsini və müstəqil elmi tədqiqat aparmaq qabiliyyətini göstərən, nəzəri bilikləri, təcrübə və texniki bacarıqları özündə əks etdirən ictimai müdafiə üçün irəli sürülmüş ideyalar toplusudur. Eyni zamanda, magistr dissertasiyası müstəqil tədqiqat işi kimi sərbəst elmi tədqiqat aparmağa və konkret elmi problemləri həll etməyə qadir olan müəyyən edilmiş tədqiqatçı kimi məzunun elmi ixtisas səviyyəsini təqdim edir.

TƏKLİFLƏR.

Pedaqoji universitetlərdə magistrantların elmi-tədqiqat fəaliyyəti üçün yüksək keyfiyyətli hazırlığın təmin edilməsi aşağıdakı didaktik və təşkilati şərtlər yerinə yetirildikdə daha faydalı nəticələr əldə etməyə səbəb ola bilər:

- tədris prosesinin strukturu tədqiqat kompetensiyalarının inkişafına yönəldildikdə;
- tədqiqat probleminə təlimin struktur vahidi kimi baxıldıqda;
- tədris prosesi kontekstli, layihə əsaslı, situasiyalı, əks etdirən öyrənmə metodları vasitəsilə qurulduqda;
- tədris prosesinə tədqiqat kompetensiyaları üçün ekspert qiymətləndirməsi və özünüqiymətləndirmə vasitələri daxil edildikdə;
- universitetlərin professor –müəllim heyətinin, mövcud kollektivlərinin elmi-tədqiqat fəaliyyətinə magistrantların cəlb edilməsi təmin edildikdə;
- magistranın elmi və tədqiqat işinə fərdi dəstək (nəzarət, moderator, elmi rəhbər) göstərildikdə;
- magistrantlara elmi işlərini müxtəlif mədəni və elmi formalarda təqdim etmək imkanının təmin edildikdə.

Seçilmiş şərtlərin məhsuldarlığını müəllimlərin, elmi rəhbərin və magistrantların tədqiqat işlərində iştirakından məmnunluqlarının artması, onların tədqiqat motivasiyasının yüksəldilməsi və magistr dissertasiyalarının keyfiyyəti ilə qiymətləndirmək olar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı. Magistratura səviyyəsinin ixtisas üzrə Təhsil Proqramı. (2012). <https://e-qanun.az/framework/19531>
2. Mehrabov, A. və b.(2006). Pedaqoji texnologiyalar. Bakı.
3. Nəzərov, M. və Quliyev, N. (2019) Pedaqoji texnologiyalar. Bakı. ADPU nəş.
4. Rüstəmov, F. və Dadaşova, T. (2007). Ali məktəb pedaqogikası. Magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı: "Nurlan" nəş.,
5. Əhmədov, H. və Zeynalova, N. (2016) Pedaqogika. Dərslik. Bakı, "Elm və Təhsil".

6. Təhsil tədqiqatları: nəzəri və praktik yanaşmalar. (2019) Monoqrafiya. (nəşrə haz. İ.H.Cəbraylov). Bakı: Mütərcim, s.35.
7. Богословский, В. и Лаптев, В. (2000) Вузовская наука во взаимосвязи с подготовкой кадров высшей квалификации // Подготовка специалиста в области образования: Научноорганизационные проблемы подготовки кадров высшей квалификации: Коллективная монография. - Вып. IX. - с. 45 - 52.
8. Диагностика и анализ исследовательской деятельности преподавателя (2018) // * [Электронный ресурс]: http://edu.donpac.RU/journal/6/gl3_p2. Html
9. Тряпицына, А. и Писарева С. (2002). Проблемы экспертизы качества исследований диссертационными советами II Педагогика на рубеже веков. - Сборник научных статей аспирантов. Выпуск 2. / Под ред. Головинской Е.В., Козловой А.«Образование - Культура», С. 3-18.
10. Педагогика и психология высшей школы. (1998). Серия «Учебники, учебные пособия». - Ростов-на-Дону: «Феникс».

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ МАГИСТЕРСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ МАГИСТРОВ-ПЕДАГОГИ

Лала Захир гызы Аллахвердиева

В статье рассматривается роль магистерской диссертации в формировании профессиональных компетенций выпускников педагогических вузов. Магистерская диссертация, являющаяся проявлением научно-исследовательской деятельности аспирантов, представляет собой выпускную специализированную работу, демонстрирующую уровень профессиональной подготовки студента, его способность к проведению самостоятельных научных исследований и решению практических задач в сфере профессиональной деятельности. Магистерская диссертация является интегральным показателем качества подготовки выпускника по окончании магистратуры. Данный вид деятельности призван продемонстрировать теоретический потенциал знаний автора, умение интерпретировать различные концепции и теории, способность творчески воспринимать изучаемую проблему, уровень знаний и потенциал по специальности.

Систематизация, закрепление и расширение теоретических и практических знаний, необходимых аспиранту по направлению подготовки магистра для написания магистерской диссертации, и их применение при решении конкретных научных задач; проведение теоретических исследований с целью обоснования научной идеи и сущности изучаемого психологического явления или процесса; проявление умения вести самостоятельную работу,

обоснование и использование методов, обеспечивающих анализ изучаемого психологического явления или процесса, выявление тенденций и закономерностей его развития; подготовка конкретных предложений по совершенствованию и развитию изучаемого психологического явления или процесса; В статье обосновывается мысль о том, что аспирант должен уметь продемонстрировать готовность к самостоятельной работе в образовательном или научном учреждении.

В статье анализируются требования к подготовке магистерской диссертации, компетенции, которые необходимо сформировать у магистра в процессе подготовки диссертации, роль и функции научного руководителя при подготовке магистерской диссертации, компетенции, предусмотренные образовательной программой специальности при подготовке диссертации, и другие вопросы.

Ключевые слова: *магистерская диссертация, профессиональные компетенции, образовательная программа, научно-исследовательская работа, исследовательские навыки.*

SUMMARY

THE ROLE OF THE MASTER'S THESIS IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF MASTER TEACHERS

Lala Zahir gizi Allahverdieva

The article considers the role of the master's thesis in the formation of professional competencies of graduates of pedagogical universities. The master's thesis, which is a manifestation of the research activities of postgraduate students, is a final specialized work demonstrating the level of professional training of the student, his or her ability to conduct independent scientific research and solve practical problems in the field of professional activity. The master's thesis is an integral indicator of the quality of a graduate's preparation upon completion of the master's program. This type of activity is designed to demonstrate the theoretical potential of the author's knowledge, the ability to interpret various concepts and theories, the ability to creatively perceive the problem under study, the level of knowledge and potential in the specialty. Systematization, consolidation and expansion of theoretical and practical knowledge necessary for a postgraduate student in the direction of master's training to write a master's thesis, and their application in solving specific scientific problems; conducting theoretical research in order to substantiate a scientific idea and the essence of the psychological phenomenon or process under study; demonstration of the ability to conduct independent work, substantiation and use of methods that ensure the analysis of the psychological phenomenon or process being studied, identification of trends and patterns of its development; preparation of specific proposals for the improvement and development of the psychological phenomenon or process being studied; The article substantiates the idea that a

postgraduate student should be able to demonstrate readiness for independent work in an educational or scientific institution. The article analyzes the requirements for the preparation of a master's thesis, the competencies that must be developed in a master's student during the preparation of the dissertation, the role and functions of the supervisor in the preparation of a master's thesis, the competencies provided for by the educational program of the specialty in the preparation of the dissertation, and other issues.

Key words: *master's thesis, professional competencies, educational program, scientific research work, research skills*

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ BƏDƏN TƏRBIYƏNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏDRİSİ

Həsən Babayev

<https://orcid.org/0009-0009-4699-9298>

hesenbabayev1945@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: hesenbabayev1945@gmail.com; Tel.: +994-50-4284110

XÜLASƏ

Son dövrlərdə həyata keçirilən təhsil islahatları uşaq bağçalarında da öz əksini tapmışdır. Gənc nəslin təlim-tərbiyəsində aparılan yeniliklər onların hərtərəfli inkişafına yönəlmişdir. Bu islahatların əsas məqsədi uşaqları sağlam, gümrah böyütmək, onları fiziki və mənəvi cəhətdən güclü, mərd və cəsur bir nəsil kimi yetişdirməkdir. Bununla yanaşı, uşaqlara vətənə sədaqət, dostlarına qarşı məsuliyyət hissi və vətənin müdafiəsi üçün barışmaz mövqe sərgiləməyi öyrətmək də mühüm vəzifələrdəndir. Fiziki tərbiyənin təkmilləşməsi üçün pedaqoji biliklərlə silahlanmış mütəxəssislərin yetişdirilməsi vacibdir. Fiziki tərbiyə uşaqlara səbir və həssaslıqla öyrədilməlidir ki, onların bədən və ruh sağlamlığı təmin edilsin. Bu yanaşma sayəsində müstəqil dövlətimizin gələcəyi üçün sağlam təməllər qoyulacaq, yüksək şəxsi keyfiyyətlərə malik, hərtərəfli inkişaf etmiş və kamil insanlar yetişdiriləcəkdir. Uşaqların tərbiyəsi yalnız fiziki deyil, həm də mənəvi-əxlaqi baxımdan əsaslı olmalıdır.

Açar sözlər: *Təhsil islahatları, fiziki tərbiyə, uşaq bağçaları, vətənpərvərlik, hərtərəfli inkişaf*

GİRİŞ

Tərbiyənin tərkib hissəsi olan fiziki tərbiyə, kiçik yaşlı uşaqların fiziki baxımdan kamilləşməsini, həyat mövqelərinin düzgün istiqamətləndirilməsini, əməyə münasibətini artırılmasını, vətənin müdafiəsinə hazırlanmalarını bir sözlə, onların əqli, əxlaqi, iradi, estetik keyfiyyətlərinin vəhdətini təmin edir.

İdmanın tərkib hissələrindən biri hesab edilən yüngül atletika insanın formalaşmasında əvəz olunmaz rol oynayır. Yüngül atletika idman növünün növlərindən uşaq bağçalarında istifadə olunur. Bağça proqramının əsas tərkib hissələrindən biri kimi proqramda öz yerini tapmışdır. Yüngül atletikaya yerləş, qaçış, tullanmalar, cisim atma kimi növləri daxil edilir.

Bədən tərbiyəsi məşğələlərində hər bir mövzunun tədrisi atletikanın tərkib hissəsinə daxil olan yerləş və qaçışla başlanılır, yerləş və qaçışla da tamamlanır.

Əsasən qamətli yerləş uşaqlara uşaq bağçalarında öyrədilir. Düzgün yerləş uşaqların sümüklərini möhkəmləndirir, əzələlərini və ürək-damar, həcmnin tənəffüs sistemini inkişaf etdirir, onlarda dözümlülük və mətinlik kimi keyfiyyətləri aşılayır.

Yeriş zamanı bədənənin vəziyyəti tam sərbəst olmalı, gövdə və baş düz saxlanmalı, çiyinlər açıq vəziyyətdə arxaya doğru və ayaq hərəkəti münasib olmalıdır. Saylara müvafiq olaraq sağ ayaq, sol qol, sol ayaq, sağ, qol, çarpaz şəkildə hərəkətdə olmalıdır. Yəni irəli addımla marş komandasında sol ayaq yumuşaq və elastiki daban üstə yerə qoyulur. Müəllim əyani şəkildə özü göstərir və uşaqlar bir-bir, iki-iki, üç-üç yerinə yetirir.

ƏSAS HİSSƏ

Yeriş zamanı gövdəni düz saxlamaq, beli əymək, başı müxtəlif tərəflərə döndərmək, çiyinləri qabağa çəkmək, ayaqları sürümək, pəncələri yerə basmaq, ayaqların və qolların vəziyyətini dəyişmək yerişin gözəlliyini itirir, eyni zamanda daxili orqanların ürək, ağciyərlər və s. fəaliyyətini çətinləşdirir.

Uşaqlarda düzgün yerləş vərdisləri yaratmaq üçün müəllim yerişin nümunəsini göstərməli, qaydasını izah etməli, uşaqların nöqsanlarını aradan qaldırmalıdır.

Düzgün yerləş qaydaları, vərdisləri aşılamaq məqsədi ilə müəllim təbəşirlə yerdə döşəmədə bir-birinə paralel, 50 santimetr aralı 20 metr uzunluğunda 3-4 xətt çəkir. Xəttlər hər 35-45 santimetrdən bir işarələnir. Uşaqlar həmin xətlər üzərində üç-üç düzlənir. Komanda ilə yeriməyə başlayırlar. Beləliklə, uşaqlara düzgün yerimək və bərabər addım atmaq vərdisləri aşılır. Uşaqlara əllər və qollar müxtəlif vəziyyətdə olmaqla yerləş öyrədilməlidir.

Məsələn bir sayanda qollar qabağa uzanır, iki sayanda yuxarı, üç sayanda yanlara, dörd sayanda aşağıya salınır. Bunlarla yanaşı, çəpik vurmaq, fit vermək, ayağı yerə döymək, oxumaq, saymaqla musiqi müşayiəti altında yerişin öyrədilməsi və s. uşaqların yerləş texnikasını möhkəmləndirir, onlara estetik zövq verir.

Yüngül atletikanın əsas növlərindən biri də qaçışdır. Uşaqlarda hərəkətlərin təmin edilməsində hərəkətlərin təkrarının böyük rolu var. Dəfələrlə təkrarlanma, sayəsində uşaqlarda hərəkət vərdisləri daha möhkəm olur, uşaqlar tədricən hərəkətlərə yerləş, yürüş və s. alışırlar. Məktəbəqədər müəssisələrdə yürüş, hoppanma və tullanmanın təlim edilməsi üzrə metodik göstərişlər

Həmin bölgədə uşaq bağçalarının müxtəlif yaş qruplarında proqram materialının mənimsənilməsinə aid göstəriş verilir. Hər növ hərəkət yerləş, yürüş, hoppanma, tullanma üzrə uşaqların lazımi vərdislərə yiyələnmələrinə kömək edən konkret praktiki material verilir. Material bölüşdürülərkən onun keçirilməsində ardıcılıq və mövsüm nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan əvvəlki mövzumuzda yerişlərin öyrədilməsindən bəhs emişdik, indi isə yaş qrupları üzrə yürüşlərin təşkilindən bəhs edən kiçik qrupda yürüş münarəsəsini oyuncaqla kiçik araba, halqa, yel dəyirmanı ilə başlamaq lazımdır. Hər uşaq bir oyuncağı alıb istədiyi sürətdə hərəkət edir. Təbiyətçi uşaqları müşahidə edir.

Təbiyətçi tədricən uşaqlara meydançanın bu tərəfindən digər tərəfinə mütəşəkkil surətdə əvvəl kiçik qruplarla, sonra isə bütün qrupla qaçmağı öyrədir. Bir qədərdən sonra meydançanın və ya otağın

hər tərəfinə qaçmaq imkanı verilir. Bir-birinin ardınca bir-bir cərgədə yürüş əvvəllər kiçik qrup uşaqlarla, ancaq ilin axrında isə bütün qrupla keçirilir.

Uşaqların uşaq bağçasına gəldikləri birinci gündən tərbiyəçi onlara yüngül, pəncə üstündə, səssiz, qolları sərbəst hərəkət etdirərək qaçmağı öyrədir.

Kiçik yaşlı uşaqların oyununda bir dəfə üçün yürüyüşün müddəti 10-15 saniyədən artıq olmalıdır, bundan sonra uşağa qısa müddətli istirahət verilir, uşaqlar tərbiyəçinin yanında durur və stullarda oturlar. Sonra yürüş yenidən təkrar olunur. Belə təkrar 3-4 dəfə təkrar ola bilər.

Musiqi müşayiətilə aparmaq məsləhət görülür. Kiçik uşaqlara öz hərəkətlərinin sürətini verilmiş tempə uyğunlaşdırmaq hələ çətindir. Onlarda uşaqlara tez-tez və daha əlverişli sürətlə qaçmaq imkanı verilməlidir. Bu xüsusilə uşaqları öz hərəkətlərinin sürətini oyunun gedişinə uyğunlaşdırmağı öyrədən, qaçıb tutma oyunlarına "Siçan və pişik", "Sərçələr və avtomobil" aiddir.

Tərbiyəçi uşaqları bir yerə toplanmayıb, meydançanın hər tərəfinə qaçmalarına fikir verir. Hər uşaq öz sürətində qaçır. Əvvəllər tərbiyəçi uşaqları bir neçə kiçik qruplara bölür. Tədrisən eyni vaxtda qaçan uşaqların sayı artırılır, sonra isə oyun bütün uşaqlarla birlikdə keçirilir. Orta qrupda olduqları müddətdə uşaqların yüngül qaçmağı, yerdən yaxşı atılmağı öyrətmək lazımdır.

Yürüş zamanı qolları dirsəkdən bir qədər qatlamaq barmaqları açıb bükmək lazımdır. Qolların hərəkəti sərbəst olmalı, gərgin olmamalı, ayağın hərəkətləri ilə uyğunlaşmalıdır. Bir çox tərbiyəçilər uşaqların qollarını belinə sıxmağa məcbur edirlər ki, bu da səhvdir və hərəkəti çətinləşdirir. Yürüş zamanı qolları gövdə boyu aşağı salmaq da səhvdir. Uşaqlarda daha geniş addımlarla qaçmağı öyrətmək lazımdır. Çiyinləri qaldırmadan və başı aşağı salmadan bədənə düz tutmaq lazımdır. Yürüş zamanı uşaqlara burunları ilə nəfəs almağı öyrətmək lazımdır. Orta qrup uşaqları ilə onların daha geniş addımlarla qaçmalarına, ayaqlarını yerdən çox yuxarı qaldırmalarına kömək edən sadə və müvafiq münarisələrin keçirilməsindən başlamaq olar.

Uşaqlara kollektivdə mütəşəkkil yəni bütün qrupla bir-birinin ardınca müxtəlif tempdə sürətlə və yavaş-yavaş qaçmağı, əl-ələ tutaraq dairə üzrə qaçmağı, geriye dönməyi, dağınıq halda qaçan zaman sadə tapşırıqlar icra etməyi tərbiyəçinin işarəsi üzrə tez dayanmağı, oturaraq hər hansı bir fiquru düzəltməyi və s. bacarmalıdırlar. Bu münarisələrin hamısı müvazinət saxlamaq bacarığını yaxşı inkişaf etdirir. Verilən işarələrə istər hərəkətlər, istərsə də tormozlaşma tez əməl etmək bacarığını uşaqlarda inkişaf etdirmək də lazımdır, yürüşə tez başlamaq və tez dayandırmaq. Bu məqsədlə uşaqlarla qaydası və vəzifələri müvafiq olan hərəkətli oyunlar keçirilir.

Tədrisən uşaqlarla öyrətmə xarakterli yürüşlər keçirmək olar. Adətən uşaq bağçasında qaydalı hərəkətli oyunlardan başqa, musiqinin müşayiəti ilə yürüşü aparmaq olar. Daima eyni bərabər tempdə aparılan yürüş uşaqlarda hərəkətin sürətini, sürətliliyini inkişaf etdirmir, ona görə də hərəkətin sürətliliyini öyrətmə xarakterli yürüş tələb edən münarisələr lazımdır. Belə münarisələrin keçirilməsi

üçün orta qrupda 10-12 m məsafə vermək olar. Hərəkətli oyunlarda uşaqlar tutandan qaçıb qurtarmağı, qaçanı ötməyi öyrənirlər.

Böyük qrupda olduqları müddətdə uşaqlara yüngül geniş addımlarla qaçmağı, yerdən yaylı şəkildə yaxşı atılmağı öyrətmək və təkmilləşdirmək lazımdır.

Yürüş zamanı qolları dirsəkdən bir qədər bükmək, barmaqları azca bükmək lazımdır. Qolların hərəkəti sərbəst olmalı, gərgin olmamalı, ayağın hərəkətləri ilə uyğunlaşmalı, artıq yürüş zamanı uşaqların tənəffüsünə də diqqət verilməlidir. Onların tənəffüsü burnundan alıb, ağızdan ötürmələri başa salınmalıdır. Uşaqlara daha geniş addımlarla, qüvvə ilə qaçmağı öyrətmək lazımdır.

Çiyinləri qaldırmadan başı aşağı salmadan bədəni düzgün tutmaq lazımdır. Böyük qrup uşaqları ilə onların daha da geniş addımlarla qaçmalarına, ayaqlarını yerdən çox yuxarı qaldırmalarına kömək edən sadə və müvafiq münarisələrin keçirilməsindən başlamaq və mürəkkəbləşdirmək lazımdır.

Uşaqlar kollektiv şəkildə mütəşəkkil yəni bütün qrupla bir-birinin ardınca müxtəlif tempdə sürətlə, yavaş-yavaş qaçmağı, əl-əl və əlindən tutaraq dairə üzrə qaçmağı, geriye dönməyi, dağınıq halda qaçan zaman sadə tapşırıqlar icra etməyi tərbiyəçinin işarəsi üzrə tez dayanmağı, oturaraq hər hansı bir fiquru düzəltməyi və s. bacarmalıdırlar. Bu münarisələrin hamısı müvazinət saxlamaq bacarığı yaxşı inkişaf etdirir. Böyük qruplarda ən çox ötmə tipli yürüşlər keçirmək olar. Bununlada musiqinin müşayiəti ilə yürüşlər aparmaq olar. Demək olar, uşaqlarla bir neçə yürüş formasından, hoppanmalardan istifadə edərək "Şən startlar" formasında böyük qruplar arasında əyləncəli yarışlar keçirmək olar.

Burada uşaqlar sürətlə qaçmağı kollektiv şəkildə düşdüüyü dəstənin qururunu qorumağa çalışır və tapşırığı yerinə yetirməyə çalışır. Məktəbəqədər müəssisələrdə mütəhərrik oyunlarının təşkili və tədrişi fiziki tərbiyə, sistemində əsas yerlərdən birini uşaqların hərəkətlərinin inkişaf etdirilməsi tutur.

Fiziki cəhətdən normal inkişaf etmiş şüurlu hərəkətliliyin böyük əhəmiyyəti olduğunu və yaxşı həyat tempində saxladığını nəzərə alaraq elə etmək lazımdır ki, onlar gün ərzində meydançada olduğu kimi binada da özlərini müxtəlif hərəkətə olan ehtiyaclarını kifayət qədər təmin edə bilsinlər. Uşaqların stullarda və ya palazın üstündə oturaraq, cərgələrdə, cüt-cüt duraraq uzun müddət eyni halda öz hərəkətli vəziyyətdə olmalarına yol verilməlidir.

Uşaq bağçasının binası və meydançası müxtəlif hərəkətlərin inkişaf etdirilməsi üçün məşğələlərdə və məşğələdən kənar vəsait və oyuncaqlarla təchiz olunmalıdır. Tərbiyəçi fikir verməlidir ki, uşaqlar müstəqil surətdə dırmanma, tullanma, müvazinət üçün vəsaitdən düzgün istifadə etsinlər. Hərəkətləri inkişaf etdirmək məqsədi ilə tərbiyəçi gündəlik yaşayışda cədlük qoçaqlıq hərəkətlərin uyğunluğunu tələb edən əşyanı gətirmək, qoymaq, aparmaq və s. kimi müxtəlif tapşırıqlar verir, uşaqların hərəkətlərinin təbiiyyətinə, bununla yanaşı cəld və cəsur olmasına bir-birini itələməmələrinə, əşyanı yerə salmalarına, qollarını yellətmələrinə stol arxasında sakit oturmalarına, qapını vurmadaan örtmələrinə fikir verir. Tərbiyəçi bütün gün müddətində oyun, məşğələ zamanı və rejim vaxtlarında

uşağın bədənini düzgün vəziyyətdə olmasına fikir verir. Uşaqlar lüzumsuz gərginlik etmədən bədəni düz saxlamalı, əyməməlidirlər.

Uşaq bağçasında uşaqların hərəkətlərinin inkişaf etdirilməsi hər şeydən əvvəl müxtəlif oyunlarda həyata keçirilir. İstər açıq havada, istərsə də binada oyuncaqlarla top, halqa, diyircək, və s. ilə hərəkətli oyunları, qaydalı hərəkətli "Qaçdı- tutdu", "Durna balığı", və "Xırda balıqlar", "Siçan və pişik", və s. Oyunları geniş təbliğ etmək lazımdır. Oyunlar bütün qrup uşaqları ilə eyni vaxtda keçirildiyi kimi, kiçik yarım qruplarla da tullanma, dırmanma, hoppanma üçün oyun keçirilir. Tərbiyəçi uşaqlara hərəkət xarakterdə olan oyunlara maraq oyatmağa çalışır, onları müstəqil surətdə, yaxşı tanış olan və sadə oyunları oynamağa alışdırır. Oyunların təşkili forma və metodları. Fiziki tərbiyə prosesində mütəhərrik oyunlar mühüm yer tutur. Məzmun və hərəkətverici məqsədinə görə mütəhərriki oyunlar iki yerə bölünür;

1- ci növə aşağıdakıları aid etmək mümkündür; uşaqların hərəkətlərini və yerinə yetirəcəkləri rolların məzmununu şərtləndirən qaydalara malik olan məzmunlu oyunlar "Pişik və siçanlar," "Dovşan və qurd", "Daban balıqları və durnabalığı" və s.

Yazılmış sujeti olmayan oyun hərəkətləri müəyyən hərəkət tapşırıq yerinə yetirmək məqsədilə "Topatdı", "Ovuca qədər tullanmaq" "Düz nişanla" və s.

Estafet oyunların "Kim tez qaçar" "Əşyanı deyışdir" və başqalarıdır. Bunlar iki və ya daha çox komandaya bölünməklə keçirilir. Bu oyunlar uşaqlarda aşağıdakı fərdi xüsusiyyətlər yaradır: komandanın qələbəyə çalışması, hərəkətlərin uyğunluğu, bir-birini ruhlandırmaq, oyun tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə çalışmaq.

Estafet oyunlarında ümumi nəticə hər bir oyunçunun cəldliyindən asılıdır. Estafet oyunları ancaq böyük əyaşlı uşaqlara keçirilir.

2. İkinci növ oyunlara idman xarakterli oyunlar və texniki idman oyunlarının elementlərindən istifadə olunan oyunlar daxildir. Belə oyunlar uşağın hərəkət təcrübəsini, müxtəlif üsullu hərəkətlərlə zənginləşdirir. Bu isə göstərilən idman oyunu növlərini məşğələsi üçün vacibdir. Çox böyük məktəbəqədər yarış uşaqlar üçün əlverişlidir.

Müxtəlif fiziki hərəkətlər və mütəhərrik oyunlarla yarış məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla iş zamanı idman xarakterli hərəkətlər də keçirilir, yaxud oyunları təcrübədə idman əyləncələri adlandırmaq olar. Onlar bir neçə hərəkət fəaliyyətdən ibarətdir.

İdman əyləncələri ona görə çox əhəmiyyətlidir ki, onlar uşaqların təmiz havada uzun müddət maraqla qalmasının təşkil olunmasına kömək edir. Bu uşaqların sağlamlığının möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərir və onların ümumi fiziki inkişafına səbəb olur.

Uşaqların həyatının təşkilində, həmçinin təlim-tərbiyə məsələlərinin həllində didaktik, hərəkət, musiqili və başqa oyunların rolu böyükdür. Uşaqların öz təşəbbüsü ilə yaradılan oyunlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

NƏTİCƏ

Mövzuda yazılanlardan belə nəticəyə gəlirik ki, uşaq bağçasında işləyən tərbiyəçi-müəllimlər fiziki tərbiyənin nəzəriyyə və metodikasını, eyni zamanda fiziki tərbiyənin bütün sahələri haqqında geniş bilik bacarığa yiyələnmiş olmalıdır. Belə halda uşaq bağçasında işləyən tərbiyəçi-müəllim fiziki tərbiyə məşğələlərinin çox düzgün təşkil edərək tədris edə bilər. Bununda nəticəsində uşaqlar hərtərəfli fiziki cəhətdən düzgün inkişaf etməsinə nail ola bilərlər. Uşaq bağçasında fiziki tərbiyə prosesində düzgün verilmiş fiziki hərəkətlər hesabına gələcək nəslin istiqamətini düzgün inkişaf etməsinə, fiziki cəhətdən sağlam olmasına, onların ümumi fiziki inkişafının təmin olunmasına, tənəffüs sisteminin həyat tutumunun, ürək-qan damar sisteminin, sinir sisteminin və s. yaxşı inkişaf etməsinə səbəb olacaq.

Bundan başqa uşaqlarda bir çox fiziki keyfiyyətlərin cəldliyin, çevikliyin, elastikliyin, güc, güc-sürət, sürət, dözümlülük və s. inkişaf etməsinə səbəb olacaq. Bundan başqa bir çox tərbiyəvi keyfiyyətləri uşaqlarda müsbət mənada aşılamaq olar.

SUMMARY

ORGANIZATION AND TEACHING OF PHYSICAL EDUCATION IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

Həsən Babayev

Recent educational reforms have also been reflected in kindergartens. Innovations in the education and upbringing of the younger generation are aimed at their comprehensive development. The main goal of these reforms is to raise children to be healthy, energetic, physically and morally strong, brave, and courageous individuals. Additionally, it is essential to instill in children a sense of loyalty to their homeland, responsibility toward their peers, and an unwavering stance on defending their country. Improving physical education requires the training of specialists equipped with pedagogical knowledge. Physical education should be taught to children with patience and sensitivity to ensure both their physical and mental well-being. This approach will lay a strong foundation for the future of our independent state, fostering well-rounded, highly qualified individuals. The upbringing of children should be based not only on physical education but also on moral and ethical values.

Keywords: *Educational reforms, physical education, kindergartens, patriotism, comprehensive*

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРЕПОДАВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Гаси́б Бабаев

Недавние образовательные реформы нашли отражение и в детских садах. Инновации в обучении и воспитании молодого поколения направлены на их всестороннее развитие. Основная цель этих реформ — воспитать здоровых, энергичных, физически и морально сильных, смелых

и отважных детей. Кроме того, важно привить детям чувство преданности Родине, ответственность перед товарищами и непримиримую позицию в защите своей страны. Улучшение физического воспитания требует подготовки специалистов, обладающих педагогическими знаниями. Физическое воспитание должно преподаваться детям с терпением и внимательностью, чтобы обеспечить их физическое и духовное благополучие. Такой подход заложит прочную основу для будущего нашего независимого государства, способствуя воспитанию всесторонне развитых и высококвалифицированных личностей. Воспитание детей должно основываться не только на физическом, но и на морально-этическом развитии.

Ключевые слова: *Образовательные реформы, физическое воспитание, детские сады, патриотизм, всестороннее развитие.*

MƏKTƏB-İLK PEŞƏ-İXTİSAS TƏHSİL-ALİ MƏKTƏB” SİSTEMİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN PEŞƏYÖNÜMÜ İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ

Nizami Quliyev

<https://orcid.org/0009-0005-4524-1531>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: nizamiguliyev@gmail.com; Tel.: +94-70-3177254 (Yalnız bir müəllif)

XÜLASƏ

Məktəb təlimi zamanı peşə yönümü işi şagirdlərin peşələrin ilkin, elementar təhlilinə yönəlməlidir. O, özündə iki əsas məqamı ehtiva etməlidir: peşələrin məzmununu və bunun üçün lazım olan *qabiliyyət və bacarıqları*. Sonra bu stereotip gözlənilən peşə maraqlarına uyğun olaraq özünəqiymət, özünütəhsil və özünütərbiyə məqamları vurğulanmaqla çoxsaylı peşə seçmə materialları əsasında möhkəmləndirilməlidir. Bunların reallaşmasında məktəbin ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri və ali məktəblərdə qarşılıqlı əməkdaşlığı mühüm yer tutur. Təlim prosesində şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarını “orta məktəb-ilk peşə-ixtisas təhsili-ali məktəb” sistemində intellektual fəaliyyətin inkişafında varisliyi təmin edən xüsusi pedoqoji texnologiyaları həyata keçirməklə reallaşdırılmaq mümkündür. Burada varislik ənənələrinin qoruyub saxlanılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orta məktəblə ali məktəb arasında varislik birgə təhsil fəaliyyətində əmələ gələrək və vahid dəyərlər şkalası əsasında təyin edilərək yeni ənənələrin formalaşdırılmasına səbəb olmalıdırlar.

Açar sözlər: *Uşaq, gənclər, peşə məktəbi, ali məktəb, valideyin,*

Əsas hissə

Uşaq və gənclərin əməyə və peşə seçməyə hazırlanması problemi digər xalqlarda olduğu kimi, Şərqi xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının pedoqoji fikir tarixində özünəməxsus yer tutmuş, bir çox yazılı abidələrdə və mütəfəkkirlərin əsərlərində özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvidən tutmuş zamanəmizin ən böyük filosof, şair, yazıçı və pedaqoqları peşə haqqında, peşə, sənət adamları haqqında, hər hansı bir peşəyə yiyələnərkən onu qəlbən sevməyə sevməyə aid bu gündə öz tərəvətini saxlayan hikmətli sözlər demiş, mənalı fikirlər söyləmişlər. N. Gəncəvi, N. Tusi, M. Füzuli, Ə. Marağayı, M. H. Naxçıvani, maarifçilər-A. Bakıxanov, S. Ə. Şirvani, M. T. Sidqi, N. Nərimanov, Ü. Hacıbəyov və onlarca başqaları yazdıqları əsərlərdə uşaq və gənclərin öz bacarıq və qabiliyyətlərinə münasib peşə, sənət seçməyin zəruriliyini qeyd etmiş və bunun gənc nəslin həyatında nə dərəcədə mühüm rol oynadığını göstərmişlər.

Peşə və sənət sahibi olmağın faydası haqqında olan xalq yaradıcılığı nümunələrindən çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, vəzifə, titullar, mənəvi, var-dövlət əldən gedə bilər, ancaq sənət insanın əlində qalar, dərdə gündə ona kömək olar. Qeyd edək ki, professor Ə. Həşimovun və professor F. Sadıqovun uzun illik araşdırmaları və dərin məzmunlu tədqiqatları bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Halal zəhmətlə yaşamağın vacibliyi, sənətin əhəmiyyəti haqqında müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim” də də maraqlı və dəyərli fikirlər vardır. Orada deyilir: “Allah heç kəsi qüvvəsi çatmayan işi görməyə vadar etməz. Hər kəsin qazandığı yaxşı əməldə, pis əməl də özünə aiddir”, “İçərinizdə insanları yaxşılığa çağıran, xeyrli işlər görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir camaat olsun”.

Şərqi böyük ədəbi abidələrindən olan “Qabusnamə”də deyilir: “Sənəti olmayan adamlar gövdəsi olub, kölgəsi olmayan Muğilan ağac kiçmi faydasız olurlar, nə özlərinə xeyir verirlər, nə başqalarına”. “Elm və

sənət öyrənmək, istər böyük olsun, istər kiçik, hamıya vacibdir, çünki insanın öz tay-tuşları arasında üstünlüyü yalnız elm və sənətə görə əldə edə bilər.

“Qobusnamə”də peşələrin qruplaşdırılması ilə bağlı verilən fikirlər də maraqlıdır: 1)peşəyə aid olan elmlər; 2) elmə aid olan peşələr; 3) ağıl işletməklə əmələ gələn peşələr

Kitabın müəllifi Qobus hər bir insanın öz peşəsini yaxşı bilməsini və peşələrin daxili xüsusiyyətlərini bilməyi zəruri sayır.

Şərqin digər ən böyük abidələrindən biri olan “Kəlilə və Dimnə” də də peşə , sənət kəsb etməyin faydasından danışılmış və onlar xoşbəxtliyin səbəbi kimi dəyərləndirilmişdir əsərdə deyilir: “Hər kəs fitri əql və kamal sahibi olub sənət kəsb etməyə çalışsa , bəşəriyyətin əldə etdiyi təcrübələr haqqında düşünüb onlardan bacarıqla istifadə etsə , həm bu dünyada öz arzusuna çatır , həm o dünyada xoşbəxt olar”.

Türk xalqının görkəmli simalarından biri olan Mövlana Cəlaləddin Rumi insanın yalnız meyilli olduğu işlə məşğul olmasını , bu işdə öz gücünü sərf etməsini və meyili olmayan işlə könülsüz məşğul olmamağı zəruri hesab etmişdir .Rumi bu münasibətlə “Məsnəvi “sində yazırdı :”Dünya işlərindən ,zövqlərindən hansına meylin varsa məhz həmin andan sən o işdə nə işə yapma gücünü açıq –aşkar göstər ,o işi öz xoşunla və bildiyin kimi görməyə başlayarsan .Meylin və istəyin olmayan bir işi işə könülsüz qəbul edib : “Qul nə etsin ki ? Bu uca Allahın təqdiridir”-deyə düşünərsən.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Gəncəvi peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirilmiş və onu halal yaşamağın əsas amili kimi qiymətləndirilmiş .O,əməyə ,əmək adamlarına yüksək qiymət vermiş ,işgüzar adamları bal arısına bənzətmiş ,halal zəhmətlə yaşamağı ən böyük nemət hesab etmişdir

Yeni şəraitdə aydın olur ki,dar ixtisaslı mütəxəssis yeni,daima dəyişən şəraitə uyğunlaşa və peşə cəhətdən çevik ola bilmir. Bizim daha savadlı,yüksək idrakı qabiliyyətlərə malik,daima dəyişkən aləmdə,qeyri-standart situasiyalarda müstəqil qərarlar qəbul etməyi,mümkün qədər yüksək nəticələri əldə etməyi bacaran mütəxəssisə ehtiyacımız var. Əmək bazarında real rəqabət yaranır ki, burada uğur əldə etməyin əsas şərti təhsilin,mütəxəssis hazırlığın keyfiyyəti,mütəxəssisdə cəmiyyətin sosial sturukturunda öz layiqli yerini tutmağa,öz iddialarını təmin etməyə,özünüərəallaşdırmağa imkan verən keyfiyyətlərin olmasıdır.

Uzunmüddətli adaptasiya dövrü keçmədən öz peşə fəaliyyətinə başlamağa hazır olan,təhsil mühitinin daima dəyişən şəraitində hərəkət etməyə qadir mütəxəssislərə olan ehtiyacla gələcək mütəxəssislərin peşə səriştəliliyinin aşağı səviyyədə olması arasında ziddiyyət “orta məktəb-ali məktəb” sistemində fasiləsiz təhsil probleminə və insanın daxili potensialına diqqətin artırılmasını,gələcək mütəxəssislərin yaradıcı özüinkışafına səbəb olan təhsil mühitnin yaradılmasını aktuallaşdırır (1.47).

Artıq məktəb təhsilinin yuxarı siniflərində gələcək mütəxəssislərin həyat əhəmiyyətli dəyərlərinin formalaşması prosesi gedir. Buna görə də yuxarı sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı olan bu səmərəli dövr əldən buraxılmamalıdır. Bu dövrdə şagirdə ümumi,lakin davamlı oriyentasiya halında gələcək peşə motivasiyasının təməli qoyulmalıdır. Yəni o, insanların həyatında əməyin əhəmiyyətini dərk etməli,onda əməyə hörmət və rəğbət aşılanmalıdır. Elə həmin bu dövrdə də gələcək peşəyə münasibətlə bağlı ən müxtəlif motivlərin formalaşacağı əsas xəttlər müəyyən olunmalıdır.

“Orta məktəb-ilk peşə-ixtisas təhsili-ali məktəb” sistemində peşə yönümü işi sahəsində əlaqələrin möhkəmləndirilməsində müxtəlif iş formalarının əhəmiyyəti az deyildir (2. 234). Tədqiqat prosesində sorğu keçirdiyimiz şagirdlərin demək olar ki, hamısının ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrini,orada öyrədilən peşələri öz gələcək həyat planlarına daxil etməmələrinin səbəbini öyrənməyə çalışdıq. Məlum olan ən mühüm nəticələr-şagirdlərin öz gələcək planlarını ali təhsil üzrə qurduqlarını, ikincisi,bu tip tədris müəssisələrində hansı peşələr öyrədildiyindən xəbərsiz olduqlarını və nəhayət,belə məktəblərə yaxşı oxumayanların və “özlerini yaxşı aparmayırların” göndərildiklərini bildirmələri oldu. Bütün bunlar onu göstərir ki, mətəvlərlə texniki-peşə təhsili müəssisələrinin əlaqəsinin möhkəmlənməsi ciddi ehtiyac vardır. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini əlverişli hesab edirik;

-bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq peşə və ixtisasların profesio-qramının hazırlanması və şagirdlərin bunlarla tanış edilməlidir;

-gələcək peşə yollarını ali təhsil almaq üzrə planlaşdırmayan şagirdlərin ilk peşə-ixtisas müəssisələrində öyrədilən peşələr və xalq sənəti üzrə motivlər və maraqlar formalaşdırmaq;

- şagirdlərdə gələcək karyeranın yalnız ali təhsil almaqdan başlanmadığı fikrini formalaşdırmaq və texniki-peşə təhsili müəssisələri haqqında olan mənfi təsəvvürləri aradan qaldırmaq;

-ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri haqqında olan mənfi təsəvvürləri aradan qaldırmaq;

-ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə şagirdlərin ekskursiyalarının təşkili, şagirdlərin orada olan tədris prosesi,maddi-texniki baza, texniki təchizat, şagirdlərin həyat tərzini və s. ilə tanış edilməsi;

-ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin müəllim və istehsalat təlimi ustalarının qarşılıqlı surətdə ümumtəhsil məktəblərinə gəlmələri,şagirdlər qarşısında çıxışlar etmələri və s.

Qeyd edək ki, bu prosesə valideynlərin də cəlb edilməsi zəruridir. İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin təkcə məktəblə,şagirdlərlə deyil, valideynlərlə də bu sahədə mütəşəkkil və məqsədyönlü iş aparmaları onların həm özlərinin,həm də övladlarının peşəyönümünün düzgün reallaşmasına əlverişli təsir göstərə bilər. Bu baxımdan müəllim və mütəxəssislərin valideynlərlə maarifləndirici işlərin aparması,məktəb rəhbərlərinin,məktəb psixoloqunun, istehsalat təlimi ustalarının bu işə məsuliyyətlə yanaşmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün mövcud əlaqə formalarından istifadə edilməsi faydalıdır.

“Qeyd məktəb-ilk peşə-ixtisas təhsili-ali məktəb” sistemində peşə yönümü işlərinin aparılmasında orta məktəblərin,ali məktəblərlə əlaqəsi xüsusi yer tutur (3.115).

“Orta məktəb-ilk peşə-ixtisas təhsili-ali məktəb” sistemində peşə yönümü işi sahəsində əlaqələrin möhkəmləndirilməsində bir sıra faydalı iş formaları vardır. Onlardan yuxarı sinif şagirdləri arasında faydalı iş formaları vardır. Onlardan yuxarı sinif şagirdləri arasında ali məktəb müəllimləri tərəfindən təşviqat işinin aparılmasını,onlarla görüşlərin keçirilməsini, tematik söhbətlərin aparılmasını və s. Qeyd etmək olar.

Bu baxımdan üç münasibət xüsusi qeyd etmək lazım gəlir:

1.İşsizliyin aradan qaldırılması,işlə təmin olunmasının asanlıq. Bu baxışların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, peşə seçməyə iqtisadiyyatın müasir axarı istiqamətindən yanaşılır və elə peşə və ixtisasların seçilməsi planlaşdırır ki, bu sahədə iş,fəaliyyətə imkan və ehtiyac daha geniş olsun. Peşəyə yiyələndikdən sonra işsizlik problemi yaranmasın.

2.Əmək haqqının daha çox olması,bu peşə ilə daha çox qazanc əldə etmənin mümkünlüyü. Bu istiqamət üzrə meylin valideynlər arasında daha güclü olması nəzərə çarpır. Valideynlər çox vaxt elə peşələrin seçilməsini arzu və təklif edirlərki, bu sahədə yüksək əmək haqqı vardır və daha çox qazanc əldə etmək mümkündür.

3.Peşənin şəxsiyyətin sosiallaşması amili olması. Bu istiqamət üzrə yaşmanın mahiyyətində peşəyə şəxsiyyətin özünün mahiyyətinin zənginləşməsi,onun sosial statusunun yüksəlməsi vasitəsi olması durur.

Ailələrin peşə-ixtisas səviyyəsini araşdırdıqda aşağıdakı 3 tip ailənin olduğunu müəyyənləşdirdik:

1.Övladlarının ata,baba,yaxud ana və nənənin peşəsini seçdikləri ailələr-21 ailə

2.Övladlarının 1-2 nəfərinin atanın və ya ananın peşəsini seçdikləri ailələr-37 ailə

3.Övladlarından heç birinin peşəsinin valideynlərin peşəsi ilə uyğun olmadığı ailələr-27 ailə.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.M. İlyasov. “Peşəyönümünün əsasları”. Bakı 2011

2. H.İ.Krazkov. “Metodik işin məzmunu”. Bakı 1980.

3. M.İlyasov. “Peşə ixtisası seçimi” Bakı 2015

4. M.İlyasov “Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması” Bakı 1983.

SUMMARY

ORGANIZATION OF CAREER GUIDANCE ACTIVITIES FOR STUDENTS IN THE 'SCHOOL - VOCATIONAL EDUCATION - HIGHER EDUCATION' SYSTEM

Nizami Guyliyev

During school education, career guidance should be directed towards the initial and elementary analysis of professions. It should include two main aspects: the content of professions and the necessary skills and abilities required for them. Later, this model should be reinforced based on multiple career selection materials, emphasizing self-assessment, self-education, and self-discipline in accordance with expected career interests. The collaboration between schools, vocational education institutions, and higher education institutions plays a crucial role in implementing these aspects.

In the learning process, students' creative potential can be realized through the implementation of special pedagogical technologies that ensure continuity in the intellectual development of the "school - vocational education - higher education" system. Preserving the traditions of continuity is of great significance. The continuity between secondary schools and universities should be formed through joint educational activities and determined based on a unified value system, leading to the establishment of new traditions.

Keywords: *Child, youth, vocational school, university, parent.*

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОФОРИЕНТАЦИОННОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ В СИСТЕМЕ «ШКОЛА – НАЧАЛЬНОЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ»

В процессе школьного обучения профориентационная работа должна быть направлена на первоначальный и элементарный анализ профессий. Она должна включать два основных аспекта: содержание профессий и необходимые для них способности и навыки. Затем этот стереотип должен быть закреплён на основе множества материалов по выбору профессии, подчёркивая моменты самооценки, самообразования и самовоспитания в соответствии с предполагаемыми профессиональными интересами. В реализации этих аспектов важную роль играет сотрудничество школ с учреждениями начального профессионального и высшего образования.

В учебном процессе творческие возможности учащихся могут быть реализованы путем внедрения специальных педагогических технологий, обеспечивающих преемственность в развитии интеллектуальной деятельности в системе «школа – начальное профессиональное образование – высшее учебное заведение». Сохранение традиций преемственности имеет важное значение. Преемственность между средними школами и вузами должна формироваться посредством совместной образовательной деятельности и определяться на основе единой шкалы ценностей, что приведет к формированию новых традиций.

Ключевые слова: *ребенок, молодежь, профессиональное училище, вуз, родитель.*

NMR-DA MÜXTƏLİF ŞƏHƏR, KƏND VƏ RAYONLARINDA GENDER BƏRABƏRLİYİ MƏSƏLƏSİNƏ YANAŞMALAR

Solmaz Cabbarova¹

<https://orcid.org/0000-0002-9975-1941>

solmazjabbarlindu@gmail.com

Sevinc İsmaylova²

<https://orcid.org/0000-0002-1264-6357>

Zülfüyyə Babazadə³

<https://orcid.org/0009-0003-1395-2545>

^{1,2,3} Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: solmazjabbarlindu@gmail.com; Tel.: (+994509865454)

XÜLASƏ

Qloballaşan dünyada şəxsiyyətlərarası münasibətlərin dəyişkən hal alması, cəmiyyətin öz strukturunu dəyişməsi, milli və mənəvi dəyərlərin məhvi gender bərabərliyi məsələsinə müraciət etməyə səbəb olmuşdur. Uşaqlara cinsi dimofirizmin aşılmasına tənqidi münasibətin yaranması feminist, maskulin, homoseksual, transseksual, biseksualların və s. çoxalmasına gətirib çıxardı. Eynicinsli insanların (homoseksual, biseksual) münasibəti cəmiyyətin tarazlığını pozaraq əhalinin təbii artımının azalmasına eyni zamanda natamam ailələrin çoxalmasına səbəb oldu.

Eyni zamanda cinsi mənsubiyyətə yad münasibətin formalaşması nəticəsində, qadın kişi məhfumları həqiqi mahiyyətini itirməyə başladı. Cinsi kimliyə yaranan tərəddütlü münasibət birbaşa duyğularda pozuntuların yaranmasına gətirib çıxartdı. Müasir günümüzdə duyğularda olan pozuntular, dəyərsizlik, tənhalıq, yetərsizlik duyğusu və bu duyğunun gətirdiyi ani, məntiqə sığmayan qərarlar mövcud məsələni işıqlandırmağa sövq etmişdir. Natamamlıq kompleksi, bir çox takıntılı davranışlar bu duyğuların utancaqlıq və kibirli davranış reaksiyaları ilə gizlədilməyə çalışması böhranlı vəziyyətin nə qədər acımacıqlı vəziyyətdə olduğundan xəbər verir. Kütləvi informasiya vasitələrinin bu istiqamətdə məqsədyönlü addımları mövcud situasiyanı daha da gərginləşdirmişdir. Bu məqalədə gender bərabərliyinin mahiyyəti, nə vaxt və harada yaranma səbəbi onun mahiyyəti bu bərabərliyin təmin olunmamasının cəmiyyətdə gətirdiyi neqativ hallar araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *gender bərabərliyi, qadın, kişi, feminist, hormon, şəxsiyyət*

GİRİŞ

Gender bərabərliyi mövcud olmayan cəmiyyətdə qadın və kişi öz məsuliyyətini, hüquq və vəzifəsini dərk edə bilmir. Bu da erkən nigahlılığa, qadınlara psixoloji, fiziki təzyiqlərə, kişi hüquqlarının məhdudlaşmasına, boşanma hallarının sürətlənməsinə s. bu qəbildən olan müxtəlif mənfi situasiyaların meydana gəlməsinə şərait yaradır. Ailələr məhəbbət, inam qarşılıqlı hörmət, təmənnaşız yaxşılıq üstündə qurulmadıqda cəmiyyətdə gender bərabərliyi pozulması halları daha sıx müşahidə olunur. Çünki, ailədə yalnız ər-arvad münasibətləri formalaşmır, həm də o münasibətlər çərçivəsində uşaqlar-gələcəyin qurucuları böyüyür. Yetişən nəsil öz cinsi mənsubiyyətini, məqsəd və vəzifəsini, meyllərini, maraq və tələbatlarını düzgün dərk etməsi üçün bu gün sağlam ailələr formalaşdırılmalıdır. Gender bərabərliyi məsələsinə müraciətdə məqsəd cəmiyyətdə mövcud olan mənfi halların

sürətlənməsinin qarşısını almaq, ailələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzimləmək, insanların ictimai və sosial həyatlarının rifahını təmin etməkdir.

Müasir günümüzdə kimi cəmiyyət həyatında müxtəlif problemlər mövcud olmuş, onların bəzisi öz həllini tapdığı halda, digərləri hələ də aktuallığını qorumaqdadır. Bu sosial problemlərdən biri də moderinizmin (qərbin) gətirmiş olduğu gender bərabərliyi məsələsidir. Gender bərabərliyi məsələsinin bu dərəcədə qarışıq hal almasının əsas səbəbi feministlərin cəmiyyətə inteqrasiya etməyə çalışdıkları “qadın azadlığıdır”. 1892-ci ildə qadının insan sinfinə aid edilməməsi Fransada feministlərin ehtirazına səbəb olmuşdur. Feminist adı atında birləşənlərin əksəriyyəti baş verən hərəkətin əsasında hansı məqsədin gizləndiyini dərk etməyən sadə evdar qadınlar idi.

Məqalədə anket sorğusundan, nəzəri təhlil metodundan istifadə edilmişdir

Əsas hissə

Digər bir səbəb isə qərb ölkələrinin bütün dünyaya tətbiq etməyə çalışdığı – praktikada özünü doğrulda bilməyən, heç bir dəyəərə və elmi əsasa söykənməyən nəzəri fikirlərdir. Bəşəriyyətin tərəqqi və sülh içində yaşamağı üçün bu problem həlli vacib olan məsələlərdəndir. Gender bərabərliyi yalnız qadın azadlığı, qadın hüquqlarının qorunması, qadının sosial həyatı, işi və s. kimi məsələlərə deyil, eyni zamanda kişilərin ictimai həyatda yeri və rolunun müəyyən edib, məhdudlaşmamasına xidmət etməlidir. Məlumdur ki, hər bir cinsin özünəməxsus bioloji xüsusiyyəti, sinir sisteminin quruluşu, psixologiyası, vəzifəsi vardır. Deməli, gender bərabərliyi məsələsinə qadın hüquqlarının müdafiəsi və ya qadının qarşı cinsdən üstünlüyünü göstərmək üçün var olan bir nəzəriyyə kimi yanaşılmamalıdır. Bu nəzəriyyə hər iki tərəfin öz vəzifəsini bilib ona görə davranaraq, xoşbəxt yaşamağını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Gender bərabərliyi qadın və kişinin eynilik təşkil etməyini nəzərdə tutmur. Kişi və qadının yaradılışında anatomik, fizioloji, psixoloji cəhətdən fərqliliklər var. Müxtəlif hadisələr zamanı qadın və kişi beyinin fərqli mexanizmlər olduğu aydın görünür. Kişilər səssizləşir, içinə qapanır, uzun müddət düşünərək çıxış yolu tapmağa cəhd göstərirlər. Qadınların isə daha çox ünsiyyət qurmağa, bölüşməyə, fikir mübadiləsi etməyə ehtiyac hiss edən varlıqlar olması müəyyən olmuşdur. Bu sinir sistemi ilə əlaqədar baş verən təbii prosesdir.

Qadınla kişi arasında var olan fizioloji fərqliliklər onların davranış və hadisələrə münasibətlərinin nə üçün fərqli olmasını izah edir. Beynin sol tərəfində Broca-Wernicke (danışma mərkəzi) yerləşir ki, qadın danışır, eyni zamanda qarşı tərəfi dinləyib məntiqi cavab verir. Sol beyin yarımkürəsi sağ beyin yarımkürəsindən daha yaxşı inkişaf etdiyinə görə qadınlar ünsiyyətçi, yaradıcı, fədakar, şəfqətli, yüksək empati qurma bacarığına sahibdirlər. Ön beyin funksiyası hesabına tədbirli, alınmış informasiyanı uzun-uzadı təhlil edən, illər keçməsinə baxmayaraq ilk gündü kimi xatırlayıb, izah edə bilmək kimi fərdi keyfiyyətlərə sahibdirlər.

Kişilərdə sağ beyin yarımkürəsi daha yaxşı inkişaf etdiyindən onlar risk almağa meyilli, işlək, ciddi, intizamlı, kəşf etməyə səy göstərən, iradəli, məntiqi təfəkkürə sahib şəxsiyyət kimi formalaşmışlar. Onlarda ön beyinin qadınlara xas funksiyası olmadığından tez hərəkətə keçən, işin nəticəsinə fokuslanan beyinə hakimdirlər. Kişilər avtomobilin idarə olunmasında, onun park edilməsində, yolun istiqamətinin izah edilməsində daha mahirdirlər. Beyinləri hesablama, rəqəmsal işlərdə, xəritə və şifrələri oxumaqda daha üstünlük göstərir.

Göstərilən səbəblərdən yola çıxaraq qadın və kişinin müxtəlif sahələrdə mütəxəssis ola biləcəyi müəyyən olmuşdur. Qadınlar sahib olduqları şəfqət, qayğı, səbr, ünsiyyətçilik, empati qurma bacarığı və s. mənəvi dəyərlərə görə müəllim, tibb bacısı, tərbiyəçi, psixoloq kimi peşələrdə, kişilər isə əzmi, məntiqi hesabı, nəticəyönümlülüğü, rəqəmsal qabiliyyəti və s. görə bəna, sürücü, sahibkar, aşpaz, iqtisadçı, hərbiçi kimi peşələrdə daha irəli gedəcəkləri öz təsdiqini tapmışdır.

Empati qurmaq bacarığının qadınlarda daha yüksək olması aydın faktdır. Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, o da qadın və kişinin empati qurmaq bacarığının fərqliliyi məsələsidir. Qadınlar empati quran zaman bütün duyğuları ilə hadisəyə adaptasiya olur, qarşıdakının hisslərini keçirir, narahatçılığını bölüşür və beləliklə qarşıdakına mənəvi sənə başa düşürəm ismarığını verə bilər. Kişilər isə bu prosese tamamilə fərqli münasibət nümayiş etdirirlər. Onlar biliyəyönümlü empati qurur, özünü hadisənin içində deyil, onu həll etməyə proqramlayırlar. Qarşıdakını çətinlikdən, narahatçılıqdan xilas etmək üçün vasitələr, çıxış yolu axtarıb tapırlar. Bunun başlıca səbəbi kişilərdə olan testosteron

hormonun üstünlük təşkil etməsidir. Ümumilikdə var olan fərqliliklərin bir çoxu -hormonlar, sinir sisteminin quruluşu və cəmiyyətin onlara yüklədiyi dəyərlər sistemindən qaynaqlanır.

İnsan şəxsiyyətini formalaşdıran ən təməl faktorlardan biri hormonlardır. Orqanizmdə fərqli iş prinsipi olan bir çox hormonun fəaliyyəti bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Qadınlarda oksitosin şəfqət, fədakarlıq, mərhəmət, yumşaq, üzüyolalığa, kişilərdə testosteron güc, qüvvə, risk almağa meyillik, kəmhövsələlik, intizamsızlıq, antisosial, soyuq, gələcəyə yönəlmiş, çətinliyə meyl edən tipik keyfiyyətlərin aşılmasına xidmət edir.

Digər fərqlilik isə duyğulardadır. İdrak proseslərindən olan duyğunun qadınlarda kişilərdən 3 dəfə çox inkişaf etdiyindən, qız uşaqları oğlan uşaqlarından daha tez danışmağa başlayır, onlarda eşitmə aparatı və iyi bilmə qabiliyyəti daha yaxşı olur. Duyğu prosesinin bu cür inkişafı üz ifadələrinin mükəmməl oxumasına şərait yaradır. Kişi beyni isə daha çox axtarmağa, yeniliklərə, kəşf etməyə maraqlıdır. Buna görə də oğlan uşaqları ətrafda qaçmağa, axtarmağa, bir oyuncaqdan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək bacarığına sahibdirlər. Hiperaktivliyin ən çox oğlan uşaqlarında müşahidə olunma halları heç də təsadüfi deyildir.

Fiziki cəhətdən kişilər qadınlardan güclü olmasına baxmayaraq xəstəliklərin bir çoxu oğlan uşaqlarında rast gəlinir. AİDS, disleksiya, autizmin 5/6, kəkələmələrin 4/5 oğlan uşaqlarında müşahidə olunması və s. bu kimi fərqliliklər hər iki cinsin bir birindən fərqli bioloji xüsusiyyətlərinin olmasının sübutudur. Digər tərəfdən isə bir cism və ya əşyanın müqayisəsi zamanı onun eynicinsli olması vacib məsələdir. Bu situasyadan yola çıxaraq qadın və kişinin eyni müstəvidə müqayisə olunması, eyniləşdirilməsi tamamilə yanlış addımdır. Bütün xarakterik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirdikdə hər iki cinsin nümayəndəsinin bir-birini tamamladığını, birinin digərinin zərurət və ehtiyaclarını ödədiyini görmüş oluruq.

Əgər biz bu münasibətləri pozulmuş bir pazıla bənzətsək onda parçaları birləşdirmək üçün bir-biri ilə oxşarlıq, eyniyyət təşkil edən hissələri deyil, bir biri ilə örtüşən fərqli forma və hissələri tapmalıyıq. Pazıda olduğu kimi tərəflər nə qədər bir-birinin əksi kimi görünsədə, əslində birləşdikdə bir-birini tamamlayan, həyatın özəyini təşkil edən şəxsiyyətlərdir. Bütün bunlar tərəflərin rəqabət aparmayaraq, həyatı bölüşməsinə şərtləndirir. Gender bərabərliyi yalnız qadının və ya yalnız kişinin hüquqlarını deyil, ümumilikdə bütün insanların cinsindən, dinindən, iqtisadi və sosial mövqeyindən aslı olmayaraq hər kəsin hüququnu qorumaq məqsədini daşıyır.

NMR-ın müxtəlif şəhər, kənd, rayonlarında gender bərabərliyi mövzusunda anket sorğusu həyata keçirilmişdir. Məqsədimiz bərabərlik anlayışını müsbət və ya mənfi qəbul edənlərin düşüncələrini, yanaşmalarını-ümumiyyətlə bu anlayış haqqında nə qədər məlumatlı olduqlarını ortaya çıxarmaqdır. Həyatlarının hansı sahələrində bu bərabərliyə ehtiyacları olduğunu, hansı səbəbdən modernizmin ictimailəşdirərək, məşhurlaşdırdığı gender bərabərliyi nəzəriyyənsini qəbul etmədiklərini, cəmiyyətdə müsbət dəyişikliklər gətirməsinə inamsızlıqlarının səbəbini tapmağa çalışmışıq. Əhalinin geniş izah və əsaslandırma ilə həyata keçirdiyimiz sorğu 10 sualdan təşkil olunmuşdur. Aparılan sorğuya əsasən aşağıda göstərilən ümumi yanaşmalar qeydə alınmışdır.

1. Gender bərabərliyi sizin üçün nə mənə ifadə edir?

Gender bərabərliyi – Hər iki cinsin nümayəndəsinin hüquq bərabərliyi və bu hüquqların azad şəkildə həyata keçirilməsi üçün yaranan imkandır. Konstitusiyamızın 25-ci maddəsində bu bərabərlik öz əksini tapmışdır: “Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir.”(1.s10) “Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır.” .”(1. s10) Əgər biz sosial, demokratik cəmiyyətdə yaşayırsaq qadın və kişinin bərabərliyi mütləq şərtidir. Dünyanın harasında olmasından asılı olmayaraq bu bərabərlik daima qorunmalıdır, əks halda şəxsiyyət həyatda hər zaman geridə qalmış və özünü ifadə edə bilməmək təhlükəsi ilə qarşılaşacaq.

Gender məsələsinə fərqli yanaşmalar da müşahidə olunmuşdur. Bəzi düşüncələrə görə gender bərabərliyi Azərbaycan xalqının milli mentalitetini məhdudlaşdırılmasına xidmət edir.

2. Ölkəmizdə gender bərabərsizliyi halları varmı? Varsa nələrdir?

Ölkəmizdə gender bərabərsizliyi halları ailələrdə daha çox hiss olunur. Bəzi ailələrdə qadına söz hüququ verilməməsi, qul kimi yanaşmalar, fiziki zorakılıq, qadına müəyyən psixoloji təzyiqlər buna misal ola bilər. Eyni zamanda sosial mühitdə yalnız qadın və ya yalnız kişi peşəsinin cəmiyyət tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilməsinin şahidi oluruq. Göstərilən bu səbəblər qadının inkişafına, sosial

fəaliyyətinə, dünyagörüşünün artırılmasına mane olur. Bəzi qadınlara görə yalnız kişilərin hərbi xidmətə çağırılması, təqaüd yaşının fərqli müəyyənəşdirilməsi, qadınlara ömürlük həbsin olmaması, hətta ictimai nəqliyyatda qadınlara yer verilməsinin bir sosial gözlənti olmasını ayrı seçkilik kimi qəbul edirlər.

Bəzi vətəndaşlar isə Konstitusiyamızda “Gender bərabərliyinin təminatı haqqında qanun” imzalanandan sonra neqativ hallara az rast gəlinməyi qənaətləndirirlər. Bütün idarə, müəssisə, təhsil və dövlət orqanlarında qadınların kişilərin birgə fəaliyyəti və bu fəaliyyətdə eyni hüququ daşması ölkəmizdə gender bərabərsizliyi hallarının olmadığına təcəssümdür.

3.Sizcə gender bərabərliyi daha çox kimin hüquqlarını müdafiə edir? Kişilərin hüquqları burada pozulurmu?

Bəziləri gender bərabərliyini pozulmuş qadın hüquqlarını bərpa edilməsinə atılan addım kimi dəyərləndirirlər. Bu səbəbdən gender bərabərliyi qadınların hüquqlarını müdafiə edir fikri üstünlük təşkil edir. Nadir hallarda kişi hüquqlarının məhdudlaşdırılması halları da müşahidə olunur.

Bu bərabərlik kiminsə hüquqlarını pozmaq üçün deyil, məhz hüquq bərabərliyini özündə cəmləşdirdiyi üçün, hər iki cinsin nümayəndəsini müdafiə edir və yaxud bu hüquq bərabərliyi sadəcə kağız üzərində olduğu üçün heç kimi müdafiə etmir kimi fikirlər də mövcuddur.

4.Kişi və qadın hüquqları eyniyyət təşkil etməlidirmi? Fikrinizi əsaslandırın.

Qadın və kişi hüquqlarının eyniyyət təşkil etməlidirmi sualına cavabda ikili yanaşma mövcuddur. Birincisi ölkəmizdə milli mentalitet olduğundan kişilərin hüquqları üstünlük təşkil etməlidir. Ölkəmizdə mühafizəkarların fikrinə görə bu belə olmalıdır. İkinci yanaşma da isə qərb meyilli şəxslərin dediyi qadınlar kişilərlə hüquqi cəhətdən bərabər olmalıdır.

5.Qadın peşəsi və ya kişi peşəsi deyilən fikrə münasibətiniz?

Qadın və ya kişi peşəsi deyilən anlayış səhv yanaşma deyil. Çünki, bəzi peşələr var ki, orda yalnız kişi qüvvəsinə ehtiyac var. Yaxud bəzi peşələrin öhdəsindən yalnız qadınlar gələ bilər. Hər cinsin özünəməxsus bacardığı, dəyər verdiyi peşəyə sahib olması daha əhəmiyyətlidir. Digər yanaşmalara görə dövlət təhsil hüququnun həyata keçirilməsində bərabər imkanlar yaradır və istənilən peşəyə yiyələnmə bilmək (əmək funksiyalarının xüsusiyyətlərinə görə işçinin cinsi müəyyənedici şərt olsun) qadın və kişi peşəsinin müasir dövrdə olmamasını şərtləndirir.

6.Sizin yaşadığınız regionda gender bərabərliyi anlayışının qəbul edilməsi mümkündürmü?

Əksəriyyət bu suala xeyr cavabını vermişdir. Gender bərabərliyi nəinki bizdə hətta dünyada qəbul edilə bilməsi reallığını əks etdirmir.

Cəmiyyətdə gender bərabərliyinin bütün regionlarda özünü bariz şəkildə biruzə verməsi fikirləri də mövcuddur.

7.Sizin yaşadığınız regionda qadın və kişi hansı sahələrdə bərabər ola bilər?

Təhsil hüququnda, dövlət orqanlarında işləməkdə, əmək prosesində, ailənin idarə olunmasında, uşaqların tərbiyə prosesində, fikrini ifadə etməkdə, şəxsi və mülkiyyət toxunulmazlığında istirahət etməkdə, ictimai işlərdə, təqaüd almaqda, nigahda və s. demək olar ki hər bir sahədə bərabərdilər. Lakin, istisnalarda inkar edilmir.

8.Qadın və kişi bərabərliyində xarici ölkənin vətəndaşlarına bənzəmək istərdinizmi?

Bu suala əksəriyyət xeyir, qətiyyət cavabı verməklə izah ediblər ki, istər gender bərabərliyi, istərsə də digər sahələrin öz cəmiyyətimiz daxilində təcridən təşəkkül tapması daha məqsədəuyğundur. Əks təqdirdə bu fəlakətə yol açar. Bəzi xarici ölkələrə müqayisədə Azərbaycanda qadınlara daha çox hüquq və dəyər verilir. Elə ölkələr var ki, onlarda gender bərabərliyi, demokratiya yalnız şüar olaraq səsləndirilir, cəmiyyətdə həqiqətini doğrultmur. İstisna sayılacaq qədər isə bəli cavabları müəyyənəşdirilmişdir.

Bəzi ziyalılarımız mədəniyyəti yüksək olan, xarakteri bizim xalqa bənzəyən, əxlaqı təmiz olan xalqlara bənzəmək lazım olduğunu qeyd edərək, elmi nəaliyyətlərdə, sənayesində, iqtisadiyyatında, hərbində müsbət inkişafı olan (Yaponiya, Polonya, Finlandiya, Cənubi Koreya, Honq Konq, Kanada və s.) ölkələrə bənzəmək istədiklərini qeyd ediblər. Beləliklə, görkəmli maarifçimiz Əli bəy Hüseynzadənin “Mən Avropanın mədəsində həzm olunmaq istəmirəm, mən onun beyninə nüfuz etmək istəyirəm” fikrinə şərik olmuşdular.

9.Həyat yoldaşınızın (qadınların) usta, fəhlə, kənd təsərrüfatında fəaliyyətinə münasibətiniz?

Kişilər birmənalı olaraq buna razı olmadıqlarını qeyd etmişdilər.

10. Həyat yoldaşınızın (kişilərin) ev işlərində yardım etməyini istəyirsinizmi?

Ailə daxili münasibətlərin tənzimlənməsi, ev təəssərüfatı işləri, uşaqların tərbiyə olunması və bir çox mənəvi tələbatlarının ödənilməsi qadınlar tərəfindən həyata keçirildiyindən bu əks tərəfdən atılan gözəl bir təşəbbüs olardı. Göstərilən təşəbbüs köməklik deyil, bir öhdəlik olaraq qəbul olunsaydı daha düzgün yanaşma olar. Çünki, bu fiziki yardımdan çox mənəvi dayaq rolunu oynayır.

Bəzi qadınlara görə kişinin vəzifəsi yalnız ailəni maddi cəhətdən təmin etməkdir. Bu səbəbdən ev işlərində edilən yardımı qəbul etmirlər.

Naxçıvan şəhərində aparılan anket sorğusunun nəticəsinə görə əsasən, yaşlı nəsil modernizmin aşladığı gender bərabərliyi anlayışını birmənalı olaraq qəbul etmir. Öz dəyərlərimizi, ata-baba adət-ənənələrini qoruyub, yetişən nəslə o istiqamətdə tərbiyə edilməsini məqsəduyğun görürlər. Orta və gənc nəsil isə həyatın hər sahəsində ictimai, sosial, iqtisadi bərabərlik fikrini müdafiə edirlər. Qərbin müsbət dəyərlərini seçib özümüzüinküldürərək inkişaf etməli olduğumuz qənaətdədirlər.

NƏTİCƏ

Deməli, bərabərlik yalnız kağız üzərində var olan nəzəriyyə kimi qalmamalı, onun reallaşması üçün irimiqyaslı maarifləndirmə işləri həyata keçirilməlidir. Gender bərabərliyi feminizm kimi qadına verilməyən hüquqların tələbi ilə kifayətlənməməli, bütün bəşər övladının rifahını təmin etmək öhdəliyini layiqincə yerinə yetirməlidir. Bu öhdəlik yerinə yetirilərkən əvvəldə göstərilən bioloji, fizioloji, psixoloji keyfiyyətlərlə yanaşı, hər bir xalqın milli mənəvi dəyərləri, adət-ənənəsi, bir sözlə, milliliyi nəzərə alınmalıdır. Milliliyi təbiətin bizə bəxş etdiyi nemət hesab edərək, öz mənimizi, kimliyimizi tanımalıyıq. Necə ki, şəxsiyyət başqaları ilə daim müqayisə olunmasından xoşhallıq hiss etmir, eləcə də yaşadığımız coğrafiyanı başqaları ilə müqayisə etməyərək fəaliyyətimizi, ünsiyyətimizi, davranışımızı ona görə tənzimləməliyik. Gender bərabərliyi yalnız qadın kişi münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün deyil, şəxsiyyətin bütün həyatı boyu rastlaşdığı çətinliklərin həllinə yönəlmiş məqsədyönlü nəzəriyyədir.

Cəmiyyətdə gender bərabərsizliyi hallarının qarşısını almaq üçün ilk növbədə kütləvi şəkildə maarifləndirmə işləri təşkil olunmalıdır. Cəmiyyət nə qədər təhsilli olarsa həm kişi qadın bərabərliyi, həm də qadınların uğur qazanması daha asan olar. Bunun üçün ilk növbədə kütləvi maarifləndirmə işləri həyata keçirilməlidir. Elm-texniki tərəqqinin inkişaf etdiyi modern dünyada maarifləndirmə işləri KİV hesabına həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Şəxsiyyətin formalaşması, inkişafı, anatomiyası, ictimai münasibətləri və s. bu mövzularda müasir elmi biliklər əsasında proqramlar, dərslilər, kitablar, konfranslar işlənilib hazırlanmalıdır.

Psixoloq, fizioloq, sosioloqlar tərəfindən treninqlər həyata keçirilməlidir. Zaman keçdikcə bu yanaşmalar insanların psixologiyasında öz yerini taparaq ictimai münasibətlərdə, ünsiyyət və fəaliyyətində təzahür edəcəkdir. Bunun üçün yeniliklərə açıq olmalı, bizə nəyin lazım, nəyin gərəksiz olduğunu süzgəcdən keçirib həyatımıza tətbiq etməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Hüquq yaym evi. Bakı. 2021 səh. 116 .
2. Əlizadə Ə. Qadın psixologiyası. 2015 səh. 416.
3. John Gray – Kişilər Marsdan Qadınlar Veneradan. İstanbul 2003, səh.285.
4. Serkan Karaismayıloğlu – Qadın beyni kişi beyni. Elma 2017, səh. 223.
5. Nevzat Tarhan Qadın psixologiyası. Nesil 2015. səh. 350.

SUMMARY

APPROACHES TO THE ISSUE OF GENDER EQUALITY IN VARIOUS CITIES, VILLAGES AND DISTRICTS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC.

The variability of interpersonal relationships in a globalized world, the transformation of society's structure, and the erosion of national and moral values have led to addressing the issue of gender equality. The emergence of a critical attitude toward instilling sexual dimorphism in children has resulted in an increase in the number of feminists, masculinists, homosexuals, transsexuals, bisexuals, and others. The relationships of same-sex individuals (homosexuals, bisexuals) disrupting the balance of society, caused decline in natural population growth as well as an increase in incomplete families.

At the same time, the formation of an indifferent attitude toward gender identity has caused the concepts of man and woman to lose their true essence. The emergence of uncertain attitudes toward sexual identity has directly led to emotional disturbances. Nowadays, emotional disturbances, feelings of worthlessness, loneliness, inadequacy, and the impulsive, irrational decisions driven by these feelings have prompted an examination of this issue. The inferiority complex and various obsessive behaviors, along with attempts to conceal these feelings through reactions of shame and arrogance, indicate the severity of the crisis. The deliberate actions of mass media in this direction have further aggravated the existing situation. This article explores the essence of gender equality the reason of, where and when it occurred, its significance, and the negative consequences of failing to ensure this equality in society.

Keywords: *gender equality, woman, man, feminist, hormone, personality*

АННОТАЦИЯ.

ПОДХОДЫ К ВОПРОСУ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В РАЗНЫХ ГОРОДАХ, СЕЛАХ И РАЙОНАХ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ.

В глобализованном мире изменились межличностные отношения, общество изменило свою структуру, а национальные и моральные ценности привели к обострению к проблеме негативного гендерного равенства. Появление критического отношения к признанию полового диморфизма детям привело к распространению феминистских, маскулинных, гомосексуальных, транссексуальных, бисексуальных и др. личностей. Отношения однополых людей нарушают равновесие общества и вызывают уменьшение естественного прироста населения, одновременно вызывая увеличение неполных семей.

В то же время в результате формирования инородного отношения к полу женские и мужские особенности стали терять свою истинную сущность. Колеблющееся отношение к гендерной идентичности непосредственно приводило к нарушениям эмоций. В наши дни эмоциональные потрясения, чувство ничтожности, одиночества, неадекватности и внезапные, нелогичные решения, вызванные этим чувством, побудили нас пролить свет на актуальную проблему. Комплекс неуверенности, многие навязчивые формы поведения могут пытаться скрыть эти чувства застенчивостью и высокомерными поведенческими реакциями, что показывает, насколько ужасна кризисная ситуация. Целенаправленные шаги средств массовой информации в этом направлении еще больше обострили нынешнюю ситуацию. В данной статье рассмотрена природа гендерного равенства, когда и где оно было создано, его природа, а также негативные обстоятельства, вызванные обеспечением этого равенства в обществе.

Ключевые слова: *гендерное равенство, женщина, мужчина, феминистка, гормон, идентичность.*

TƏLƏBƏLƏRİN SOSIAL İNTELLEKTİ VƏ MƏDƏNİYYƏT ARASINDAKI ƏLAQƏNİN EMPİRİK TƏHLİLİ

Səbinə Əlizadə

<https://orcid.org/0000-0002-0717-7197>

sabina.az@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: sabina.az@gmail.com; Tel.: +994506436035

XÜLASƏ

Məqalədə tələbələrin sosial intellekti ilə mədəniyyət arasındakı əlaqənin empirik təhlili aparılır. Göstərilir ki, sosial intellektin əsasında, ilk növbədə, fərdi quruluş və mədəniyyət durur. Ona görə də fərdlərin dəyişməsi üçün tələb olunan təməl imkanları, onlarda həmin imkanları inkişaf etdirmək tələbatı, motivi, yönəlişliyi, eləcə də onların yaşadıkları mədəni mühitin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi lazım gəlir. Belə ki, tələbəlik illərində gənclərdə şəxsi problemləri müstəqil olaraq həlletmə yolları müəyyənləşir, onları həyata keçirmək üçün bacarıqlar yaranır. Buna səbəb, ilk növbədə, tələbələrdə davamlı olaraq verbal (sosial) intellekt təcrübəsinin inkişaf etməsidir. Hazırda gənclər özlərini işdə, ünsiyyətdə, ictimai, elmi- yaradıcı fəaliyyətdə tanıyırlar, daxili imkanlarını kəşf edirlər, dərk edirlər. Bu da özünüyaratmadır. Özünüyaratma bəzən də ziddiyyətlərlə baş verir. Dəyişmənin müddəti və nəticələrinin necə olacağı sualının cavabı isə, təəssüf, hər zaman aydın olmur. Belə bir mədəni şəraitdə həyatın mənasını taparaq ona köklənmək, bu sahədə sosial intellektin imkanlarını səfərbər etmək lazım gəlir. Ona görə də bu kimi sualların müəyyən qismini cavablandırmaq üçün tədqiqatın metodoloji bazası ilə tanış olmaq lazım gəlir.

Açar sözlər: *tələbə-gənclər, sosial intellekt, mədəniyyət, affiliasiya, sosial rol, meyl, dəyişmə*

GİRİŞ

İnsan psixikasında, onun bütün sistemlərində və sahələrində baş verən dəyişmə mədəni əsaslar üzərində baş verir. Bu əsasda yeni ənənələr yaranır. Baş verənlərin zəminində isə cəmiyyətin mədəni həyatının əsas tərəfləri olan sosial bilik, sosial təfəkkür və sosial intellekt kimi mürəkkəb, fundamental quruluşlar dayanır. Hazırda sosial psixologiyada insan şəxsiyyətində dəyişməsi mümkün olan bu kimi quruluşlara daha səmərəli təsir göstərməyin yolları axtarılır. Məqsəd insanların fərdiyyətini cəmiyyət üçün əverişli olan sahələrə yönəltmək, şəxsiyyətlərarası münasibətləri nizamlamaq, humanizmi və sinergizmi önə çəkərək dünyan xalqlarının rifahı üçün hər kəsin üstün keyfiyyətlərindən yararlanmaqdır. İnsan şəxsiyyətini dəyişdirmək və inkişaf etdirmək imkanı olan quruluşlarından biri də sosial intellektidir.

Bəs bu necə baş verməlidir, nə dərəcədə mümkündür və hansı nəticələr verə bilər?

“Sosial intellekt” anlayışı psixologiyada ilk dəfə 1920-ci ildə E.Torndayk tərəfindən müzakirəyə çıxarılmışdır [7]. Onun ardınca tədqiqatçılardan R.J. Sternberq [6], B.F. Skinner [5], Q.Ollport [4], D.Qoluman [9] kimi tədqiqatçılar da sosial intellektin insanın həyatının bütün sahələrində təzahür edən xüsusiyyət olması fikrini irəli sürdülər. Aydın oldu ki, fərdin başqaları ilə birlikdə və ya başqalarına münasibətdə hərəkət etdiyi zaman öz fəaliyyətini daha səmərəli, hamını qane edəcək tərzdə tənzimlənməsi onun sosial intellektin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Bundan başqa, sosial intellektin insanın həyat tərzini seçməsinə, peşə fəaliyyətində uğur qazanmasına təsiri də aşkar edilib.

Aydın məsələdir ki, mədəniyyətin sosial intellektə təsirini onun sosial rol davranışında, attidyud və affiliasiyada, nəhayət, sosial və emosional intellektin quruluşunda axtarmaq lazım gəlir. R.Əzimova bu baxımdan insanı “*zəmanəsinin daşıyıcısı*” adlandırır. “*İnsanın keçmiş olduğu yolayenidən nəzəriyyətə*

güman etməyə əsas verir ki, XXI əsrdə də insan, həmçinin ona qədər olanları və bu gün onu “qida-landırmanın” hamısını özündə toplayıb cəmləmləmişdir. İnsan özü haqqında bildikləri və bilmədiklərinin daşıyıcısıdır. Həyatın fenomenoloji parametrləri həmin insani mahiyyətin ölçüsüdür” [2, s. 41].

Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə məsələnin bu dərəcədə ciddiliyini, “insan-mədəniyyət” sisteminin sıx qarşılıqlı əlaqəsini və təsirini əsaslandıraraq bildirirlər ki, “*mədəniyyət insanın “ikinci təbiətidir”, onun yaratdığı simvolik mühitdir. Mədəniyyət məkanı çoxcəhətlidir: mifologiya, dil, incəsənət, din, elm, təhsil, insanların birgə istehsal və məişət faliyyəti - bunların hamısı mədəniyyət sahəsinə daxildir. Təəssüf ki, bizim psixologiya və pedaqoji ədəbiyyatımızda bir qayda olaraq məsələnin bu yönündə təhlilə dəyərincə diqqət yetirilmir” [1, s. 5].*

Bunun baş verməsi üçün tələbələrə əlverişli proqramlar təklif olunmalı, inkişaf yolları göstərilməlidir. Əlbəttə, sosial intellektin psixoloji aspektləri ilə tanış olmaq - özünü təhlil edərək hansı komponentlər üzrə özünü inkişaf etdirməyin, daxili potensialını aşkara çıxarmağın yollarına bələd olmaqdır. Onun psixoloji aspektləri ilə tanış olan tələbələrdə özünü həm şəxsiyyət və subyekt olaraq, həm də peşəkar dərk etmə baş verir. Bu zaman o özünün hansı sosial qabiliyyətlərdə daha üstün olduğu tərəflərini ayırd edərək həyata keçirməli olduğu prioritetlərini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, sosial intellektin psixoloji mahiyyətinə bələd olan tələbələr həm cəmiyyətin üzvü olaraq, həm də peşə sahəsində öz yerini sosial bacarıqlarına, intellekt potensialına uyğun olaraq təyin edə bilər. “Sosial intellekt, bir tərəfdən öz tərkibində ümumi intellekti (İQ) birləşdirir, digər tərəfdən onun özünəməxsus sosial (şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə bağlı) quruluşlar yaradır. “*Şon Folenoya görə, sosial intellekt, fərdin ətraf mühiti ən yaxşı şəkildə başa düşmək və uğurlu sosial davranışa müvafiq reaksiya verməsi bacarığıdır” [8].*

Bu anlayış ətrafında dolayan mülahizələrdə insanları qeyri-müəyyən nəticələrə yönəldən əsas səbəblərdən biri onun müxtəlif adlarla izah edilməsidir. Məsələn Azərbaycanın elmi mətbuatında onun “sosial intellekt”, “sosial zəka”, “emosional intellekt”, “emosional zəka” və d. bu kimi izahlarına rast gəlirik. Fikrimizcə, bütün fikirlər bu nəticədə ümumiləşməlidir: sosial intellekt-yalnız şəxsi həyatda deyil, sosial mühitdə, ailədə, təhsildə, işdə, ictimai yerlərdə münasib qaydada davranmanı, fəaliyyət göstərməni və ünsiyyət qurmanı ifadə edən, bir sözlə, insanı sosiallaşma imkanları baxımından səciyyələndirən anlayışdır. “*Zəka və ya hazırkı dövrümüzdə çox tez-tez rastlaşdığımız “IQ”, əslində anadangəlmə olan bir özəllikdir, lakin sosial zəka sonradan öyrənilərək qazanıla bilər, yəni o, inkişaf etdirilməsi mümkün olan zəka növüdür. Həmçinin sosial zəkası yüksək olan insanlar ətrafdakı insanlarla daha uyumlu olurlar. Ünsiyyəti idarəetmə qabiliyyətləri güclüdür” [9].*

Sosial intellekt, həmçinin fərdin yaşadığı coğrafi mühitin də müəyyən təsirləri ilə üzləşir. Relyev, iqlim, hərərət kimi təbii mühit amilləri sayəsində səs və davranışda özünəməxsus quruluşlar sabitləşir. Bu kimi amillərin təsiri ilə fərdin soykökünə, mədəniyyətinə və mühitinə bağlılıq hissi möhkəmlənir. Eləcə də emosional təbiətində öz təhlükəsizliyini qorumaq, yeni təsirlərə uyğunlaşmaq tələbatı yaranır. Sosial intellekt insan fərdində bu paradoksal, yəni bir tərəfdən ənənəvilik, digər tərəfdən isə müasirlikə əsaslanan tələbatların təsiri ilə tamamilə yeni əsasda deyil, müəyyən dəyişmə və yeniləşmələrlə inkişaf edir.

Hazırda gənclər özlərini işdə, ünsiyyətdə, ictimai, elmi- yaradıcı fəaliyyətdə tanıyırlar, daxili imkanlarını kəşf edirlər, dərk edirlər. Bu da özünüyaratmadır. Özünüyaratma bəzən də ziddiyyətlərlə baş verir. Dəyişmənin müddəti və nəticələrinin necə olacağı sualının cavabı isə, təəssüf, hər zaman aydın olmur. Belə bir mədəni şəraitdə həyatın mənasını taparaq ona köklənmək, bu sahədə sosial intellektin imkanlarını səfərbər etmək lazım gəlir. Ona görə də bu kimi sualların müəyyən qismini cavablandırmaq üçün tədqiqatın metodoloji bazası ilə tanış olmaq lazım gəlir.

Məlumdur ki, sosial intellektin məzmun baxımından mədəniyyətin daşıyıcısı olması sadə bir hadisə deyildir. Bunu üçün düşüncə tərz, fikir konstruksiyaları, onun davranışda və fəaliyyətdə icrası kimi proseslər burada mühüm rol oynayır. Nəticədə hamı üçün səciyyəvi olan fikir və davranış aktları yaranaraq bizi mədəniyyətin daşıyıcısına çevirir. Beləliklə də mədəniyyət və sosial intellekt arasındakı əlaqənin minillər boyu qəliblənmiş ənənəsi davam edir. Bu ənənə elm adamlarına yalnız XX əsrdə məlum olsa da, bəşəriyyət üçün yeni deyildir. Elmin vəzifəsi bu mürəkkəb prosesin gedişini aydınlaşdırmaqdır. Qarşıya qoyduğumuz vəzifələr də onun həllinə yönəlmişdir. Apardığımız nəzəri təhlillər göstərmişdir

ki, hazırda müasir dövr ənənələri ilə ənənəvi mədəniyyətlərin variasiyasında yaranan amillərin tələbələrin sosial intellektinə təsirləri çoxsahəlidir.

Tələbələrin sosial intellektinin xüsusiyyətlərinə, eləcə də bu xüsusiyyətlərlə mədəniyyət nümunələrinin variasiyasını aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə tələbənin peşə hazırlığında onlar üçün yaradılmış mədəni şəraitdə sosial intellektin xüsusiyyətlərini öyrəndik. Əvvəlcə müxtəlif fənlər üzrə keçirilən akademik məşğələlərdə, mühazirə və seminar məşğələlərində, o cümlədən təcrübələrdə onları müşahidə etdik. Müşahidələrimizi “Sosial intellektin formalaşmasının mədəni-psixoloji əsaslarının tədqiqi üzrə müşahidə gündəliyi” əsasında, planlı şəkildə həyata keçirdik. Müşahidənin planında tələbələrdə sosial intellekt göstəricilərinin təzahür xüsusiyyətlərinin qeydə alınması, sosial intellektin əsasında duran koqnitiv, emosional və davranış komponentlərinə xas olan xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi dururdu. Məsələn, motivləşmə, məqsədqoyma, fəaliyyəti təşkil etmə və səmərəli nəticələrə nail olma, akademik uğurların əldə edilməsində davamlı fəaliyyət, hərəkətlərin düşünülmüş və məntiqi qurulması, ünsiyyət və münasibətlərdə mədəni normaları gözləmək, birgəfəaliyyətdə səmimiyyət və başqalarını qəbul etmə və s.). Müşahidələri planlı şəkildə həyata keçirmək üçün izləniləcək keyfiyyətləri cədvəl 1-də sistemləşdirdik.

Cədvəl 1.

Tələbələrin sosial intellektinə təsir göstərən mədəni- psixoloji amillər

Komponentlər	Tərkibi	Meyarları
Koqnitiv	Sosial təfəkkür	• öz hisslərini qavrama və ayırd etmək; • əhval-ruhiyyəni müəyyənləşdirmək; • başqalarının hərəkətlərinə qarşı refleksiya.
	Sosial-mədəni təcrübə	• praktik fəaliyyətdə mədəni mühitin tələblərini nəzərə almaq; • fəaliyyəti sosial qiymətləndirmələrə uyğunlaşdırmaq; • fəaliyyətdə yeni mədəniyyət nümunələri yaratmaq.
	Sosial persepsiya	• müəhibini dinləmək; • səmərəli fəaliyyət üçün vacib olan informasiyanı emal etmək; • fəaliyyət nəticələrini proqnozlaşdırmaq.
Emosional	Sosial həssaslıq	• senzitivlik, emosional situasiyaları ayırd etmək; • emosional əlaqələrdə sosial normaları gözləmək; • baş verənlərə həssas münasibət, empatiya.
	Emosiyaları sosial şəraitə görə dəyərləndirmə	• sosial situasiyalarda yaranan emosional vəziyyəti anlamaq; • emosiyaların təzahürlərində mədəni şəraiti nəzərə almaq; • emosiyaları intellektual baxımdan dəyərləndirmək.
	Özünü-nizamlaşdırma	• özünü-təşkil etmə; • özünə nəzarət; • emosional davamlılıq.
Davranış	Sosial uyğunlaşma	• başqalarına nəyisə izah etmək, inandırmaq; • ətrafdakılarla açıq qarşılıqlı münasibətlərdə olmaq; • düşüncəni mədəni mühitə uyğunlaşdırma.
	Qarşılıqlı sosial təsirlər	• əməkdaşlıq etmək; • birgə fəaliyyət göstərmək; • kollektivdə qarşılıqlı əlaqələr qurmaq.
	Bədənin sosiallaşması	• jestlərin dilini anlamaq; • jestlərin sosial situasiyalara uyğunlaşdırılması; • sosial rol modellərini mənimsəmək.

Müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrdə müşahidə etdiyimiz xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq.

Fizika ixtisası üzrə.

S.M. Sosial intellekt üzrə yüksək keyfiyyətlərə malikdir. Özünü yaxşı ifadə edir. Emosional intellekti isə qismən zəifdir. Hadisələri olduğu kimi qiymətləndirir. Situasiyalara tez uyğunlaşır. Çətin məsələləri asanlıqla həll edir. Öz hisslərini qavrayaraq tələbatlarını ödəməyə səy göstərir. Fərqli situasiyalarda əhval-ruhiyyəsini uyğun şəkildə tənzimləyir. Başqalarının hərəkətlərinə dözümlü yanaşır.

H.İ. Sosial intellekt göstəriciləri yuxarıdır. Birgəfəaliyyətdə mədəni davranış nümayiş etdirir. Öz fəaliyyətini sosial qiymətləndirmələrə uyğunlaşdırır. Özünü təşkil etməyi, özünə nəzarət etməyi və fəaliyyətdə emosional davamlılıq göstərməyi bacarır.

K.A. Situasiyaları normal anlayır, qavrayır, münasibət bildirir. Emosional baxımdan davamlıdır. Dəyişən situasiyalara asan uyğunlaşır. Üzləşdiyi problemləri həlletməyə cəhd göstərir. Yoldaşları ilə əməkdaşlıq edir. Onlarla qrup işində birgə fəaliyyət göstərir. Kollektivdə qarşılıqlı əlaqələr qurmaqda maraqlıdır.

T.A. Situasiyaları obyektiv qiymətləndirir. Səbirlidir, lakin bu onun emosional davamlılığı ilə bağlı deyildir. Bəzi zəruri hallarda ləng reaksiya verir. Koqnitiv problemlərin həllində qismən çətinlik yaşayır. Müsahibini dinləsə də onun nitqindəki mənanı tam mahiyyəti ilə anlamaqda, təlim fəaliyyəti üçün vacib olan informasiyanı emal etməkdə, öz fəaliyyətinin nəticələrini proqnozlaşdırmaqda bir qədər çətinliklər yaşayır.

Təhsildə sosial-psixoloji xidmət ixtisası üzrə.

R.A. Öz hisslərini qavramaqda və ayırd etməkdə, əhval-ruhiyyəni müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir. Başqalarının hərəkətlərinə qarşı zəif refleksiya göstərir. Praktik fəaliyyətdə mədəni mühitin tələblərini əsasən nəzərə alır. Fəaliyyətin sosial qiymətləndirmələrə uyğunlaşdırmaqda seçiciliyə yol verir. Müsahibini dinləməyə, onlarla səmərəli fəaliyyət göstərməyə o qədər də can atmır. Özünü təşkil etmə, özünə nəzarət bacarıqları yaşıdlarına qismən aşağıdır. Emosional davamlılığı olsa da, yalnız maraq dairəsində olan məsələlərdə öz fəaliyyətini təşkil etməyə səy göstərir.

H.Ə. Təlim üçün vacib olan informasiya üzərində təmkinlə işləməyi bacarır. Fəaliyyət nəticələrini proqnozlaşdırmaqla bilir. Emosional situasiyaları obyektiv şəkildə ayırd edir. Ünsiyyət və münasibətlərdə mədəni normaları gözləyir. Ətrafda baş verənlərə həssas yanaşır.

F.X. Üzləşdiyi situasiyalarda yaranan emosional vəziyyəti düzgün anlayır. Öz emosiyalarını təzahür etdirərkən mədəni şəraiti nəzərə alır. Özünün və başqalarının emosiyalarını düzgün dəyərləndirir. Başqalarına nəyi isə izah etməyi, inandırmağı bacarır.

N.İ. Ətrafdakılarla açıq qarşılıqlı münasibətlərdə olmaqda çətinlik çəkir. Düşdüyü mədəni mühitə ləng uyğunlaşır. Əməkdaşlıqda tərəddüd edir. Birgə fəaliyyət göstərərkən, kollektivdə qarşılıqlı əlaqələr qurarkən referent qrupla birgə olmağa daha çox üstünlük verir. Başqalarının bədən dilini anlamaqda, öz jestlərini sosial situasiyalara uyğunlaşdırmaqda, rol modellərini mənimsəməkdə yaşıdlarından zəif göstəriciləri ilə fərqlənir.

Bunlardan başqa, müşahidələr nəticəsində müəyyən etdik ki, tələbələr belə hallarda özlərini müstəqil şəkildə şəxsi təcrübələrində sınaq istəyinə malik olduqlarından, çox vaxt başqalarının təcrübələsinə, izah və tövsiyələrinə, ümumiyyətlə, etibarlı mənbələrə etinasız yanaşır, bütün bunları özlərinin şəxsi həyatına birbaşa müdaxilə kimi qəbul edirlər. Müstəqillik arzusu, məqsədlərinə tez və maneəsiz nail olmaq istəyi və yeni fakt, ideya və mənalara üzləşmək həvəsi tələbələri buna vadar edir. Belə tələbələr üçün özünəmərkəzləşmə (eqosentrizm), özünün imkan və qabiliyyətlərinə inamlı yanaşma kimi müsbət keyfiyyətlər xarakterik olsa da, onların əksmənalı tərəfləri: neqativlik, şübhə, diqqətsizlik, tələskənlik, laqeydlilik, eqoizm də özünü göstərir. Bəzi tələbələrdə isə əksmənalı keyfiyyətlər müşahidə edilir.

Məsələn, tələbələrin affiliasiya motivlərinə diqqət yeritsək, bunu aydın görə bilərik. Bu nəticələr G.Merreyin "Affiliasiya motivlərinin diaqnostikası" metodikası əsasında əldə edilmişdir [3]. Metodikanın məqsədi ətrafdakı insanlar tərəfindən qəbul olunmağa çalışmaq (QO) və digər insanlar tərəfindən rədd edilmək qorxusunun iki motivinin öyrənilməsidir (RE). G.Merreyə görə, mənsubiyyət, insanın yaxınları ilə əlaqə saxlamağa, ünsiyyət qurmağa olan mühüm ehtiyacdır. Təlimata görə test xarakterin müəyyən aspektləri ilə bağlı bir sıra ifadələrdən, eləcə də bəzi həyat situasiyaları haqqında fikir və hisslərdən ibarətdir. I şkala (QO) - qəbul olunma. II şkala (RE) - rədd edilmək qorxusu.

Cədvəl 2.

Sınanılarda affiliasiya motivinin xüsusiyyətləri

Qəbul olunma şkalası (QO)	Rədd edilmək qorxusu (RE)
Xüsusiyyətlər	

• İnsanlarla asanlıqla anlaşır. • Əsəbləşdiyi zaman tək qalmaqdan, insanlar arasında olmağı üstün tutur. • Əgər seçim etməli olsa, ünsiyyətə və mehriban deyil, qabiliyyətli və çevik olmağa üstünlük verir. • Mümkün qədər çox dost qazanmağı xoşlayır. • Kollektiv işdənsə müstəqil işi üstün tutur. • Küçədə bir dostu ilə rastlaşanda ona salam verməklə yanaşı, bir neçə kəlmə də olsa söhbət etməyə çalışır. • İctimai təşkilatlarla əlaqələr qurur, çünki dostluq etmək üçün yaxşı yoldur. • Əgər vacib bir qərar verməli olsa, təkbaşına düşünməkdənsə, dostlarla məsləhətləşməyi üstün tutur. Həddindən artıq açıq dostluqlara etibar duymur. • Çox yaxın dostları var. • Bəyənsələr də, sevməsələr də, yad insanlarla birlikdə olmaq onun üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. • Qrup oyunlarındansa, fərdi oyunlara və əyləncələrə üstünlük verir. • Açıq emosional insanlar onu daha çox cəlb edir. • Ziyafətdə vaxt keçirməkdənsə, maraqlı kitab oxumağı və ya kinoya getməyi üstün tutur. • Səyahət edərkən insanlarla ünsiyyət qurmaqdan daha çox mənzərələrdən həzz almağı və ya görməli yerləri tək ziyarət etməyi xoşlayır. • Çətin məsələni düşünəndə onu dostlarla müzakirə etməkdənsə, təkbaşına həll etmək daha asan gəlir. • İnanır ki, çətin həyat vəziyyətlərində dostların köməyinə güvənməkdənsə, yalnız öz gücünə güvənməlidir. • Hətta bir komandada təcili məsələlərlə bağlı özünü narahatlıqlardan tamamilə yayındırmaq onun üçün çətin gəlir. • Hər dəfə yeni mühitdə, tez və çoxlu tanışlar qazanır. • Hansısa maraqlı məclisdən daha çox sevdiyi işlə keçirdiyi axşam onu özünə cəlb edir. • Şəxsi azadlığı itirməmək üçün insanlarla çox yaxın münasibətdən qaçır.	• Tanımadığı cəmiyyətdə olmağa utanır. • Əgər məclisi bəyənməsə, oraya birinci getmir. • Əgər yaxın dostu tanımadığı adamların yanında ona zidd danışmağa başlasa, çox inciyir. • Tənqid edən insanlarla daha az ünsiyyət qurmağa çalışır. • İki dostu mübahisə edəndə onlara qarışmamağa üstünlük verir. • Əgər kiminsə onunla gəlməsini istəsə və o, imtina etsə, səbəbini soruşmağa cəsarət etmir. • Fikirlərini yaxşı ifadə etməkdə ehtiyatlanır. • Əgər söhbət əsnasında nəyisə başa düşməyib, boş verməyi üstün tutur. • İnsanlara “yox” demək onun üçün çətin gəlir. • Orada vəziyyətin yaxşı olmayacağını bilsə belə, məclislərdən həzz alır. • Tənqidlərə qarşı həssasdır. • Əgər kimsə onu bəyənmirsə, bu insandan qaçmağa çalışır. • İnsanları incitməkdən qorxdığı üçün nadir hallarda onlarla mübahisə edir. • Çox vaxt ona elə gəlir ki, yad adamlar ona tənqidi baxırlar. • Tanımadığı bir məclisə gedəndə özü ilə dost götürməyə üstünlük verir. • Həmsöhbət üçün xoşagəlməz olsa belə, tez-tez düşündüyünü deyir. • Bəzən heç kimə lazım olmadığını düşünür. • Yeni biri ilə tanış olduqdan sonra, özünü necə aparmağından narahat olmur. • Bir şey üçün vəzifəli adama müraciət etməli olanda həmişə rədd cavabı alacağını gözləyir. • Nə vaxt satıcıdan bəyəndiyini göstərməsini xahiş edir, seçimdə özünü güvənsiz hiss edir. • Əgər tanışının davranışından narazıdırsa, adətən bunu birbaşa ona göstərir. • Naqliyyatda gedərkən otursaysa, ona elə gəlir ki, insanlar ona məzəmmətlə baxır.
--	---

QO və RE üzrə dörd növ motiv fərqləndirilərək aşağıdakı dörd qrup müəyyənləşir: yüksək - aşağı (QO orta normadan yuxarı, RE orta normadan aşağıda); aşağı - aşağı (QO orta normadan aşağı, RE orta normadan aşağı); yüksək - yüksək (QO orta normadan yuxarı, RE orta normadan yuxarı); aşağı - yüksək (QO orta normadan aşağı, RE orta normadan yuxarı). Cədvəl 2-də “Affiliya motivlərinin diaqnostikasi” metodikasında verilmiş mülahizələrin bir qismi verilmişdir. Bu mülahizələr bizə tələbələrin sosial intellektinin məzmun baxımından mədəniyyətlə nə dərəcədə əlaqəli olduğunu göstərir. Xüsusən, əgər biz affiliyadan danışırıqsa, buna heç bir şübhə qalmır.

188 tələbə ilə keçirilən bu testin nəticələri cədvəl 3-də verilmişdir.

“Yüksək-aşağı” qrupunun subyektləri “qrup tərəfindən qəbul edilmək arzusu” (motivi) ilə xarakterizə olunur. “Aşağı-yüksək” qrupun subyektləri üçün motiv “rədd edilmə qorxusu”dur. Digər iki qrupun subyektlərində bu motivlərin intensivliyi təxminən eynidir. Onlarda gərginlik olduğu göstərilir. “Yüksək-yüksək” qrupdakı sınıqlanlarda qrup tərəfindən rədd edilmə qorxusu onların digər insanlarla münasibətində qəbul edilmə ehtiyaclarının ödənilməsinə mane olur.

Cədvəl 3.

Sınıqlanlarda affiliya motivinin səviyyələri

S.	Şkalalar	səviyyələr			
		yüksək	orta	aşağı	çox aşağı
1.	Şkala (QO) - qəbul olunma.	63	70	49	6
		33,51 %	37,23 %	26,06 %	3,19 %
2.	Şkala (RE) - rədd edilmə qorxusu.	56	85	31	16

		29,78 %	45,21 %	16,48 %	8,51 %
--	--	---------	---------	---------	--------

Həm nəzəri təhlillər, həm də müşahidə nəticələri tələbələrin sosial intellektində mədəniyyətin təsirini ayırd etməyə imkan verir. Belə ki, tələbələrin sosial intellektinin mədəni xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə tələbənin peşə hazırlığında onlar üçün yaradılmış mədəni şəraitdə sosial intellektin xüsusiyyətlərini öyrənmək lazım gəlir. Müasir gənclik ənənələrin yenilənməsi dövründə yaşayır. Ona görə də yeni ənənələrin yerinə özünəməxsus mənalara kəşfi baş verir. Daha çox insan məqsədsiz və boşluq hissi ilə üzləşir.

Digər məsələ bununla bağlıdır ki, tələbəlik illəri gənclik dövrünə təsadüf edir. Həmin dövrdə gənclərdə bir tərəfdən peşə fəaliyyətinə, digər tərəfdən ailə həyatına hazırlıq prosesi gedir. Öz taleyini həll etmək, həyatı planlar qurmaq, uğurlar qazanmaq üçün sosial bacarıqlara nail olmaq onların başlıca vəzifəsinə çevrilir. İctimailəşməli olduqlarını, şəxsi həyatını qurmaqda və idarə etməkdə bilavasitə məsuliyyət daşıdıqlarını anlaşırlar.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya// Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə. - Bakı: - ADPU-nun mətbəəsi, - 2010. - 600 s.
2. Əzimova, R. İnsanşünaslıq -XXI əsrin elmidir / R.Əzimova. - Bakı: Təknur, 2012. - 156 s.
3. Водяха, Ю.Е. Психологическая диагностика сфер личности: лабораторный практикум / Ю.Е. Водяха. - Екатеринбург: - Уралский ГПУ, 2018. – 220 с.
4. Allport, G.W. (1961). Pattern and growth in personality. NY. Holt, Rinehart and Winston // American Journal of Applied Psychology, 2013, Vol. 1 No. 1, 7-13
5. Skinner, B. F. (1990 a). Can psychology be a science of mind? American Psychologist, 45 (11), 1206-1210.
6. Sternberg, R. J. Creating a vision of creativity // The first 25 years. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, 2006, s (1), 2-12.
7. Thorndike, E.L. Intelligence and its uses // Harper's Magazine. - 1920. - № 140. - с. 227-235.
8. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Социальный интеллект](https://ru.wikipedia.org/wiki/Социальный_интеллект)
9. <https://www.labirint.ru/books/808194/> Гоулман Д. Социальный интеллект.

РЕЗЮМЕ

ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СТУДЕНТОВ И КУЛЬТУРЫ

Сабина Хикмет кызы Ализаде

В статье проводится эмпирический анализ взаимосвязи социального интеллекта студентов и культуры. Показано, что социальный интеллект в первую очередь базируется на индивидуальной структуре и культуре. Поэтому необходимо определить основные возможности, необходимые для изменения личности, потребность, мотивацию, ориентацию на развитие этих возможностей, а также особенности культурной среды, в которой они живут. Таким образом, в студенческие годы у молодых людей определяются способы самостоятельного решения личностных проблем, формируются навыки их реализации. Причиной этого является, прежде всего, непрерывное развитие речевого (социального) интеллектуального опыта у студентов. В настоящее время молодые люди осознают себя в работе, общении, общественной и творческой деятельности, открывают и понимают свой внутренний потенциал. Это самотворение. Самодисциплина иногда сопряжена с противоречиями. К сожалению, ответ на вопрос о продолжительности и последствиях изменений не всегда однозначен. В такой культурной среде необходимо найти смысл жизни и привыкнуть к нему, мобилизовать возможности социального интеллекта в этой области. Поэтому, чтобы ответить на определенную часть подобных вопросов, необходимо ознакомиться с методологической базой исследования.

Ключевые слова: студенческая молодежь, социальный интеллект, культура, принадлежность, социальная роль, тенденция, изменение.

SUMMARY

EMPIRICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN STUDENTS' SOCIAL INTELLIGENCE AND CULTURE

Sabina Hikmet gizi Alizadeh

In the article, an empirical analysis of the relationship between students' social intelligence and culture is carried out. It is shown that social intelligence is primarily based on individual structure and culture. Therefore, it is necessary to determine the basic opportunities required for the change of individuals, the need, motivation, orientation to develop those opportunities, as well as the characteristics of the cultural environment in which they live. Thus, during the student years, the ways of independently solving personal problems are defined in young people, and the skills to implement them are created. The reason for this is, first of all, the continuous development of verbal (social) intellectual experience in students. Currently, young people recognize themselves in work, communication, social, scientific and creative activities, discover and understand their inner capabilities. This is also self-creation. Self-creation sometimes occurs with contradictions. The answer to the question of the duration of change and what its consequences will be, unfortunately, is not always clear. In such a cultural environment, it is necessary to find the meaning of life and focus on it, and to mobilize the capabilities of social intelligence in this area. Therefore, in order to answer a certain part of such questions, it is necessary to get acquainted with the methodological basis of research.

Key words: *student-youth, social intelligence, culture, affiliation, social role, tendency, change.*

BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN ƏSAS AKTORLARI KİMİ

Təbrizə Bağirova¹

<https://orcid.org/0009-0009-7451-4649>

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: tabrizabaghirova@ndu.edu.az; Tel.: +506536497

Xülasə

Vestfaliya müqaviləsi ilə əsası qoyulan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi və əməkdaşlığın qurulması üçün beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynamağa başlamışdır. Son onilliklərdə beynəlxalq təşkilatların sayı və funksiyaları sürətlə genişlənməmişdir. Əvvəllər dövlətlərin səlahiyyətində olan bəzi funksiyalar artıq beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da dövlətlər arasında integrasiyanı artırır. Bununla yanaşı, dövlətlərin bəzi öhdəliklərinin qeyri-dövlət aktorlarına ötürülməsi yeni risklər yaradır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropa İttifaqı (Aİ) və digər beynəlxalq qurumların üzv dövlətlər qarşısında məsuliyyəti və onların qərarlarına təsir imkanları bu kontekstdə önəmli müzakirə mövzudur. Nəticə etibarilə, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti və təsiri üzv dövlətlərin maraqları və nəzarət mexanizmləri çərçivəsində formalaşır.

Açar sözlər: *Beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq təşkilatlar, milli dövlətlər.*

Giriş

1648-ci ildə Avropada 30 illik müharibəyə son qoyan Vestfaliya müqaviləsi bir tərəfdən dünyanın ən qanlı müharibələrindən birinə son qoydu, digər tərəfdən də beynəlxalq sistemi kökündən dəyişdirən suverenlik anlayışını dünya sisteminə gətirdi. “Milli-dövlət”in ümumbəşəri imperiyalara qarşı qələbəsinə simvolizə edən bu sülh müqaviləsi beynəlxalq aləmdə dövlətlərin suverenliyini və bərabərliyini prinsipcə fundamental qaydaya çevirmiş oldu. Bu anlayışın təbii təzahürü olaraq dünya sistemində suveren və bərabərhüquqlu dövlətlərdən ibarət strukturun qurulması prosesi başladı. Bu proses zamanı çoxmillətli imperiyalar bir-bir dağıldı və onların yerində yeni çox saylı milli dövlətlər yarandı. Fransa inqilabının oyandırdığı millətçilik hərəkatı suveren bərabərlik prinsipi ətrafında yenidən formalaşan bu yeni nizama yeni bir ruh əlavə etdi və dünya sistemi “millətlər sistemi” və ya “beynəlxalq sistem” adlandırılmağa başladı. Suveren və bərabərhüquqlu dövlətlərdən ibarət olduğu güman edilən bu yeni beynəlxalq sistem heç bir mərkəzi hakimiyyətin olmadığı və dövlətlərin ümumiyyətlə təhlükəsizlik qayğıları ilə hərəkət etdiyi anarxik xüsusiyyət göstərməyə başlamış, təhlükəsizlik problemləri beynəlxalq münasibətlərin əsas mövzunu təşkil etməyə başlamışdır. Təhlükəsizliyin əsas məsələ olduğu beynəlxalq sistemdə əməkdaşlıq və integrasiya sahəsində inkişafın kifayət qədər məhdud olaraq qalmışdır (Uluslararası Örgütler, 2013, s. 4).

Suveren və bərabərhüquqlu hesab edilən dövlətlərə əsaslanan bu yeni beynəlxalq sistemdə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləmək və əməkdaşlıq etmək üçün dövlətlər yalnız beynəlxalq təşkilatlar yaratmaq yolunu tapmışlar. Başqa sözlə, Vestfaliya müqaviləsi və onun suverenlik və bərabərlik anlayışı beynəlxalq təşkilatların yaranmasında həlledici rol oynamışdır. Bu səbəbdən ərazi, suveren və bərabərhüquqlu milli dövlətlərdən ibarət yeni beynəlxalq sistem “Vestfaliya sistemi” adlandırıldı. Beynəlxalq münasibətlər ədəbiyyatında Vestfal nizamının hələ də davam etdiyi ümumi

qəbul olunmuş bir fikirdir. Bu, müəyyən mənada beynəlxalq sistemin suveren və bərabərhüquqlu sayılan milli dövlətlərin strukturu olaraq qalması anlayışına əsaslanır.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi tarixində beynəlxalq təşkilatların dünya siyasi prosesində rolu və yeri barədə müxtəlif və çox vaxt bir-birinə tam əks olan təsəvvürlər formalaşmış. Realist istiqamətin nümayəndələri (siyasi realizm, neorealizm) beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq təşkilatların rolunun ikinci dərəcəli olduğunu düşünürlər. Onlar beynəlxalq təşkilatlara ya dövlətin öz maraqlarını müdafiə etmək üçün yaratdığı qurum, ya da ayrı-ayrı dövlət və dövlətlər qrupunun xarici siyasətində bir vasitə kimi baxırlar. Liberal istiqamətin nümayəndələri isə beynəlxalq təsisatların fəaliyyətində beynəlxalq münasibətlər sisteminin və strukturunun bütövlükdə yenidən qurulmasına ümid bağlayırlar. Onların fikrincə, beynəlxalq təşkilatlar nəinki dövlətdən fərqli olaraq beynəlxalq siyasətdə tam müstəqil rol oynaya bilməz, hətta yavaş-yavaş dövləti beynəlxalq siyasətdən kənara atmaq qabiliyyətinə belə malikdir. Bununla belə, liberallar və neolibərlər həmişə belə güman edirlər ki, beynəlxalq təşkilatlar təkcə dövlətlərarası deyil, həm də millətüstü xarakterə malik ola, ayrı-ayrı milli dövlətlərin hakimiyyəti fəvqində yer tuta bilərlər (Babaoğlu, 2010, s.185).

Beynəlxalq təşkilatların növləri

Səlahiyyətləri və iştirakçı dövlətlərin tərkibinə görə bu təşkilatlar müxtəlif qurumlara bölünür:

Ümumi səlahiyyətli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – fəaliyyət sahələri beynəlxalq münasibətlərin siyasi, iqtisadi, mədəni və digər aspektlərini əhatə edən dövlət birlikləri (məsələn, BMT) və/və ya **Regional mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir dövlətin üzv ola biləcəyi universal beynəlxalq təşkilatlar** – məsələn, vaxtilə mövcud olmuş Millətlər Liqası, hazırda BMT və onun ixtisaslaşmış qurumları (Babaoğlu, 2010, s.187):

BMT Üzvlərinin sayı 1945-ci ildə ilkin 51 Üzv Dövlətdən indiki 193 Üzv Dövlətə qədər artmışdır. BMT-nin bütün üzv dövlətləri Baş Assambleyanın üzvləridir. Dövlətlər Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyyəsi ilə Baş Assambleyanın qərarı ilə üzvlüyə qəbul edirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, xalqlar və ölkələr arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq məqsədi daşıyan və üzv dövlətlərin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi mərkəzi kimi xidmət edən hökumətlərarası təşkilatdır. BMT, dünyanın ən böyük beynəlxalq təşkilatı kimi tanınır. BMT-nin mənzil-qərargahı Nyu-York şəhərində, Birləşmiş Ştatların ərazisində olsa da, onun jurisdiksiyasından kənar müəyyən imtiyazlara malik beynəlxalq ərazidə yerləşir, Cenevrə, Nayrobi, Vyanada və BMT-nin alt qurumu olan Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərargahı

olan Sülh Sarayının da yerləşdiyi Haaqada digər ofisləri var (UN Official Website, un.org).

Xüsusi səlahiyyətli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – fəaliyyəti beynəlxalq münasibətlərin xüsusi sahəsinə yönəlmiş dövlət birlikləri, məsələn, hərbi-siyasi təşkilatlar (NATO), iqtisadi təşkilatlar (Beynəlxalq Volyuta Fondu), mədəniyyət, təhsil və elm sahəsində BMT qurumu (UNESCO).

Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı 32 üzv dövlətin - 30 Avropa və 2 Şimali Amerikanın - hökumətlərarası transmilli hərbi ittifaqıdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra yaradılan təşkilat 4 aprel 1949-cu ildə Vaşinqtonda imzalanmış Şimali Atlantika Müqaviləsini həyata keçirir. NATO kollektiv təhlükəsizlik sistemidir: onun müstəqil üzv dövlətləri bir-birini üçüncü tərəflərin hücumlarından müdafiə etmə öhtəliyini ifadə edir. Soyuq Müharibə illərində NATO Sovet İttifaqının yaratdığı təhlükəni önləmək üçün fəaliyyət göstərirdi. İttifaq Sovet İttifaqı və Varşava Müqaviləsi dağılandan sonra da qüvvədə qaldı və Balkanlar, Yaxın Şərq, Cənubi Asiya və Afrikada hərbi əməliyyatlarda iştirak edib. NATO-nun əsas qərargahı Belçikanın paytaxtı Brüsseldə, NATO-nun hərbi qərargahı isə Belçikanın Mons şəhəri yaxınlığında yerləşir. Soyuq müharibədən sonra Alyans Şərqi Avropada NATO Cavab Qüvvələrinin sayını ciddi ölçüdə artırır və bütün NATO üzvlərinin birləşmiş ordularına təxminən

3,5 milyon əsgər və şəxsi heyət daxildir. Bütün üzv dövlətlər birlikdə təxminən 973 milyon nəfər əhalisi olan 25,07 milyon km² ərazini əhatə edir (NATO, Official Website).

Açıq dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – üzvlük tələblərinə cavab verən hər bir dövlətin qəbul olunduğu təşkilatlar (məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və digər əksər beynəlxalq təşkilatlar).

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) 7 aprel 1948-ci ildə yaradılıb və rəsmi olaraq 1948-ci il sentyabrın 1-də öz işinə başlayıb. O, Xəstəliklərin Beynəlxalq Təsnifatı (ICD) daxil olmaqla, Millətlər Liqasının Səhiyyə Təşkilatının və Parisdə yerləşən Beynəlxalq Gigiyena İctimai Birliyinin aktivlərini, personalını və vəzifələrini özündə birləşdirirdi. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qlobal ictimai sağlamlıqdan məsul olan ixtisaslaşmış qurumudur. Baş ofisi İsveçrənin Cenevrə şəhərində yerləşir və dünya üzrə 6 regional ofisi və 150 sahə ofisi var. Yalnız suveren dövlətlər üzv olmaq hüququna malikdir və bu, beynəlxalq səviyyədə ən böyük hökumətlərarası səhiyyə təşkilatıdır. ÜST-nin məqsədi bütün dünya insanları üçün mümkün olan ən yüksək sağlamlıq səviyyəsinə nail olmaqdan ibarətdir və sağlamlığı “yalnız xəstəlik və ya əlilliyin olmaması deyil, tam fiziki, əqli və sosial rifah vəziyyəti” kimi müəyyən edir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının əsas funksiyalarına epidemiya və endemik xəstəliklərə nəzarəti təşviq etmək daxildir. Eyni zamanda ictimai səhiyyə, xəstəliklərin tibbi müalicəsi və əlaqəli məsələlərdə tədris və təlimin təmin edilməsi və təkmilləşdirilməsi və bioloji məhsullar üçün beynəlxalq standartların yaradılmasını təşviq etmək daxildir (World Health Organization, Official Website, <https://www.who.int>).

Qapalı dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – yalnız təsisçi dövlətlərin razılığı ilə yeni üzvlərin qəbul edildiyi təşkilatlar (məsələn, Avropa İttifaqı, NATO).

Avropa İttifaqı (Aİ) əsasən Avropada yerləşən 27 üzv dövlətdən ibarət fövqəlmillə siyasi və iqtisadi birlikdir. Birliyin ümumi sahəsi 4,233,255 km² və təxmini ümumi əhalisi 449 milyondan çoxdur. Aİ tez-tez həm federasiya, həm də konfederasiya xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən özünəməxsus(sui-generis) siyasi qurum kimi təsvir edilmişdir. 2020-ci ildə dünya əhalisinin 5,8%-ni təşkil edən Aİ-yə üzv dövlətlər 2022-ci ildə təqribən 16,6 trilyon ABŞ dolları dəyərində nominal ümumi daxili məhsul (ÜDM) yaratmışlar ki, bu da qlobal nominal ÜDM-in təxminən altıda birini təşkil edir. Onun təməl daşı olan Gömrük İttifaqı bu məsələlərdə bütün üzv dövlətlərdə tətbiq olunan standartlaşdırılmış hüquqi baza və qanunvericiliyə əsaslanan daxili vahid bazarın yaradılmasına yol açdı. Aİ siyasi proqramları insanların, malların, xidmətlərin və kapitalın daxili bazarda sərbəst hərəkətini təmin etmək məqsədi daşıyır. Şengen zonası daxilində səyahət üçün pasport nəzarəti ləğv edilib. Avro Bölgəsi iqtisadi və pul birliyini tam tətbiq etmiş və avro valyutasından istifadə edən 20 Aİ üzv dövlətindən ibarət qrupdur. Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasəti vasitəsilə ittifaq xarici əlaqələr və müdafiə sahələrində öz rolunu inkişaf etdirmişdir. O, bütün dünyada daimi diplomatik nümayəndəlikləri saxlayır və özünü Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, G7 və G20-də təmsil edir (European Union, Official Website). Qlobal təsirinə görə, Avropa Birliyi bəzi alimlər tərəfindən inkişaf etməkdə olan super güc, dövlət bənzəri amma “sui-generis” bir quruluş kimi təsvir edilmişdir.

Regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – müəyyən coğrafi region daxilində yerləşən dövlətlərin birliyi (məsələn, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Ərəb Dövlətləri Liqası, Türk Dövlətləri Təşkilatı).

Əvvəllər Türk Şurası və ya Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası adlanan Türk Dövlətləri Təşkilatı (OTS) beynəlxalq səviyyədə tanınmış türk suveren dövlətlərindən biri istisna olmaqla, hamısını özündə birləşdirən hökumətlərarası təşkilatdır: Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə və Özbəkistan; Macarıstan, Türkmənistan və Şimali Kipr isə müşahidəçidir. Onun əsas məqsədi türk xalqları arasında hərtərəfli əməkdaşlığı təşviq etməkdir. İlk dəfə Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev tərəfindən 2006-cı ildə təklif edilmiş, 2009-cu il oktyabrın 3-də Azərbaycanın Naxçıvan

şəhərində yaradılmışdır. Baş Katiblik Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşir. Təşkilat Türkmənistandan başqa Macarıstanı və Şimali Kipr Türk Respublikasını da müşahidəçi qismində qəbul edib, baxmayaraq ki, sonuncu yalnız Türkiyə tərəfindən tanınır. 2021-ci ildə İstanbulda keçirilən 8-ci sammit zamanı təşkilat yenidən strukturlaşdırılaraq hazırkı adı qəbul edilib (Organization of Turkic States, Official Website).

Türk Dövlətləri Təşkilatını yaradan Naxçıvan Sazişinin Preambulası üzv dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində təsbit olunmuş məqsəd və prinsiplərə riayət etmək iradəsini bir daha təsdiq edir və Türkdilli Dövlətlər Təşkilatının əsas məqsədini türkdilli dövlətlər arasında hərtərəfli əməkdaşlığı daha da dərinləşdirmək, o cümlədən regionda sülh və sabitliyə birgə töhfə vermək kimi müəyyən edir. Üzv dövlətlər demokratik dəyərlərə, insan hüquqlarına, qanunun aliliyinə və yaxşı idarəetmə prinsiplərinə sadıqlıqlarını nominal olaraq təsdiq ediblər ("Nakhchivan Agreement", 3 October 2009).

Beynəlxalq təşkilatlar milli dövlətlərin beynəlxalq siyasət aləti kimi

Beynəlxalq təşkilatlar əməkdaşlıq forması kimi dövlətlərin maraqlarından və ya mövqeyindən asılıdır. Dövlətlərin güman edilən son məqsədi onların varlığını davam etdirməsi və təhlükəsizliyi olduğundan, onların beynəlxalq təşkilatlara yanaşması bu məqsədlərə uyğunluğundan asılıdır. Dövlətlər bəzən hətta başqalarının daha böyük qazanc əldə etmələrinə mane olmaq mütləq qazancları qurban verməyə hazırdırlar. Əməkdaşlıq təkcə digər aktyorların gələcək davranışları ilə bağlı qeyri-müəyyənlik səbəbindən deyil, daha çox nisbi güc itkisi qorxusu səbəbindən daimi sual altında olur. Buna görə də əməkdaşlıq demək olar ki, sabit deyil və ittifaqların formalaşmasına yönəldili, bəzən ümumiyyətlə, balanslaşdırma prinsipinə əsaslanır. Bu zaman isə dövlətlər balanslaşdırma naminə iki koalisiyadan daha zəif olana qoşulmağa üstünlük verə bilirlər. Bu da Beynəlxalq münasibətlərin sıfır toplamı oyun (zero sum game) nəzəriyyəsi ilə izah edilə bilər (Maier-Rigaud, Remi, 2008, s. 7).

Kenneth Waltz-ın güclü dövlətlərin beynəlxalq təsisatlardan öz maraqları üçün istifadə etməsinə dair iddiasının müəyyən dərəcədə inandırıcılığı var və həqiqətən də güclü dövlətlərin beynəlxalq qurumlara öz iradələrini tətbiq etdiyinə dair nümunələr var. Amma əgər güclü dövlətlər beynəlxalq qurumları beynəlxalq sistemdə nisbi mövqelərini gücləndirdikləri üçün faydalı hesab edirlərsə, açıq-aydın sual yaranır ki, niyə zəif dövlətlər belə beynəlxalq əməkdaşlıqda razılığa gəlsinlər? Beynəlxalq təşkilatda milli dövlətlərin təsiri beynəlxalq sistemin asimmetriyasını əks etdirir (Waltz, 2000, s.21).

Nəticə

Son onilliklərdə beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklərdən biri beynəlxalq təşkilatların həm sayının, həm də fəaliyyət dairələrinin sürətlə genişlənməsidir. Bu təşkilatlar dövlətlər arasında institusional əməkdaşlığın əsas alətlərindən biri kimi çıxış edir. Ənənəvi olaraq dövlət suverenliyinə aid edilən bir sıra funksiyalar getdikcə daha çox beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilir ki, bu da dövlətlər arasında daha sıx əməkdaşlığın formalaşmasına səbəb olur. Lakin bu inkişafı yanaşı, müəyyən risklər də ortaya çıxır. Dövlətlərin bəzi öhdəliklərinin qeyri-dövlət aktorlarına ötürülməsi mürəkkəb və çoxölçülü bir prosesdir. Əvvəllər Qərb demokratiyalarında və keçmiş kommunist ölkələrində dövlət tərəfindən həyata keçirilən bir çox xidmətlər bu gün əsasən özəl müəssisələr tərəfindən təmin edilir. Bu fəaliyyətlər iqtisadi sahələrdən həbsxana və təhlükəsizlik xidmətlərinə qədər müxtəlif sektorları əhatə edir. Eyni zamanda, bəzi funksiyaların Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) və Avropa İttifaqı (Aİ) kimi beynəlxalq və fövqəlmilli qurumlara həvalə edilməsi tendensiyası müşahidə olunur. Bundan əlavə, müəyyən funksiyaların qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlara verilməsi halları da mövcuddur.

Beynəlxalq aləmdə artan tendensiya dövlətin ənənəvi fəaliyyətinin bir hissəsinin beynəlxalq təşkilatlara verilməsidir. Dövlət öz vətəndaşlarına göstərdiyi xidməti beynəlxalq təşkilata ötürürsə, öz

qanunvericilik bazasını və effektiv məsuliyyət sistemini qurduqdan sonra bu transferi etməlidir. Beynəlxalq təşkilatlar güclərini əsasən üzv dövlətlərdən aldıkları üçün beynəlxalq təşkilatların orqanlarının öz üzvləri qarşısında siyasi öhdəlikləri var. Üzv dövlətlər daxili mexanizmlər vasitəsilə təşkilat tərəfindən pozuntuların qarşısını ala və ya məhdudlaşdırı bilər. Bundan əlavə, üzv dövlətlər səsvermə hüququ, təmin etdikləri maliyyə resursları və digər vasitələrlə beynəlxalq təşkilat orqanlarının məsuliyyətini artırır və səlahiyyətlərini məhdudlaşdırı bilərlər. Bundan əlavə, üzv dövlətlər daxili mexanizmlər vasitəsilə beynəlxalq təşkilata nəzarəti saxlayırlar, beləcə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti üzv dövlətlərin təsirinə məruz qalır, qəraralma prosesi üzv dövlətlərin təzyiqindən yayına bilmir. Bu hal xüsusilə də güclü üzv ölkələrin misalında daha aydın görünür.

Ədəbiyyat

Hikmət Babaoğlu, Dünya Siyasəti və Beynəlxalq Münasibətlər, Bakı, «Çinar-Çap», 2010, 568 Səh.

United Nations, Official Website, <https://www.un.org/en/about-us> Accessed: 28.02.2025.

NATO, Official Website, <https://www.nato.int/cps/en/natohq/organisation.htm>

World Health Organization, Official Website, <https://www.who.int> Accessed: 28.02.2025.

European Union, Official Website, https://european-union.europa.eu/index_en Accessed: 28.02.2025.

Çınar Özen, Özgür Tonus, 2013, Uluslararası Örgütler, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2920 Açık Öğretim Fakültesi Yayını, NO: 1877, Eskişehir, 223 səh.

Nakhchivan Agreement on the Establishment of the Cooperation Council of Turkic-speaking States, signed by Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey at the 9th Summit of the Heads of the Turkic-speaking Countries in Nakhchivan city, Azerbaijan on 3 Oct. 2009. <https://www.turkicstates.org/u/d/basic-documents/nakhchivan-agreement-on-the-establishment-of-the-cooperation-council-of-turkic-speaking-states-1-en.pdf> Accessed: 28.02.2025.

Organization of Turkic States, Official Website, <https://www.turkicstates.org/en> Accessed: 28.02.2025.

Maier-Rigaud, Remi, 2008, International Organizations as Corporate Actors: Agency and Emergence in Theories of International Relations. SSRN Electronic Journal, p. 1-34.

Waltz, Kenneth N. 2000: Structural Realism after the Cold War. In: International Security 25 (1), 5-41.

SUMMARY INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AS MAIN ACTORS OF THE MODERN INTERNATIONAL RELATIONS SYSTEM

TABRIZE BAGIROVA
PhD student at Nakhchivan State University,

In the modern system of international relations, founded by the Treaty of Westphalia, international organizations have begun to play an important role in regulating interstate relations and establishing cooperation. In recent decades, the number and functions of international organizations have expanded rapidly. Some functions previously under the authority of states are now performed by international organizations, which increases integration between states. At the same time, the transfer of some of the obligations of states to non-state actors creates new risks. The responsibility of the United Nations (UN), the European Union (EU) and other international organizations to member states and the ability to influence their decisions is an important topic of discussion in this context. As a result, the

activities and influence of international organizations are formed within the interests and control mechanisms of member states.

Keywords: *International relations, international organizations, nation states*

РЕЗЮМЕ
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ КАК ОСНОВНЫЕ СУБЪЕКТЫ
СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

ТАБРИЗЕ БАГИРОВА

Докторант Нахчыванского Государственного Университета

В современной системе международных отношений, созданной Вестфальским миром, международные организации стали играть важную роль в регулировании межгосударственных отношений и налаживании сотрудничества. За последние десятилетия число и функции международных организаций стремительно расширились. Некоторые функции, которые ранее входили в компетенцию государств, теперь выполняются международными организациями, что усиливает интеграцию между государствами. В то же время передача части обязанностей государств негосударственным субъектам создает новые риски. Ответственность Организации Объединенных Наций (ООН), Европейского союза (ЕС) и других международных организаций перед государствами-членами и их способность влиять на их решения являются важными темами для обсуждения в этом контексте. В результате деятельность и влияние международных организаций формируются в рамках интересов и механизмов контроля государств-членов.

Ключевые слова: *Международные отношения, международные организации, национальные государства*

İNFORMASIYA FONUNDA YARIMKEÇİRİCİ QURĞULAR FİZİKASININ TƏDRİS SİSTEMİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Aygün Sultanova¹

0009-0006'-7406-6055

Didəm Qəhrəmanova²

0009-000604706-6055

^{1,2}Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: aygunsultanova60@gmail.com ; Tel.: +994 504986260

XÜLASƏ

Məqalədə informasiyadan istifadə etməklə yarımkeçiricilər fizikasının öyrənilməsi və tədrisin səmərəliliyini artırmaq üçün kommunikasiya texnologiyaları imkanları müzakirə olunur. Tədqiqat məqsədi ilə yarımkeçiricilər fizikası üzrə tədris proqramlarının məzmunu, istifadənin məqsədəuyğunluğu təhlil edilmişdir. Yarımkeçiricilərin xassələrinin öyrənilməsində informasiya texnologiyalarından geniş istifadə edilmişdir. Bu məqalədə ənənəvi və innovativ təhsil texnologiyalarının birləşdirən kursun effektivliyi nümayiş etdirilmişdir. Eləcə də kompüter simulyasiyasından istifadənin əsas istiqamətləri tədqiq edilmişdir. Nəzarət testinin nəticələri açıqlanıb göstərilmiş və bu nəticələr əsasında yarımkeçiricilər fizikasının tədrisinin effektivliyi təhlil edilmişdir. Yarımkeçiricilər fizikasında müxtəlif müasir kompüter texnologiyalarından istifadə edərək fundamental səviyyəni artırır tələbələrin təhsili, müəyyən peşə fəaliyyəti növlərinin formalaşması öyrənilir. Tədqiqat nəticələr göstərir ki, bu qayda ilə edilən tədris nəticəsində tələbələr fizika üzrə daha əhatəli və dərin biliyə malik olurlar [3]. Aparılan tədqiqatlar və təhlillər göstərir ki, təhsil prosesində İKT-nin tətbiqi, İKT texnikalarından orta məktəb fizikasında istifadəyə çox böyük diqqət yetirmək lazımdır. Bunun üçün kurslar hazırlanmalı, yalnız kompüterdən istifadə etməklə deyil, tam şəkildə həyata keçirilə bilən texnologiyalar, informasiya texnologiyalarından istifadə olunmalıdır.

Açar sözlər: *effektivlik, informasiya, konsentrasiya, yürüklük, innovativ.*

GİRİŞ

Müasir fizikanın qarşıya qoyduğu problemlərdən ikisi daha mühüm olub, diqqət mərkəzində durur. Onlardan biri atom nüvəsi fizikası, digəri isə yarımkeçiricilər fizikasıdır. Elm və texnikanın daha da geniş və qısa yolla yüksəlməsi həmin məsələlərin nə dərəcədə öyrənilməsindən asılıdır.

Son illər cismlərin elektrik xassələrinin müasir fiziki üsullarla daha dərinlən öyrənilməsi bərk və maye cismlərdə elektronların paylanma, sərbəstləşmə və hərəkəti haqqında yeni düzgün təsəvvürlər yaratmışdır. Bir sıra bərk cismlər qrupunda sərbəstelektronların (eləcə də, deşiklərin) konsentrasiyasını, sərbəst yaşama müddətini, yürüklüyünü və hərəkətini idarə etmək bacarığı həmin cismlərin elektrik xassələrini texnikanın tələb etdiyi kimi məqsədəuyğun şəkildə dəyişdirməyə imkan vermişdir. Bu, elektrotexnikanı yeni inkişaf mərhələsinə qaldırmaqdadır.

Elektronika elm və texnikanın insan fəaliyyətinin hər bir sahəsi ilə bilavasitə əlaqəsi olan müasir istiqamətindən biridir. Ona görə də elektronikanın əsaslarının bu və ya digər həcmdə öyrənilməsi texniki ixtisasların çoxunun tədris planlarında nəzərdə tutulmuşdur.

Elektronika bərk cismdən, vakuumdan, qazlardan axan elektrik cərəyanının əsasında olan cihazların istifadəsi, işlənilməsi, tədqiqatı və funksiyalaşdırılmasının fiziki əsasını mənimsəyən elm və texnikanın bir sahəsidir. O, müasir elmin, texnikanın, sənayenin, kənd təsərrüfatının bütün sahələrində öz istifadəsini tapmışdır. Elektron cihazlar avtomatikada, telemexanikada, naqilli və naqilsiz rabitədə, səhiyyədə, biologiyada, kimyada, müxtəlif ölçü texnikası sahələrində istifadə olunurlar.

Elektronikanın inkişafı maşınlarda və canlı orqanizmlərdə olan idarəetmə və rabitə məsələləri ilə məşğul olan kibernetikanın və itisürətli EHM-in yaradılmasının inkişafına müsbət təsir etmişdir [8]. Elektronikanın element bazasının texniki səviyyəsinin inkişafının yeni mərhələsi integral mikrosxemlərə keçidi ilə bağlı olduğundan onlar işlənilmiş EHM-rin əsasını qoymuşdur.

İlk hesablayıcı maşınlar mexaniki təsirli maşınlar idi. Onlar çox iri, metal və enerji həcmli olduğundan, onların texniki imkanları məhdud idi. Bu maşınları əvəz edən EHM böyük imkanlara malik olmaqla elektronikanın inkişafı ilə yanaşı riyaziyyat, kimya, fizika, biologiya və s. sahələrin inkişafına səbəb olmuşdur.

Müasir cəmiyyətin inkişafı ilə sürətlə yenilənən texnologiyalarla birlikdə pedaqojinin nəzəri baxımdan əsaslandırılmasına dair tələblər təlimin effektivliyini müəyyən edən üsullarla proseslər əlaqələndirilir. Təhsilin texniki savadlılığının əhəmiyyəti informasiya vasitələrindən istifadə etməyi bilən işçilər vasitəsilə peşəkar kommunikasiya texnologiyaları (İKT) fəaliyyətləri daha yüksək olur. İKT-dən istifadə etməklə təhsil prosesini idarə etmək vacibdir. Müəllimin rolu bu şərtlərdə effektivliyi təmin etməkdir. Təhsilin sabit nəticələri kimi mühüm parametrlər, tədris prosesinin idarə olunması və təsiri subyektiv amillər, bunlara misaldır.

ƏSAS HİSSƏ

Tədrisin səmərəliliyinin artırılması prosesində İKT müvafiq didaktik vasitələrə çevrilir. Getdikcə artan sayda fiziklər təhsil alır, texnoloji yeniliklərlə tanış olur. Bu baxımdan müəllimlər edə biləcək yeniliklər haqqında məlumatlarla maraqlanır, tədris prosesində tətbiq edirlər. İnnovativ texnologiyalar fizikanın tədrisində getdikcə daha çox olur və fayda verir. Bütün bunlar həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün yüksək keyfiyyətli vasitədir.

Müəllimlikdə, mühüm rolu aşağıdakılar oynayır: tələbələrin fəaliyyəti, müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqə və yaxşı strukturlaşdırılmış bilik bazası, interaktivdən istifadəyə diqqət yetirmək, texnologiyaları innovativ tədris vasitəsi kimi təhsil mühitində öyrənmək. Bu müəllimin tədris materialını daha çox təqdim etməsində kömək edəcək. Sınıfdə kompüterdən istifadə fizika üçün öyrənilənlərin həcmi genişləndirməyə imkan verir. Fiziki qanunların maddi və daha dərinəndən dərk edilməsi və fiziki proseslərin, hadisələrin xüsusən də birbaşa gözlərlə müşahidə olunması, fiziki proseslərin vizuallaşdırılmasını mümkün edir, yarımkeçiricilərdə baş verən hadisələri nümayiş etdirir [5].

Yarımkeçiricilər fizikası üzrə ixtisaslaşan tələbələr üçün texnologiyalar getdikcə daha çox öyrənilir. "Yarımkeçiricilər fizikası"nın tədrisi təcrübəsi, mövzunun öyrənilməsi və qavranıldığını bir sıra çətinlikləri əhatə edir və göstərir ki, yarımkeçiricilər fizikası bir çox mücərrəd anlayışlarla işləyir, bu da materialın tələbələr tərəfindən qavranılmasını çətinləşdirir. Buna görə də bu problemləri həll etmək, nəzəri çərçivəsinin öyrənilməsi üsullarlarını yaxşılaşdırmaq lazımdır.

Bunun üçündə tədris materialının seçimini təkmilləşdirmək, kurs üçün eksperimental dəstək informasiya texnologiyaları, yeni kompüterlər tətbiq etmək lazımdır [5].

Fizika tədrisində kvant fizikasının öyrənilməsi, tətbiqi olaraq "Bərk cisim fizikasının xüsusi fəsiləri", fizika kursu və praktiki dərslərdə, ümumi fizika kursunun əsas bölmələri öyrənilərkən İKT-dən və Kompüter modellərindən laboratoriya praktikumlarında istifadə olunmalıdır.

Yeni məlumatlardan istifadə edilərək, yarımkeçiricilər fizikası da texnologiyalardan istifadə edərək, təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi, təhsilin daha illüstrativ və əlçatan olması, təkmilləşdirilməsi vasitəsilə tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin keyfiyyəti tədris mühitindən istifadəsini təşkil etmək lazımdır.

Yarımkeçiricilərdə informasiya texnologiyalarından istifadə tədqiqat səmərəliliyinin artırılması yollarını müəyyənləşdirdi. Fizika tədrisində, yarımkeçiricilər fizikası tədrisində kompüter təcrübələrinin istifadəsini tələb edən materiallar seçilmişdir. Yarımkeçiricilərdə baş verən elektrofiziki prosesləri daha dərinəndə başa düşmək üçün, yarımkeçiricilərin fizikasının öyrənilməsində İKT-dən istifadə edərək dərsləri dörd qrupa bölünür: nümayiş dərsləri, kompüter testi dərsləri, təlimlər sessiyalar və laboratoriya praktikumlar [6].

Nümayiş dərsləri zamanı aşağıdakılardan istifadə etdik: düzgün yarımkeçiricilərin keçiriciliyi; Holl effekti; elektronların və deşiklərin konsentrasiyası, yarımkeçiricilərdə p - n -nin cərəyan gərginlikli xüsusiyyətləri; yarımkeçirici diod; yarımkeçirici günəş batareyası; yarımkeçirici tranzistor.

Araşdırma nəticəsində məlum olub ki, təhsil prosesi ilə kompüter texnologiyalarından istifadə yeni yanaşmalar, ideyalar tələb edir və tədris metodlarından istifadədə təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Tədqiqatlar göstərdi ki, yarımkeçiricilər fizikasında tədris prosesində əsasən ənənəvi problemlərin həlli üçün, müasir informasiya vasitələrindən istifadə edilir.

Nəzəri və eksperimental təhlil əsasında "Yarımkeçiricilər fizikası" kursunun materialları aşağıdakı aspektlərə əsaslandırılmışdır:

- yarımkeçiricilər fizikasının öyrənilməsində tədris prosesində İKT-dən istifadə, yeri belə bir istifadə üçün və modeli birləşdirmək yolu və tam miqyaslı təcrübələr;
- yaradılması və tətbiqi üçün hazırlanmış texnika kimi İKT-nin dərstdə tətbiqi onun səmərəliliyini artırır, eksperimentin nəticələri sübut edir.

İnformasiya və kommunikasiya vasitələrindən istifadə tədris prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir və tələbə təhsilinin keyfiyyətinə töhfə verir. Bunun üçün təhsildə İKT-dən istifadə məsələsinin aktuallığı gələcək mütəxəssislərin peşəkar səriştəsinin formalaşması bütün fəaliyyət sahələrində bu barədə əlavə tədqiqatlar tələb olunur.

Hesablama fizikasının sürətli inkişafının kompüter modeləşdirməsinin fizika tədrisində öz layiqli yerini tapacağı bir vəziyyətə gətirməli olması barədə bəyanat universitet təhsilində öz əməli təsdiqini alır. Son illərdə ən perspektivli sahələrdən biri fiziki proseslərin modeləşdirilməsi problemlərinin həllinə tələbələrin özlərinin cəlb edilməsidir.

Məqalədə göstərilib ki, fizika fənnini tədris edərkən universitetin tələbələri üçün kompüter modeləşdirmə layihəsi fəaliyyətlərini təşkil etmək lazımdır. Fəaliyyətə ən böyük marağı Fizika ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr göstərir. Müvafiq proqram təminatının hazırlanmasında iştirak təlimin ilkin mərhələsində gələcək peşəkar fəaliyyətlə bağlı bir sıra kompetensiyaların formalaşmasına kömək edir [8].

Fizikanın tədrisi zamanı aydınlığı təmin etmək üçün riyazi modeləşdirmə üçün standart proqramlarda mövcud olan qrafik mühitlərin imkanları nəzərə alınır.

Məktəb təhsilinin müasirləşdirilməsinin müasir mərhələsində əyani informasiya çox vacibdir. Dərstdə göstərilən tədqiq olunan obyektin təsviri obyektin strukturunu öyrənərkən belə vizual dəstək rolunu oynaya bilər, çünki bu, diqqəti nəzərdən keçirilən obyektin detallarına dəqiq yönəltməyə imkan verir. Fərqli obyektlərin, o cümlədən görünməz, məntiqi əlaqələrin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdən keçirərkən vizual dəstəyə daha çox ehtiyac var, nəticədə aydın olur ki, yalnız mücərrəd, zehni təsvir üçün deyil, həm də görünən, maddiləşdirilmiş mülahizə üçün əlçatan olur.

Fizikanın tədrisi prosesi ilə əlaqədar olaraq vizuallaşdırma təbiət qanunlarının daha yaxşı və intuitiv şəkildə dərk edilməsini təmin etməyə imkan verir. Müasir alətlər əvvəllər bunun qeyri-mümkün olduğu proseslərin görünməsini təmin etməyə imkan verir. Buna misal olaraq mikrokosmosda baş verən proseslərin vizuallaşdırılmasını göstərmək olar. Hal-hazırda multimedia proqramları mövcuddur, məsələn, müxtəlif hadisələrin və proseslərin virtual modellərindən istifadə edən "Açıq Fizika". Eyni zamanda, tədris prosesi zamanı müəllim mövcud multimedia kurslarında nəzərdə tutulmayan bu konkret tapşırıqda prosesin əyani təsvirini vermək zərurəti ilə üzləşə bilər. Bunun üçün zəruri olan virtual modellərin yaradılmasına riyazi modeləşdirmə kurslarında öyrənilən kifayət qədər sadə alətlərlə nail olmaq olar. Bu yolla, məsələn, müəyyən dalğa proseslərinin vizuallaşdırılması təmin edilə bilər. Bir sıra müvafiq nümunələri dərslikdə tapmaq olar [8].

Ənənəvi olaraq istifadə olunan nümunələr vizualdır, lakin kifayət qədər sadə riyazi modellərlə təsvir olunmur, ya da çox mürəkkəb olmayan, çox mücərrəd və hər hansı real obyektə uzaq olan riyazi modeli təmsil edir. Birinci növə misal olaraq müxtəlif təbii strukturların (siklonlar, qazlar) yaranmasının keyfiyyət səviyyəsində təsviri daxildir.

İkinci növ nümunələr, məsələn, maqnitostatiklərin öyrənilməsində, qüvvələrin vizual təsviri üçün eyni müstəvidə olmayan vektorların bu və ya digər şəkildə təsvir olunduğu rəsmlərdən istifadə etmək lazım olduqda, vizual təqdimat üçün proyeksiyalardakı şəkillər ənənəvi olaraq istifadə olunur. Riyazi modeləşdirmə üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra hesablama mühitlərində, məsələn, Matlab və Mathcad proqramlarında istifadə olunan qrafik alətlər bu məsələdə aydınlıq baxımından kömək edə bilər.

İlkin model bilyard modelidir ki, burada maddi nöqtə düz trayektoriyalar boyunca sabit sürətlə hərəkət edir, elastik şəkildə divarlardan əks olunur. Hissəciyin hərəkətini məhdudlaşdıran fəza bölgəsinin mürəkkəb formaya malik olduğu daha mürəkkəb bilyard modelləri ənənəvi olaraq qeyri-xətti dinamika problemlərində öyrənilir [8].

İndiki vaxtda biz həyatımızı hesablama, rabitə, enerji yığımı və ətraf mühitə minimal təsir göstərən elektrik avtomobilləri, ağıllı şəbəkələr, səmərəli işıqlandırma və s. kimi sahələrdə irəliləyişlər olmadan təsəvvür edə bilmirik. Bütün bunların əsasında yarımkeçirici cihazların fizikası dayanır. Funksional cihazları yaratmaq və onların əsas funksiyalarını araşdırmaq üçün maddi xassələrin və fiziki hadisələrin necə birləşdirildiyini öyrənmək zərurudur. Müasir elektron dünyanın struktur bloklarını və yarımkeçirici texnologiyasının prinsiplərini mühazirələr, qrup müzakirələri və həmçinin yarımkeçirici cihaz texnologiyası üzrə bacarıqlar şəklində araşdırır.

Yarımkeçiricilərə xüsusilə süni intellekt, ağıllı məişət texnikası, pilotsuz uçan və yerüstü nəqliyyat vasitələri, kompüter texnologiyaları, yüksək dəqiqlikli istehsal avadanlıqları və daha çox kimi sahələrdə tələbat var. Yarımkeçirici sənayenin inkişafı sürətlə gedir və bu tərəqqi dayandırıla bilməz. Gündəlik həyatda belə, yarımkeçiricilərə əsaslanan smartfon və ya kompüter olmadan özümüzü təsəvvür etmək çətindir.

NƏTİCƏ

1. İnformasiya və kommunikasiya vasitələrindən istifadə tədris prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir və tələbə təhsilinin keyfiyyətinə töhfə verir. Bunun üçün təhsildə İKT-dən istifadə məsələsinin aktuallığı gələcək mütəxəssislərin peşəkar səriştəsinin formalaşması bütün fəaliyyət sahələrində bu barədə əlavə tədqiqatlar tələb olunur .
2. Yarımkeçiricilər fizikasında müxtəlif müasir kompüter texnologiyalarından istifadə edərək fundamental səviyyəni artırır tələbələrin təhsili, müəyyən peşə fəaliyyəti növlərinin formalaşması öyrənilir. Tədqiqat nəticələr göstərir ki, bu qayda ilə edilən tədris nəticəsində tələbələr fizika üzrə daha əhatəli və dərin biliyə malik olurlar.
3. Yarımkeçiricilərdə informasiya texnologiyalarından istifadə tədqiqat səmərəliliyinin artırılması yollarını müəyyənləşdirdi.
4. Yarımkeçiricilərin xassələrinin öyrənilməsində informasiya texnologiyalarından geniş istifadə edilmişdir. Bu tədqiqat işində ənənəvi və innovativ təhsil texnologiyalarını birləşdirən kursun effektivliyi nümayiş etdirilmişdir. Kompüter simulyasiyasından istifadənin əsas istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev H.B. İsgəndərzadə Z.Y. Yarımkeçirici cihazlar. Bakı. 1972
2. Abdinov. Ə.Ş., Həsənov Y.S., T., Hüseynov X. Elektron cihazları və emissiya elektronikasının əsasları. Bakı.2011.
3. Rəhimova E.H. Elektrotexnikanın əsasları. Bakı, 2013.
4. Abdinov O.Ş., Mehdiyev N.M. Optoelektronika. Bakı, 2005.
5. Steinberg V.E. Didaktik dizayn anlayışı. Müasir təhsil prosesi: təcrübə, problemlər və perspektivlər: Regionlararası elmi-praktik konfransın materialları; Ufa. 2007. səh. 427-428.
6. Voznesenskaya N.V. Müasir kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə mühəndislik ixtisaslarının tələbələrinə fizikanın tədrisi. Təhsilin inteqrasiyası. 2006; 248–251.
7. Tələbələrin intellektual proseslərinin aktivləşdirilməsi texnologiyaları.
8. Təhsilin psixoloji və pedaqoji dəstəyi Proses: Nəzəriyyə və Təcrübə. 2006; 81–90.
9. Baranov A.V. “İxtisas tələbələrə fizikanın tədrisində komputer simulyasiyasında layihə fəaliyyəti ” 2006, 198-200

SUMMARY

SEMICONDUCTOR DEVICES IN THE INFORMATION BACKGROUND STUDY OF THE TEACHING SYSTEM OF PHYSICS

Aygun Sultanova Haji gizi
Didem Gahramanova Khazar gizi

The article discusses the possibilities of communication technologies for studying semiconductor physics using information and increasing the efficiency of teaching. For the purpose of the study, the content of the curriculum for semiconductor physics and the appropriateness of its use were analyzed. Information technologies were widely used in studying the properties of semiconductors. This article demonstrated the effectiveness of the course combining traditional and innovative educational technologies. The main directions of using computer simulation were studied.

The results of the control test were disclosed and shown, and based on these results, the effectiveness of teaching semiconductor physics was analyzed.

Using various modern computer technologies in semiconductor physics, students' education at a fundamental level is increased, and the formation of certain types of professional activity is studied. The results of the study show that as a result of teaching in this way, students acquire more comprehensive and deep knowledge of physics..

The conducted studies and analyzes show that it is necessary to pay great attention to the application of ICT in the educational process, the use of ICT techniques in high school physics. For this, courses should be prepared, not only using computers, but also using fully implemented technologies, information technologies.

Keywords: *effectiveness, information, concentration, agility, innovative.*

REZIOUME

ИНФОРМАЦИЯ О ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ ПРИБОРАХ ИЗУЧЕНИЕ СИСТЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ

Айгюн Султанова Гаджи гызы
Дидам Кахраманова Хазар кызы

Изучая физику полупроводников с использованием информации статьи и обсуждаются возможности коммуникационных технологий для повышения эффективности обучения. В целях исследования было проанализировано содержание образовательных программ по физике полупроводников и целесообразность их использования. При изучении свойств полупроводников широко используются информационные технологии.

В данной статье демонстрируется эффективность курса, сочетающего традиционные и инновационные образовательные технологии. Изучены основные направления использования компьютерного моделирования.

Раскрыты и показаны результаты контрольного испытания, на основании которых проанализирована эффективность преподавания физики полупроводников.

В физике полупроводников с использованием различных современных компьютерных технологий повышается фундаментальный уровень подготовки студентов, отдельные виды профессиональной деятельности формирование изучается. Результаты исследования показывают, что в результате данного метода обучения учащиеся получают более полные и глубокие знания по физике.

Проведенные исследования и анализ показывают, что необходимо уделять большое внимание применению ИКТ в учебном процессе, использованию методов ИКТ в школьной физике. Для этого курсы должны быть подготовлены не только с использованием компьютеров,

но и с использованием технологий и информационных технологий, которые могут быть полностью реализованы.

Ключевые слова: *эффективность, информация, концентрация, мобильность, инновационность.*

RIYAZİ FİZİKA TƏNLİKLƏRİ FƏNNİ TƏLİMİNİN METODİKİ SİSTEMİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Cavanşir Quliyev¹

orcid=0009-0001-6116-6026

quliyevcavansircs@gmail.com

Məsud Qəhrəmanov²

orcid=0009-0009-2263-2037

qehremanovmesud@gmail.com

^{1,2}Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: qehremanovmesud@gmail.com; Tel.: +994-70-3733025

XÜLASƏ

Məqalədə riyazi fizika tənlikləri kursu təliminin metodiki sistemi və prinsipləri məsələsinə baxılır. Ali məktəblərdə tədris olunan fənlərin öyrənilməsinə qoyulan tələbi riyazi fizika tənlikləri üçün tətbiq etməkdən ötrə iki mərhələli həll metodu tövsiyə olunur. Riyazi fizika elminin inkişafının hərəkətverici qüvvəsinin xarici və daxili olaraq iki mənbədən asılı olması izah olunur. Riyazi fizika tənlikləri fənni tədrisinin metodik sisteminin qurmaq üçün fənnin təlimi prosesinin təhlilini nəzəriyyəsinin ümumi tələbləri ilə uyğunlaşdırılmışdır. İkişaxəli məsələnin həllinin məzmunu tədris prosesində varislik prinsipinə əməl olunmasını tələb etmişdir. Diferensial tənliklər nəzəriyyəsi fizika və mexanikanın bir sıra məsələlərinin həlli ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Təbiətdə baş verən bir çox proseslər müxtəlif kəmiyyətlərlə xarakterizə olunur, bu kəmiyyətlərdən bəzilərində sərbəst, digərlərinə isə ondan asılı dəyişən kimi, yeni funksiya kimi baxmaq lazım gəlir. Axtarılan funksiya bir sərbəst dəyişəndən asılı olduqda adi, birdən çox sərbəst dəyişəndən asılı olduqda isə xüsusi törəməli diferensial tənlik adlanır. Diferensial tənliklərin həlləri sonsuz saydadır. Ona görə də müəyyən bir məsələni istər fiziki, istərsə də mexaniki həll etmək üçün verilən tənliyin həllər çoxluğundan bu məsələni tam xarakterizə edən həlli seçmək lazımdır. Bunun üçün tənlikdən əlavə axtarılan həllin üzərinə məsələnin mahiyyətindən irəli gələn əlavə bir sıra şərtlər qoyulur. Oblastın sərhəddi üzərində verilən şərtlər sərhəd şərtləri adlanır və oblastın sərhəddi üzərində axtarılan funksiyanın vəziyyətini müəyyən edir. Başlanğıc və sərhəd şərtləri birlikdə çox vaxt sərhəd şərtləri adlanır. Bu fənnin tədris metodikasında bunların hamısı nəzərə alınmalıdır. Bunun nəzərə alınmalı mühüm səbəbi odur ki, elmi metodun tədrisdə istifadəsi həmin elm sahəsini daha tez öyrənməyin açarlarından biridir.

Açar sözlər: *Riyazi fizika, metodika, integrasiya, diferensial, integral, tənlik*

GİRİŞ

Qeyd edək ki riyazi fizika tənlikləri kursu üçün ayrılıqda indiyənədək mükəmməl metodiki və pedaqoji ədəbiyyat yoxdur. Yalnız ümumi riyaziyyat kursunun daxilində riyaziyyatın mühüm fundamental bir sahəsi kimi bəzi qeydlər edilmişdir. Bununla əlaqədar L.D.Kudryatsev, A.Q.Mordkoviç, İ.A.Novik, T.M.Əliyeva, B.V.Qnedenko və s. kimi riyaziyyatçı və metodistlər tərəfindən Ali riyaziyyatın ümumi şəkildə metodikası ilə bağlı müxtəlif səviyyəli kitablar və monoqrafiyalar, eləcə də, elmi məqalələr yazmışdır. Ali pedaqoji məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası ilə bağlı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif səviyyədə monoqrafiya və elmi əsərlərə rast gəlmək olur. Bununla bağlı SSRİ-nin dövründə çap olunmuş onlarla dərslik və dərs vəsaitlərinin, monoqrafiyaların adını çəkmək olar. B.V.Qnedenko A.A.Rean F.D.Qaxov V.A.Paxov V.N.Maksimov və s.

S.S.Həmidovun Riyaziyyatın tədrisi metodikası ilə bağlı ən yaxşı "Cəbr və analizin başlanğıcının tədrisi metodikasına dair" adlı əsərlərdən biri 1988-ci ildə yazdığı kitab sayıla bilər. Bundan başqa biz ali məktəblərdə müxtəlif riyazi fizika fənnin tədrisi metodikası ilə bağlı elmi-metodiki

əsərlərə çox az təsadüf edirik. Lakin M.Mahmudovun Ali texniki məktəblər üçün yazdığı riyaziyyatın tədrisi metodikası kitabları riyaziyyatın digər tərkib hissələri, o cümlədən, riyazi fizika tənlilikləri kursunun tədrisi üçün də müəyyən istiqamətlər verə bilər. Məsələn, müxtəlif texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisinin məqsəd və vəzifələrindən bəhs edərək yazır: “Ali təhsil sahəsindəki islahatlarla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, texniki universitetlərdə, bakalavr təhsil pilləsində riyaziyyat kursunun məqsədi gələcək peşakarların yüksək səviyyədə bilik qazanmasından ibarətdir” [Mahmudov M.S-2004]. Riyaziyyat kursunun tədrisində əsas məqsədlərdən biridə gələcək mütəxəssislərin Xətti cəbr, Analitik həndəsə, Diferensial və integral hesabın bölmələri, Tətbiqi riyaziyyatın bölmələrindən biri olan Riyazi fizika tənlilikləri və s. kimi elmi sahələrinə aid mükəmməl biliklərlə silahlandırılmasından ibarətdir. Bu biliklər hesabına onlarla müxtəlif məsələləri həll etmə bacarığı yaratmaq, müstəqil məntiqi mühakimə yürütmə qabiliyyəti aşılanmaqdan ibarətdir.

ƏSAS HISSƏ

Ali pedaqoji məktəblərdə riyazi analiz kursunun tədrisi metodikası ilə bir çox tədqiqatçıların elmi əsərlərini, o cümlədən Naxçıvan Dövlət Universitetində uzun müddət çalışmış və həmişə Riyazi analiz kursunun tədrisi ilə məşğul olmuş H.Ə.Məmmədovun çox saylı elmi məqalələrini, monoqrafiya, metodiki vəsaitlərini və ən başlıcası, 2005-ci ildə ADPU-nin mətbəəsində çap etdirdiyi Riyazi analizin tədrisi metodikası kitabını nümunə göstərmək olar. Kitab yalnız ali pedaqoji məktəblərdə Riyazi analiz kursunun tədrisi ilə bağlı həm elmi-metodiki, həm də tarixi məlumatlar versə də, bununla yanaşı ali məktəblərdə tədris olunan digər fənlərin tədrisi ilə bağlı da analoji fikirlər söyləmək olar. Hətta qeyd etmək olar ki, kitablardada tələbələr üçün verilən tövsiyələr, metodiki göstərişlər, təlimin prinsipləri (aspektləri) riyazi təlimin psixoloji və tərbiyəedici təsirləri və s. haqqında söylənilənlər analoji qayda ilə riyazi fizika tənlilikləri kursunun təlimi və tədrisi üçün də söylənilə bilər [Fətullayeva R.S-2023].

Məlumdur ki, hazırda cəmiyyətin ali məktəblərdə tədris olunan fənlərin öyrənilməsinə tələbi əsasən aşağıdakılardan ibarətdir. Fənlərin tədrisi elə qurulmalıdır ki, gənclər bilik almaqdan daha çox alınmış bilikləri müstəqil tətbiq etmək, bacarıq və vərdişlərinə yiyələnmə bilsinlər. Bu baxımdan universitetlərin “Tətbiqi riyaziyyat”, “Mexanika riyaziyyat”, “Riyaziyyat”, “Fizika” ixtisaslarında, o cümlədən pedaqoji profilli və bəzi texniki ixtisaslarında aparılan tədris prosesində iki məsələ həll edilməlidir:

I. Riyazi fizika tənlilikləri müstəqil fənn kimi tədris olunmalı

II. Riyazi fizika tənlilikləri fənni bir fundamental elm sahəsi kimi tətbiqi əhəmiyyət kəsb edilməklə tədris olunmalıdır.

Bu məsələlərin riyazi fizika tənliliklərinin tədris metodikasının bərabər hüquqlu və bir-biri ilə üzvü əlaqəli məsələlərin olması riyazi fizika elminin inkişafının hərəkətverici qüvvəsinin iki mənbəyinin varlığından çıxır: “Bunlardan biri xarici mənbədir. Belə ki, riyaziyyatdan kənar məsələlərin, yəni digər elmi texniki, kosmodinamik, biofiziki, geodezik və s. məsələlərin riyazi vasitəsilə həllinin zəruriliyi ilə əlaqədardır. Məhz bu mənbə birincidir. İkinci daxili mənbə tapılmış riyazi təkliflərin təkmilləşdirilməsi, onların qarşılıqlı əlaqələrinin aydınlaşdırılması, ümumiləşmiş cərəyanların birləşdirilməsi-orta nəzəriyyənin yaradılması, öz xüsusi qanunları ilə bu nəzəriyyənin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi zərurətindən çıxır [Əhmədov O.N-1990].

Riyazi fizikanın inkişafının hərəkətverici qüvvəsi olan daxili mənbə riyazi fizikanı nəzəri olaraq inkişaf etdirərək bu kursun müstəqil tədris fənni kimi şərh olunmasına təsir edir. Xüsusi mənbənin təsiri ilə isə bütün tətbiqi məsələlər, o cümlədən riyazi fizikanın digər fənlərin öyrənilməsi üçün nə qədər vacib olduğu ilə bağlı metodiki məsləhətlər alınır. Riyazi fizika tənlilikləri üçün daxili mənbə, onda olan təkliflərin ümumiləşməsi digər riyazi sahələrə nisbətən az hiss olunur.

Riyazi fizika tənlilikləri magistratura ixtisaslarında, məsələn, “Riyazi fizikada asimptotik”, “Integral çevirmələr və onların riyazi fizika tənliliklərinin həllinə tətbiqləri”, “Riyazi fizika məsələləri differensial operatorların spektral nəzəriyyəsində variasiya usulları”, “Ümumiləşmiş funksiyalar nəzəriyyəsi” və onların riyazi fizika məsələlərinə tətbiqi”, “Riyazi fizikada asimptotik usullar”, “Riyazi fizikada integral tənlilikləri və ayrılış üsulları”, “Xüsusi törəməli differensial tənliliklər üçün məsələlərin ədədi həlli üsulları”, “Integral tənliliklər və Fredholm, Hilbert-Smirn nəzəriyyəsi”, “Qarışıq və sərhəd məsələlərinin həllərinin çıxışlar üsulu”, “Integral çevirmələr və onların riyazi fizika tənliliklərinin həllinə

tətbiqləri” və s. kimi ixtisaslarda daxili mənbə kimi istifadə edilməlidir. Bu proses bakalavr pilləsində tələbələrin riyazi fizika təlimi ilə bağlı aldıkları bilik və bacarıqların səviyyəsindən də asılıdır.

Qeyd edə bilərik ki, riyazi fizika tənliliklərinin tədris metodikasının həlli məsələləri, demək olarkı, həll edilməmiş şəkildə qalmaqdadır. Yalnız bəzi mövzuların tədrisi ilə, bağlı müəyyən dövrlərdə qısa məlumatlara rast gəlmək olur.

Beləliklə, riyazi fizika tənliliklərinin tədrisi metodikası həmişə aktual problem olaraq qalır. Bu məsələlərin həlli xarakterini bir-birinə üstünlük vermədən tədqiqat apararaq, hər iki məsələnin həllini eyni zamanda tapmaq lazımdır. Bu məsələlərin yaranması və varlığı arasında kəsilməz asılılıq olduğundan, onların hər ikisini eyni zamanda tədqiqi etmək və həllini tapmaq zərurətindən, bu iki məsələyə bir məsələ kimibaxmaq olar.

Ali məktəblərin riyaziyyat fakultəsində (həmçinin fizika, mexanika-riyaziyyat, tətbiqi riyaziyyatı və s.) tədris prosesinin zəruri elementi olan riyazi fizika tənlilikləri kursunun tədrisi metodikası təlimin standartlarına cavab verəcək, metodoloji səviyyədə sistemli yanaşmanın tətbiqi ilə hərtərəfli öyrənilmə tələb etdiyindən onun metodik sistemi qurulmuşdur [Əsgərov O.N-1993 səh 35].

Bu sistemin səmərəli fəaliyyəti və inkişafını təmin edən elementlər seçilə bilməli, həmin elementlər arasında əlaqə yaradılmalıdır. Bazis olaraq ən əhəmiyyətli elementlər götürülməli və digər elementlərlə qarşılıqlı əlaqəsi, tabeliliyi müəyyən edilməlidir. Sistem idarə edilən olmalı, yəni elementlər arasında əlaqələr nizamlana bilməlidir. Müəyyən dövr üçün əlverişli olmasına baxmayaraq, bu sistemə dinamikada olan sistem kimi baxmaq lazımdır.

Demək riyazi fizika tənlilikləri kursunun tədrisinin metodik sistemini qurmaq üçün verilmiş fənnin təlimi prosesinin təhlilini sistemlər nəzəriyyəsinin ümumi tələbləri ilə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Onda belə bir tezis irəli sürmək olar: Ali məktəblərin riyaziyyat (fizika və digər uyğun) fakultələrində riyazi fizika kursunun təlimi, məqsədi, məzmunu, usulları, formaları və vasitələri olan metodik sistemə nəzərən tam quruluşlu sistemdir.

Riyazi fizika tənlilikləri kursu təlimin tam quruluş, Metodik sistemin isə, onun xarici mühiti olduğunu göstərmək üçün, bu sistemin daxili quruluşunu, onun bütün funksiyalarını, təamlığını təmin edən faktorları öyrənmək lazımdır.

Riyazi fizika tənlilikləri kursunun quruluşu dedikdə müəyyən proqram üzrə onun ardıcıl şərh olunması başa düşülür. Proqramda materialın şərh ardıcılığı verildiyindən bu ardıcılıq müəyyən dərəcədə kursun məzmununu da təyin edir. Təcrübə göstərir ki, riyazi fizika kursunun şərh kafedra iclaslarının qərarı ilə müəyyən dərəcədə dəyişdirilə bilər.

Riyazi fizika tənlilikləri kursunun quruluşunu isə aşağıdakı üç əsas faktor dəyişdirə bilər:

1. Tədris planının dəyişdirilməsi,
2. Riyazi fizika tənlilikləri tədrisində müəllimlərinin metodiki yenilikləri,
3. Riyaziyyat kafedrasının bəzi tələbləri.

Riyazi fizika tənlilikləri kursunun şərhinin ciddiliyi dedikdə öyrənilən materialla əlaqədar tənliliklərin kifayət qədər əsaslandırılması başa düşülür.

Şərhin ciddiliyi riyazi fizika təlimi üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu nəzərə alınmadıqda riyazi fizika tənliliklərinin tədrisi saxtalaşır, tələbələr isə kursu pis mənimsəyirlər. Əlbətdə, riyazi fizika tənlilikləri daxilində olan bütün təklif və formulları isbat etmək mümkün deyil. Bu vaxt nöqtəyi-nəzərinə, mümkün olmur. Həmdə müəyyən bir təklifin uzun-uzadı şərh tələbələrədən də yorucu və könulsüz dinləmə meylləri yarada bilər. Bunun üçün bəzi məsələləri öyrənmək üçün, teoremləri isbat etmək üçün tələbələrin müstəqil ev tapşırığı kimi özlərinə həvalə etmək lazımdır. Lakin bu iş çox məsuliyyət tələb edir. Hansı məsələləri mühazirədə izah etməli, hansı təklifləri aydınlaşdırmalı?

Bütün bu suallara diqqətli yanaşmaq lazımdır. Belə ki, bəzi məsələlər yalnız olaraq, tələbələrə tapşırılabilsə, həmin məsələlərin həllində tələbənin bacarıqsızlığı, onda fənnə aid marağı azalda bilər. Məsələn, ucları tərənəmən halda sonlu simin məcburi rəqs tənliliyi üçün qarışıq məsələnin həlli verilir. Alınan həll sərhəd və başlanğıc şərtləri ödəməklə qoyulan məsələnin requlyar həll olduğu bəllidir. Lakin, sərhəd şərtlərini dəyişsək: ucları tərənənən hal üçün və bu ucların hərəkət funksiyası ($\varphi_1(x)$, $\varphi_2(x)$) üzərinə sadəcə, kəsilməz diferensiallananlıq şərtini qoymuşuq və müstəqil iş kimi tələbəyə, onun həlli ilə məşğul olmasını tapşırıqsa, əlbətdə, tələbə bu tapşırığın öhdəsindən qismən və ya tam gəlməyə bilər.

Riyazi fizika tənlilikləri kursunun məntiqi olması dedikdə onun tədrisi zamanı meydana çıxan riyazi fizika obyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələr və asılılıqlar nəzərdə tutulur. Riyazi fizikanın obyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq digər elmlərə nisbətən daha güclüdür. Burada hər bir yeni anlayışın öz mənası vardır. Bunu nəzərə almadan riyazi fizikanı bir fənn kimi öyrənmək mümkün deyil.

Həmdə riyazi fizika tənlilikləri digər riyazi elmlərə nisbətən daha çox anlayışlarla zəngindir.

Burada həm riyaziyyatın, həm də fizikanın demək olarki, bütün elementlərində istifadə olunur. Bunu nəzərə almadan riyazi fizika tənliliklərini bir fənn kimi öyrənmək mümkün olmur. Məsələn, dalğa tənliliklərini, Nyuton dinamikasını, Dalanber prinsipini və İkinci tərtib xüsusi törəməli xətti diferensial tənliliklər nəzəriyyəsini bilmədən öyrənmək olmaz. Dalğa tənliliyinin çıxarılışında “hərəkət” funksiyasının verilən oblastda kəsilməz və ən azı ikinci tərtibdən kəsilməz diferensiallanan olması zəruridir. Kəsilməzlik isə funksiyanın limiti anlayışına əsaslanır [Mahmudov M.C-2004 səh 76-77].

Analoji vəziyyət riyazi fizika tənliliklərinin bütün anlayışlarında, hətta daha mürəkkəb şəkildə təzahür edir.

Riyaziyyatın məntiqi olması və quruluşu haqqında L.D.Kudryavtsevin aşağıdakı fikrini nəzərə almaq lazımdır: “Hər bir elm onun hududlarından heç vaxt kənara çıxmayan, lakin onun daxilində mühüm rol oynayan, başa düşülməsində, mənimsənilməsində, tətbiqinin düzgün bacarılmasında zəruri olan, daxili quruluşa, daxili məntiq, daxili əlaqəli halqalara malikdir”

Beləliklə, riyazi fizika tənlilikləri kursu şərhinin məzmunlu, ardıcıl, ciddi və məntiqi olmasını təmin edən riyazi fizikanı tədrisi metodikasının ixtisaxəli məsələsinin həllinin zəruri elementlərindən biri olan fundamentallıq prinsipinə istinad etmək imkanı yaradır. Digər tərəfdən fundamentallıq prinsipinə əməl etmək riyazi fizika tənliliklərinin bir fənn kimi mövcudluğuna təminat verir. Ona görə də, fundamentallıq prinsipi B.V.Qnedenkonun metodik sisteminə onun element təliminin məzmunu kimi daxil olur.

Qeyd edək ki, fundamentallıq prinsipinə istinad etmək, yalnız məqsəd deyil, eyni zamanda keyfiyyətli riyaziyyatçı mütəxəssis, bu ixtisas üzrə magistr hazırlamaq vasitəsidir. Ona görə də bu prinsipə istinad edildikdə eyni zamanda riyaziyyat ixtisasının ehtiyaclarını da nəzərə almaq lazımdır. Bu isə sistemə yeni elementin daxil edilməsini labüt edir.

Riyaziyyat ixtisasının tələblərinin ödənilməsini nəzərə alaraq, riyazi fizika tənlilikləri kursunun şərhini təmin edən prinsipini uyğunlaşdırma adlandırmaq. Riyazi fizika tənlilikləri kursunun tədrisi prosesində uyğunlaşdırma prinsipinin aşağıdakı atributları iştirak edir:

- Riyazi fizika tənlilikləri kursunda elə məsələlər öyrənilir ki, bunlarsız, bir çox fiziki proseslərin idarə olunması, izahı mümkün deyil. Həzəri fizikanın, kvant mexanikasının bir çox problemləri məhz həmin bilgiler hesabına həll edilir.
- Digər kursları nəzərə almaqla riyazi fizikanın bəzi anlayışlarının interpretasiyasının verilməsi,
- Tipik məsələləri, bütün təbiət hadisələrinin riyazi nəzəriyyəsinin yaradılması, riyazi modelləşmənin qurulması,
- Fənnin tədris olunduğu bütün kafedraların əməkdaşları ilə birlikdə metodiki vəsaitlərin hazırlanması.

Riyazi fizika tənlilikləri kursunun şərh prosesinde fundamentallıq və uyğunlaşma prinsipində biri digərini tamamlayır. Birinə əməl olunmadıqda, ya bu fənn təcrid edilmiş şəkildə, ya da müstəqil fənn olmaqdan məhrum olar.

Fundamentalılıq və uyğunlaşma prinsipləri riyaziyyat fakultəsində riyazi fizikanın tədrisi metodikası sistemində sanki, dayanıqlıq vəziyyəti yaradır.

Birinci riyazi fizika tənlilikləri kursunu bir fənni kimi qoruyur, ikincisi isə riyazi fizika kursuna qapalı və izlə edilmiş kimi qalmaq imkanı vermir [Quliyev C.X-2005].

NƏTİCƏ

İxtisaxəli məsələnin həllinin məzmunundan çıxır ki, riyazi fizikanı tədrisi prosesində varislik prinsipinə də hökmən istinad etmək lazımdır. Varislik prinsipinə riyazi fizikanın tədrisi metodikası sisteminin elementi kimi baxsaq, görərik ki, onun nəzərə alınması, tədris işinin müzakirə və məsləhət formalarını dəyişə bilər. Deməli, bu prinsip metodik sistemin komponentlərində bir təlimin formaları ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən müxtəlif vəsaitlər, riyazi fizika tənlilikləri proqramında nəzərdə tutulan

materiallardan daha geniş olduğundan, bu vəsaitlər riyazi fizika tənlikləri kursunun şərhli ilə əlaqələndirmə vasitəsidir. Bu isə o, deməkdir ki, varislik prinsipi ilə metodik sistemin digər komponentlərinin vasitələri arasında əlaqə mövcuddur. Belə əlaqələr mühazirələrdə, praktiki məşğələlərdə və təlimin digər formalarında realdır.

Beləliklə, riyazi fizika tənlikləri kursunun tədris metodikasının ikişaxəli məsələsinin həllini təmin edən fundamentalıq, uyğunlaşma, aparıcı ideyalar və varislik prinsipləri təklif edilmiş oldu.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Adıgözəlov A.C., Əliyeva T.M. Riyaziyyatın tədrisi prosesində fənlərarası əlaqənin tətbiqi". Maarif nəşriyyatı. Bakı-1993. 96 s.
2. Əhmədov B.A., Hacıyev A.N. Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı-1993. 231 s.
3. Əsgərov O.H. Riyazi fizika tənliklərinin tədrisinə aid metodiki göstərişlər. Bakı-1990. 41 s.
4. Fətullayeva R.S. Riyazi fizika tənlikləri fənninin tədrisində fənlərarası integrasiya". 2023. Naxçıvan. Elmi əsərlər. №3. 17-19 s.
5. İsgəndərov N.S. Mehrəliyev Y.T. Riyazi fizika tənlikləri. Bakı-2018. 181 s.
6. Quliyev C.X. Riyazi fizika tənliklərinin tədrisində digər fənlər arasında metodiki əlaqənin qurulmasına aid tövsiyələr. Respublika Elmi-praktiki konfrans materialları. NMİ-2022. 72-76 s.
7. Quliyev C.X. Riyazi fizika üsulları fənninin tədrisində tələbələrin riyazi hazırlığının təşkil olunması. NMİ - Xəbərləri. 2005. 157 s.
8. Mahmudov M.C. "Riyaziyyatın tədrisi metodikası" (Ali texniki məktəblər üçün). I hissə. Bakı-2004. 184 s.
9. Владимиров В.С. Уравнения математической физики. Москва. «Наука»-1967. с.546.
10. Гисев В.А. Психолого-педагогическое основы обучения математике. М. Вербум-2003. с.442.и
11. Попков В.А. Теория и практика высшего профессионального образования М. Академический проспект. 2004. 432с.
12. Doss R. On generalized almost periodic functions // Annods of Math. 53. 1954. 477-483 pp.

ABSTRACT

METHODOLOGICAL SYSTEM AND PRINCIPLES OF TRAINING IN THE DISCIPLINE EQUATIONS OF MATHEMATICAL PHYSICS

**Javanshir Guliyev
Mesud Gahramanov**

The article examines the methodological system and principles of teaching the course on mathematical physics equations. A two-stage solution method is recommended for applying the requirements set for the study of subjects taught in higher education institutions to mathematical physics equations. It explains that the driving force behind the development of mathematical physics depends on two sources, both external and internal. The methodological system for teaching the subject of mathematical physics equations is structured in accordance with the general theoretical requirements for analyzing the teaching process. The content of solving a two-dimensional problem requires adherence to the principle of continuity in the teaching process. The theory of differential equations emerged in connection with solving various problems in physics and mechanics. Many processes occurring in nature are characterized by different quantities; some of these quantities are considered independent, while others must be viewed as dependent variables or new functions. If the sought function depends on a single independent variable, it is called an ordinary differential equation; if it depends on multiple independent variables, it is called a partial differential equation. The number of solutions to differential

equations is infinite. Therefore, to solve a given problem, whether in physics or mechanics, it is necessary to select the solution that fully characterizes the problem from the set of possible solutions. For this purpose, additional conditions derived from the essence of the problem are imposed on the required solution in addition to the equation itself. The conditions given on the boundary of the region are called boundary conditions and determine the state of the sought function on the boundary. Initial and boundary conditions together are often referred to as boundary conditions. All these aspects must be considered in the methodology of teaching this subject. The crucial reason for this is that the use of a scientific method in teaching is one of the key ways to facilitate a faster understanding of the field.

Keywords: *Mathematical physics, methodology, integration, differential, integral, equation*

РЕЗЮМЕ

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА И ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА УРАВНЕНИЙ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ФИЗИКИ

**Джаваншир Кулиев
Масуд Кахраманов**

В статье рассматриваются методическая система и принципы преподавания курса уравнений математической физики. Для применения требований, предъявляемых к изучению дисциплин, преподаваемых в высших учебных заведениях, к уравнениям математической физики рекомендуется двухэтапный метод решения. Объясняется, что движущая сила развития математической физики зависит от двух источников – внешнего и внутреннего. Методическая система преподавания дисциплины «уравнения математической физики» выстроена в соответствии с общими теоретическими требованиями к анализу процесса обучения. Содержание решения двумерной задачи требует соблюдения принципа преемственности в учебном процессе. Теория дифференциальных уравнений возникла в связи с решением ряда задач физики и механики. Многие процессы, происходящие в природе, характеризуются различными величинами; некоторые из них рассматриваются как независимые, а другие – как зависимые переменные или новые функции. Если искомая функция зависит от одной независимой переменной, то уравнение называется обыкновенным дифференциальным уравнением; если от нескольких независимых переменных – частным дифференциальным уравнением. Количество решений дифференциальных уравнений бесконечно. Поэтому для решения конкретной задачи, будь то в физике или механике, необходимо выбрать из множества возможных решений то, которое полностью характеризует данную проблему. Для этого, помимо самого уравнения, на искомое решение накладываются дополнительные условия, вытекающие из сути задачи. Условия, заданные на границе области, называются граничными условиями и определяют состояние искомой функции на границе. Начальные и граничные условия вместе часто называются граничными условиями. Все эти аспекты должны учитываться в методике преподавания данной дисциплины. Важной причиной этого является то, что использование научного метода в обучении является одним из ключевых факторов, способствующих более быстрому освоению данной области науки.

Ключевые слова: *Математическая физика, методика, интеграция, дифференциальный, интеграл, уравнение*

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ KOMPLEKS ƏDƏDLƏRİN DAXİL EDİLMƏSİ VƏ KVADRAT ÜÇHƏDLİNİN KÖKLƏRİNİN TAPILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Rövşən Həsənov¹

<https://orcid.org/0000-0001-8398-9018>

hrovsen.2020@gmail.com

²Cənnət Həsənova

<https://orcid.org/0000-0001-8315-9018>

cnthsnova550@gmail.com

^{1,2}Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: hrovsen.2020@gmail.com; Tel.: +55-975 49-81

XÜLASƏ

Ümumtəhsil məktəblərinin Riyaziyyat fənnində kompleks ədədlər haqqında zəruri materialın verilməsi həyata keçirilir. Bu materialın daxil edilməsi bir sıra səbəblərlə bərabər, həm də kvadrat üçhədlinin köklərinin varlığı və onların tapılması qaydası ilə ciddi sürətdə əlaqəlidir. Əvvəlcə, kompleks ədədlərin ümumtəhsil məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində, həmçinin elementar riyaziyyatda daxil edilməsi ideyası araşdırılmışdır. Bundan sonra, kvadrat üçhədlinin köklərinin, tam kvadrat ayırmaq üsulu ilə, tapılması məsələsi araşdırılmış və bu prosesdə diqqətdən kənarda qala biləcək şərti razılaşmalar izah olunmuşdur. Axırda, ali pedaqoji məktəblərin cəbr kursunun tədrisində kompleks ədədlərin daxil edilməsi üsulları və onlarla bağlı məsələlər ciddi riyazi şəkildə izah olunmuşdur.

Açar sözlər: *kompleks ədəd, kvadrat üçhədlinin kökləri, şərti razılaşma, kompleks genişlənmə, minimal genişlənmə*

GİRİŞ

Elementar riyaziyyatda kompleks ədədlərin daxil edilməsi metodikası

Ümumtəhsil məktəblərinin Riyaziyyat fənnində “Kompleks ədədlər” mövzusunun tədris edilməsi nəzərdə tutulub və həyata keçirilir [4, səh. 273 – 284]. Kompleks ədədin daxil edilməsi onunla əlaqəlidir ki, həqiqi ədədlər çoxluğunda kvadratı (-1) –ə bərabər olan həqiqi ədəd yoxdur. Başqa sözlə, həqiqi ədədlər çoxluğunda $x^2 = -1$ və ya $x^2 + 1 = 0$ tənliyinin həlli yoxdur. Buradan görünür ki, həqiqi ədədlər çoxluğunu elə genişləndirmək lazımdır ki, $x^2 + 1 = 0$ tənliyinin kökü mövcud olsun. Belə yanaşma ilə şagirdlər tanışdırlar. Məsələn, natural çoxluğunda $x + 1 = 0$ tənliyin həlli yoxdur. Mənfi ədəd anlayışı verilərək, natural ədədləri mənfi natural ədədlər və sıfırla genişləndirilməsi nəticəsində tam ədədlər çoxluğu alınır və $x + 1 = 0$ tənliyin həlli $x = -1$ olur. Bu qayda ilə davam edilərək, $ax + b = 0$, $a \neq 0$ tənliyin həlli olması üçün tam ədədlər çoxluğu kəsir ədədlə genişləndirilir və rəşional ədələr çoxluğu alınır, bu çoxluqda bölmə əməli həmişə mümkündür (sıfıra bölmədən başqa). Rəşional ədələr çoxluğunda, məsələn $x^2 = 2$ tənliyinin kökü yoxdur. Nəticədə rəşional ədələr çoxluğunu irrəşional ədədlərlə genişləndirmək lazım gəlir, həqiqi ədədlər çoxluğu meydana çıxır, $x^2 - 2 = 0$ tənliyi həll edilən olur.

$x^2 + 1 = 0$ tənliyinin kökünün olması üçün yeni bir ədəd (simvol) i daxil edilərək, hesab edilir ki, o, $x^2 + 1 = 0$ tənliyin köküdür, yəni bu tənliyin $i^2 = -1$ olmaqla köklər $x_{1,2} = \pm i$ olur. Beləliklə, elementar riyaziyyatda kompleks ədəd anlayışının verilməsi zərurəti yaranır [5, səh. 90].

$a + bi$ şəklində ifadələrə (burada a, b – həqiqi ədədləridir və i hər hansı simvoldur), onlar üçün bərabərlik, toplama və vurma münasibətləri aşağıdakı kimi təyin olunarsa kompleks ədədlər deyilir:

1. İki $a + bi$ və $c + di$ ədələri yalnız və yalnız $a = c, b = d$ olduqda bərabər hesab olunurlar;
2. İki $a + bi, c + di$ kompleks ədədinin cəmi $(a + c) + (b + d)i$ kompleks ədədinə deyilir.
3. $a + bi$ və $c + di$ kompleks ədədlərinin hasil $(ac - bd) + (ad + bc)i$ kompleks ədədinə deyilir.

İki kompleks ədədin vurulmasına istinad edilərək i^2 hesablanır.

$$i^2 = i \cdot i = (0 + 1 \cdot i)(0 + 1 \cdot i) = (0 \cdot 0 - i \cdot 1) + (0 \cdot 1 + 1 \cdot 0)i = -1$$

Beləliklə, kompleks ədədlər üzərində hesab əməllərini icra edərkən, istənilən aralıq əməllərdə və ya son nəticədə i^2 ədədini -1 ədədi ilə əvəz etmək olar. Məhz $i^2 = -1$ bərabərliyi bəzən $i = \sqrt{-1}$ yazılışının səbəbi olur. Lakin bu yazılış korrekt deyildir. Çünki, $\sqrt{}$ simvolu müsbət ədədin hesabi kökü deməkdir[5, səh. 101].

$i^2 = -1$ bərabərliyini belə ifadə etmək lazımdır: kvadratı (-1) –ə bərabər olan ədəd i –dir, o xəyali ədəd adlanır.

Kompleks ədədlər haqqında məlumatların genişləndirilməsi və kompleks ədədlərlə bağlı olan mühakimələrdə müəyyən edilən yanlışlıqları göstərmək məqsədi ilə $ax^2 + bx + c$ –kvadrat üçhədlisinin kökləri düsturunu araşdırmaq lazım gəlir [5, səh. 118 – 122].

Ümumtəhsil məktəbləri üçün Riyaziyyat 8 dərslində [3, səh 94] kvadrat tənliyinin kökləri düsturuna müəyyən edərək, aparılan mühakimələrin kvadrat üçhədlisinin uyğun məsələsi üçün də doğru olduğunu nəzərə alıb, onu şərh edirlər.[3, səh. 90]. Qeyd edək ki, bu material Riyaziyyat 10 dərslində kompleks ədədlərin öyrənilməsi üçün propedevtik xarakter daşıyır [3, səh. 94].

$$ax^2 + bx + c = 0 \quad (1)$$

tənliyi verilir.

$$D = b^2 - 4ac \quad (2)$$

işarə edilir. D kvadrat tənliyin ediskriminantı (ayırdecişi) adlanır. Kvadrat tənliyinin köklərinin varlığı D –nin işarəsindən asılıdır. (1) tənliyinin kökləri düsturu, tam kvadrat ayırmaqla və (2) işarələməsinə nəzərə alaraq

$$x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{D}}{2a} \quad (3)$$

kimi yazılır. (1) tənliyinin kökləri, D –nin işarəsindən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

1. $D > 0$ olarsa, tənliyin iki müxtəlif həqiqi kökü vardır: $x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{D}}{2a}$
2. $D = 0$ olarsa, tənliyin yeganə və ya iki bərabər kökü vardır: $x_{1,2} = \frac{-b}{2a}$
3. $D < 0$ olarsa, tənliyin kökləri yoxdur.

Bu məsələyə, Riyaziyyat 10 dərslində bir də qaydılır [4, səh. 273].

$x^2 = -1$ şərtini ödəyən həqiqi ədəd yoxdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi kvadratı -1 ədədinə bərabər olan ədədi i ilə işarə edilir. Onda, $x^2 + 1 = 0$ tənliyinin iki kökü olur: $x_{1,2} = \pm i$.

Beləliklə, həqiqi ədədlər çoxluğunu elə genişləndirmək lazımdır ki, yeni çoxluğa həqiqi ədədlərlə bərabər i -də mənsub olsun. Bununla bərabər toplama və vurma əməllərinin həqiqi ədədlər meydanında məlum xassələri yeni qurulmuş meydan üzərində də ödənilsin. Beləliklə, kompleks ədədlərin daha ciddi şəkildə ali pedaqoji məktəblərin cəbr kursunda daxil edilməsi yolları araşdırılır[2,6].

Hələlik, kvadrat üçhədlinin köklərinin və habelə uyğun ciddi diqqət verilməli cəhətləri araşdırmaq.

1. Kvadrat üçhədli və onun kökləri

a, b, c hər hansı həqiqi ədədlərdir və $a \neq 0$.

$$ax^2 + bx + c \quad (1)$$

şəklində ifadəyə x –ə nəzərən kvadrat üçhədli deyilir. a, b, c ədədləri (1) kvadrat üçhədlinin əmsalları adlanır, həqiqi ədədlər olduğu qəbul edilir. x –in (1) kvadrat üçhədlisini sıfıra çevirən qiymətlərinə çoxhədlinin kökləri deyilir. Onları tapmaq üçün

$$ax^2 + bx + c = 0 \quad (2)$$

kvadrat tənliyini həll etmək lazımdır. (2) tənliyini həll edərkən istifadə edilən üsullardan biri tənliyin sol tərəfindəki ifadədən, yəni kvadrat üçhədlidən tam kvadratın ayrılmasına əsaslanır. (1) kvadrat üçhədlisi aşağıdakı şəkildə yazılır:

$$ax^2 + bx + c = a\left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 - \frac{b^2 - 4ac}{4a} \quad (3)$$

Onda (2) tənliyi aşağıdakı şəkllə gətirilir:

$$\left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 = \frac{b^2 - 4ac}{4a^2} \quad (4)$$

(2) və (4) tənlikləri ekvivalentdirlər. Beləliklə, (2) $D = b^2 - 4ac$ işarə etsək

$$\left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 = \frac{D}{4a^2} \quad (5)$$

tənliyi alınır.

D ədədindən asılı olaraq üç hal mümkündür:

1. Əgər $D > 0$ olarsa, onda $\frac{D}{4a^2}$ da müsbət ədəddir, yəni kvadratı $\frac{D}{4a^2}$ olan

iki ədəd vardır: $\frac{\sqrt{D}}{2a}$ və $-\frac{\sqrt{D}}{2a}$. Burada $\frac{4a^2}{D}$ müsbət ədədin kvadrat köküdür. Beləliklə, $D > 0$ olduqda, (4), yəni (2) tənliyinin, həmçinin (1) kvadrat üçhədlinin iki müxtəlif həqiqi kökü vardır.

2. Əgər $D = 0$ olarsa, onda (4) tənliyi

$$\left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 = 0 \quad (7)$$

şəklini alar. Buradan $\left(x + \frac{b}{2a}\right) = 0$ və $x = -\frac{b}{2a}$ olur. Beləliklə, görünür ki, $D = 0$ olduqda (4) və (2) yeganə $x = -\frac{b}{2a}$ kökünə malik olur. Həmahənglik (eyni formalılıq) xatirinə belə hesab edilir ki, (2) tənliyinin $D = 0$ olduqda, iki kökü vardır və onlar üst-üstə düşürlər.

$$x_1 = x_2 = -\frac{b}{2a}$$

Ona görə də, riyaziyyatda qəbul edirlər ki, $D = 0$ olduqda (1) kvadrat üçhədlisinin üst-üstə düşən iki kökü vardır və bu şərt razılaşmalıdır.

3. $D < 0$ halına baxaq. Həqiqi ədədin kvadratı mənfi ədəd ola bilməz, yəni bu halda (4) tənliyi həqiqi kökə malik deyildir. Kvadratı mənfi D ədədinə bərabər olan iki kompleks ədəd vardır. Əgər şərtləşsək ki, onlardan biri $\sqrt{D}$ –dir, onda digəri $-\sqrt{D}$ olar. Deməli kvadrtı $\frac{D}{4a^2}$ –na bərabər olan ədədlər $\frac{\sqrt{D}}{2a}$ və $-\frac{\sqrt{D}}{2a}$ xəyali ədədlərdir. Onda $x + \frac{b}{2a} = \frac{\sqrt{D}}{2a}$ və $x + \frac{b}{2a} = -\frac{\sqrt{D}}{2a}$ alınır. Beləliklə, $D < 0$ olduqda

$$x_1 = \frac{-b + \sqrt{D}}{2a}, x_2 = \frac{-b - \sqrt{D}}{2a} \text{ olur.}$$

Beləliklə, göstərildi ki, $D < 0$ olduqda (2) tənliyi (5) düsturu ilə hesablanan və kompleks qoşma ədədlər olan iki kökə malik olur. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, bu hökm şərti mənə daşıyır. Şərtləşməyə əsasən $\sqrt{D}$ ilə kvadratı mənfi D ədədinə bərabər olan kompleks ədədlərindən biri $\sqrt{D}$ ilə işarə edilir. Bu şərti razılaşmadır. $\sqrt{\quad}$ –dən ancaq müsbət həqiqi ədədlərin hesabi kvadrat kökünü işarə etmək üçün istifadə edilir. Kompleks oblastda, bu işarə birqiymətli mənaya malik deyildir. Buna baxmayaraq kvadrat tənliyi həll etdikdə, belə hesab edilir ki, diskriminant mənfi olduqda, $\sqrt{D}$ – kvadratı D –yə bərabər olan iki ədəddən biridir. Demək olar ki, $D < 0$ olduqda köklər üçün (5) düsturu öz qüvvəsində qalır. Beləliklə, göstərilən şərti razılaşmalar ilə aşağıdakı teorem isbat edilir [1, səh. 121 teorem 1].

Əmsalları həqiqi ədədlər olan $ax^2 + bx + c$ kvadrat üçhədlisinin, $a \neq 0$ olduqda, (5) düsturu ilə təyin olunan iki kökü vardır.

a) $D > 0$ olarsa, iki müxtəlif həqiqi kökü vardır.

b) $D = 0$ olarsa, üst-üstə düşən iki həqiqi kökü vardır.

c) $D < 0$ olarsa, iki kompleksqoşma kökü vardır.

Ümumtəhsil məktəblərinin Riyaziyyat 10 dərslində kompleks ədədin kvadrat kökünə aşağıdakı kimi tərif verilir [4, səh. 276].

Kvadratı z –ə bərabər olan ədədə z kompleks olan ədədin kvadrat kökü deyilir və $\sqrt{z}$ kimi işarə olunur.

Burada, şərti razılaşmaya əsasən $\sqrt{z}$ yazılışı işlədilir.

ədəbiyyatda şərti razılaşmaya diqqət çəkilmədən yazılmış nümunələr verilməsi halları vardır [4, səh. 276].

Nümunə: $x^2 + 4x + 5 = 0$ tənliyini həll edin.

$$\text{Həlli: } x = \frac{-4 \pm \sqrt{4^2 - 4 \cdot 1 \cdot 5}}{2 \cdot 1} = \frac{-4 \pm \sqrt{-4}}{2} = \frac{-4 \pm \sqrt{4} \cdot i^2}{2} = \frac{-4 \pm 2i}{2} = 2 \pm i$$

$$x_1 = -2 + i, x_2 = -2 - i$$

Göstərilən tənliyin həlli prosesini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

$$ax^2 + bx + c = 0, a \neq 0$$

Diskriminant tapılır: $D = b^2 - 4ac$. Tutaq ki, $D < 0$. Yuxarıda istinad edilmiş teoremin 3) halına əsasən kvadratı D –yə bərabər olan ədədlər müəyyən edilir. $\sqrt{D}$ və ya $-\sqrt{D}$. Beləliklə, köklər tapılır.

$$z_1 = \frac{-b + \sqrt{D}}{2a}, z_2 = \frac{-b - \sqrt{D}}{2a}$$

$$z^2 + 4z + 5 = 0. \text{ Diskriminant tapılır. } D = 4^2 - 4 \cdot 1 \cdot 5 = -4. D = -4 < 0.$$

Kvadratı -4 –ə bərabər olan ədəd $2i$ və ya $-2i$ olur. Köklər tapılır.

$$z_1 = \frac{-4 + 2i}{2} = -2 + i$$

$$z_2 = \frac{-4 - 2i}{2} = -2 - i$$

Əmsalları həqiqi ədədlər olan kvadrat tənliyin kompleks köklərinin qarşılıqlı qoşma ədədlər olduğu və Viyet düsturunun doğru olduğu asanlıqla yoxlanılır.

Ədəbiyyatda $z = a + bi$ yazılışı z kompleks ədədinin cəbri şəkli adlanır. Kompleks ədədlər üzərində vurma, bölmə, n –ci dərəcədə natural üstlü n –ci dərəcədə köklərinin tapılması əməllərini yerinə yetirmə üçün onların triqonometrik şəkildə göstərilməsi daha sərfəlidir [4, səh. 280 – 284]. Bu məqsədlə z kompleks ədədinin modulunu və arqumentini tapmaq lazımdır. Həmin anlayışların mahiyyəti Riyaziyyat 10 [4, səh. 278] dərslində verilmişdir.

Müstəvi üzərində $z = a + bi$ kompleks ədədinə uyğun olan nöqtə $M(a; b)$ olsun. OM məsafəsini r , OM şüasının absis oxuna müsbət istiqaməti ilə əmələ gətirdiyi bucağı φ ilə işarə edirlər.

Bundan sonra kompleks modulu və arqumenti anlayışları daxil edilir [4, səh. 278].

Kompleks ədədə uyğun nöqtədən koordinat başlanğıcına qədər r məsafəsinə kompleks ədədin modulu deyilir və $|z|$ kimi işarə olunur:

$$|z| = r = \sqrt{a^2 + b^2}$$

Son tərəfi OM şüası olan φ dönmə bucağına $z = a + bi$ kompleks ədədinin arqumenti deyilir və $\arg z$ ilə işarə olunur: $\arg z = \varphi = \arctg \frac{b}{a}$

Bu halda $z = a + bi$ kompleks ədədinin triqonometrik şəkli $z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$ kimi olur.

Aydın olur ki, $z = a + bi$ kompleks ədədinin $|z| = r$ modulu birqiymətli olaraq təyin edilir; $\arg z = \varphi$ arqumenti isə 2π dəqiqliyi ilə tapılır. Yəni arqumentlərindən biri φ olarsa, digər qiymətləri $\varphi + 2k\pi (k \in \mathbb{Z})$ şəklində olur.

Riyaziyyat 10 dərslində və bir sıra əsərlərdə kompleks ədədin arqumenti $[0; 2\pi)$ aralığında götürülür [2, 4, 5, 6], bir sıra mənbələrdə isə, $(-\pi; \pi]$ aralığında (məsələn [1, səh. 6]) götürülür. $\arg z$ – z kompleks ədədinin baş qiyməti (baş aralığı) adlanır. $\varphi + 2k\pi (k \in \mathbb{Z})$ [2, 4, 5, 6] (və ya $\varphi + k\pi (k \in \mathbb{Z})$ [1]), $\text{Arg } z$ simvolu ilə işarə edilir. $\varphi \in \text{Arg } z$ bucağını birqiymətli təyin etmək üçün uzunluğu 2π olan $(a, a + 2\pi)$ aralığını əvvəlcədən vermək lazımdır.

$\text{Arg } z$ çoxluğunun $(a, a + 2\pi) \in \mathbb{R}$ aralığında yerləşən yeganə birqiymətli arqumentin baş qiyməti $(a, a + 2\pi)$ isə baş aralığı adlanır. Ümid edilir ki, yuxarıda göstərilən mülahizələr məsələlər həllində nəzərə alındıqda, müxtəlif cavablar alınması halları anlaşılmazlıq yaratmayacaqdır.

Nəhayət, ixtiyari kompleks ədədin n –ci dərəcədən kökünü tapmaq məsələsinə diqqət yetirək. Tutaq ki, $z = a + bi$ ixtiyari kompleks ədəddir. n –ci dərəcədən qüvvəti z –ə bərabər olan ədədə z –in n –ci dərəcədən kökü deyilir və $\sqrt[n]{z}$ ilə işarə olunur.

Ayındır ki, n cüt natural ədəd olduqda $\sqrt[n]{z}$ yazılışı formal yazılışdır. Lakin onun araşdırılmasına ehtiyac duyulmur. Çünki, sıfırdan fərqli ixtiyari kompleks ədədin triqonometrik şəkildə yazılışı mümkündür. Bu isə, göstərilən kompleks ədədlərdən istənilən n –ci dərəcədən ($n \neq 0$) köklərin alınması haqda suallara cavab verməyə imkan verir [6, səh. 171].

Teorem 8.7. Tutaq ki, $c = |c|(\cos \varphi + i \sin \varphi)$ –sıfırdan fərqli kompleks ədəddir və n sıfır olmayan natural ədəddir. c ədədinin n –ci dərəcədən n sayda müxtəlif kökü vardır və onlar aşağıdakı düsturlardan alınır.

$$u_k = |c|^{1/n} \left(\cos \frac{\varphi + 2\pi k}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2\pi k}{n} \right), (k = 0, 1, \dots, n-1)$$

$c \neq 0$ olan, kompleks ədəddən n –ci kökalma anlayışı və qaydası verildi. $c = 0$ olan halda isə, onun ixtiyari n –ci dərəcədən kökləri vardır, onlar sıfıra bərabərdir.

2. Ali pedaqoji məktəblərdə cəbr kursunun tədrisində kompleks ədədlərin daxil edilməsi üsulları

Yuxarıda, Riyaziyyat 10 dərslində müəyyən edildi ki, $x^2 + 1 = 0$, yəni $x^2 = -1$ tənliyini həll etmək üçün, $x^2 = -1$ bərabərliyini ödəyən həqiqi ədəd olmadığından $i^2 = -1$ şərtini ödəyən i simvolu R çoxluğuna birləşdirilir. Beləliklə, R çoxluğu genişləndirilir və əməllər saxlanılmaqla kompleks ədədlər çoxluğu alınır. Bu ideyanı ehtiva etməklə kompleks ədədlərin daxil edilməsi üsulu ədəbiyyatda, məsələn [6]-da verilir. Həmin genişlənmənin ciddi əsaslandırılmasının mühüm cəhətlərini şərh edək [6, səh. 157 – 162].

Əvvəlcə, meydanın kompleks genişlənməsi anlayışı verilir. Tutaq ki, $F = \langle F, +, -, \cdot, 1 \rangle$ meydanıdır və u isə F çoxluğuna mənsub olmayan elementdir (simvoldur). a və b F meydanının elementləri olmaqla $a + bu$ şəkildə ifadəyə F üzərində u –nun xətti çoxhədliyi (formas) deyilir. a və b –yə $a + bu$ çoxhədlinin əmsalları deyilir. u –dan asılı iki çoxhədli yalnız və yalnız onların uyğun əmsalları eyni olduqda, bərabər hesab olunurlar.

Xüsusi halda F çoxluğunun istənilən a və b elementləri üçün

$$I. a + 0 \cdot u = a, a + bu = b \cdot u \text{ doğrudur.}$$

F meydanı üzərində u –nun bütün xətti çoxhədlilər çoxluğunu K ilə işarə edək:

$$K = \{a + bu | a, b \in F\}$$

K çoxluğunda toplama, əks elementə keçid və vurma əməllərini aşağıdakı düsturlarla təyin edək.

$$II. (a + bu) + (c + du) = (a + c) + (b + d)u;$$

$$III. -(a + bu) = (-a) + (-b)u;$$

$$IV. (a + bu)(c + du) = (ac - bd) + (ad + bc)u.$$

$K = \langle K, +, -, \cdot, 1 \rangle$ cəbri xətti çoxhədlilər cəbri adlanır. Həmin cəbrin kommutativ cəbr olması haqqında aşağıdakı teorem isbat edilir [6, teorem 7.1, səh. 158].

Teorem. Tutaq ki, $F = \langle F, +, -, \cdot, 1 \rangle$ meydanıdır. $K = \langle K, +, -, \cdot, 1 \rangle$ F üzərində xətti çoxhədlilər cəbri kommutativ halqadır və F onun althəlalıdır.

Teoremin isbatı dörd bənddən ibarətdir. 1) Göstərilir ki, I-IV bəndlərinin ödənilməsi K cəbrində əməllər F meydanındakı əməllərin davamıdır, onda $F \prec K$ olur.

2) $\langle K, +, - \rangle$ cəbri abel qrupdur.

3) $\langle K, \cdot, 1 \rangle$ cəbri monoiddir.

4) K cəbrində vurma topamaya nəzərən distributivdir.

Beləliklə, isbat olunur ki, K kommutativ halqadır və F meydanı K halqasının althəlalıdır. Bundan sonra meydanın kompleks genişlənməsi anlayışına tərif verilir [6, səh. 159].

Tərif: Tutaq ki, $F = \langle F, +, -, \cdot, 1 \rangle$ hər bir elementinin kvadratı (-1) –dən fərqli olan meydanıdır. Aşağıdakı şərtlər ödəniləndə K meydanı F meydanının kompleks genişlənməsi adlanır.

1) $F \subseteq K$
meşanın altmeydanıdır.

2) K
meşasında elə u elementi var ki, $u^2 = -1$ olur;

3) K
meşasının hər bir z elementini $z = a + bu$ şəkildə göstərmək olar, burada $a, b \in F$

Bundan sonra verilən tərifdə göstərilən kompleks genişlənmə anlayışı və onun tərifini formalaşdırən şərtlərdən istifadə edilərək göstərilir.

a) K
meşanın istənilən z elementi yeganə qayda ilə $z = a + bu$ şəkildə göstərilir, burada $a, b \in F$.

b) $F = \langle F, +, -, \cdot, 1 \rangle$
meşasının hər bir elementinin kvadratı (-1) –dən

fərqlidir. Onda F meşasının kompleks genişlənməsi var və o, izomorfizm dəqiqliyi ilə yeganədir. Meşanın kompleks genişlənməsi anlayışından istifadə edilərək kompleks ədədlər meşanı daxil edilir. Nizamlanmış meşada sıfırdan fərqli istənilən elementin kvadratı -1 olmur. Həqiqi ədədlər meşanı nizamlanmış meşan olduğundan istənilən həqiqi ədədin kvadratı (-1) –dən fərqlidir. onda kompleks genişlənmənin varlığı və yeganəliyi haqda b) təklifinə əsasən R həqiqi ədədlər meşanın kompleks genişlənməsi mövcuddur və izomorfizmə qədər dəqiqliklə yeganədir.

Tərif. Həqiqi ədədlər meşasının kompleks genişlənməsinə kompleks ədədlər meşanı deyilir.

Tutaq ki, $R = \langle R, +, -, \cdot, 1 \rangle$ həqiqi ədədlər meşanıdır və C isə R meşasının kompleks genişlənməsi olan kompleks ədədlər meşanıdır. C meşanın əsas çoxluğunu C ilə işarə edirik. C çoxluğunun elementlərinə kompleks ədədlər deyilir. Kvadratı (-1) –ə bərabər olan kompleks ədədi i ilə işarə edilir. C –nin istənilən z kompleks ədədini $z = a + bi$ şəkildə göstərmək olar, burada $a, b \in R$. Bu cür təsvir z ədədinin cəbri forması adlanır. i –yə kompleks ədədlər meşasının xəyali vahidi deyilir, sonra belə birnəticə alınır.

Tutaq ki, $C = \langle C, +, -, \cdot, 1 \rangle$ kompleks ədədlər meşanıdır, R həqiqi ədədlər meşasının kompleks genişlənməsidir. a, b, c, d –ixtiyari həqiqi ədədlərdir. Onda meşanın kompleks genişlənməsinin tərifindəki I-IV şərtlərinə uyğun olaraq əməllər yerinə yetirilir

5) $a + bi \neq 0$ olarsa, onda $(a + bi)^{-1} = \frac{a}{a^2 + b^2} + \frac{(-b)}{a^2 + b^2}i$ doğru olur. Yuxarıda aparılan mühakimələrdən görüldüyü kimi kompleks ədədin daxil edilməsi zərurəti $x^2 + 1 = 0$ tənliyinin kökünün axtarılması ilə bağlıdır, çünki $x^2 + 1 = 0$ tənliyinin R –də kökü yoxdur. Lakin R həqiqi ədədlər meşasının elə minimal genişlənməsini qurmaq olar ki, bu genişlənmədə $x^2 + 1 = 0$ tənliyinin kökü olar [2, səh. 88 – 93]. Bu üsulun mahiyyətini şərh edək.

$$M = R \times R \equiv R^2 \{ \langle a, b \rangle \mid a, b \in R \}$$

çoxluğuna baxılır. Bu çoxluqda aşağıdakı münasibətlər təyin edilir.

I. $\langle a, b \rangle = \langle c, d \rangle \Leftrightarrow a = c, b = d$ olsun;

II. $\langle a, b \rangle \oplus \langle c, d \rangle = \langle a + c, b + d \rangle$

III. $\ominus \langle a, b \rangle = \langle -a, -b \rangle$

IV. $\langle a, b \rangle \odot \langle c, d \rangle = \langle ac - bd, ad + bc \rangle$.

Göstərmək lazımdır ki, M çoxluğu onda təyin edilmiş toplama və vurmaya nəzərən kommutativ halqadır.

A) Əvvəlcə $\langle M, \oplus, \ominus, \odot, 1 \rangle$ cəbrinin halqa olduğu isbat edilir. Doğrudan da, I. Asanlıqla isbat olunur ki, $\langle M, \oplus, \ominus \rangle$ Abel qrupudur. I_1 . Cütlərin toplanması assosiativ əməldir. Doğrudan da,

$$\begin{aligned} \langle a, b \rangle \oplus (\langle c, d \rangle \oplus \langle e, f \rangle) &= \langle a, b \rangle \oplus \langle c + e, d + f \rangle = \langle a + (c + e), b + (d + f) \rangle = \\ &= \langle (a + c) + e, (b + d) + f \rangle = \langle a + c, b + d \rangle \oplus \langle e, f \rangle = (\langle a, b \rangle \oplus \langle c, d \rangle) \oplus \langle e, f \rangle \end{aligned}$$

I_2 . M çoxluğunda $\oplus$ əməlinə nəzərən neytral element $\langle 0, 0 \rangle$ elementidir.

I_3 . $\langle a, b \rangle$ elementinin əksi $\ominus \langle a, b \rangle = \langle -a, -b \rangle$.

I_4 . $\oplus$ əməli kommutativ əməldir, yəni, $\langle a, b \rangle \oplus \langle c, d \rangle = \langle c, d \rangle \oplus \langle a, b \rangle$ doğrudur.

II. $\langle M, \odot, \mathbf{1} \rangle$ cəbrinin monoid olduğu isbat edilir.

II₁. $\odot$ assosiativ əməldir, yəni, $\langle M, \odot \rangle$ yarımqrupdur.

II₂. $\langle M, \odot, \mathbf{1} \rangle$ monoiddir, $\mathbf{1}$ –yəni $\odot$ əməlinə nəzərən neytral element $\langle 1, 0 \rangle$ cütüdür.

II₃. $\langle M, \odot, \mathbf{1} \rangle$ kommutativ monoiddir, yəni $\forall \langle a, b \rangle, \langle c, d \rangle$ cütləri üçün $\langle a, b \rangle \odot \langle c, d \rangle = \langle c, d \rangle \odot \langle a, b \rangle$ doğrudur.

III. M çoxluğunda $\odot$ əməli $\oplus$ əməlinə nəzərən distributiv əməldir, yəni

$\forall \langle a, b \rangle, \langle c, d \rangle, \langle e, f \rangle \in M$ cütləri üçün

$$\langle a, b \rangle \odot (\langle c, d \rangle \oplus \langle e, f \rangle) = \langle a, b \rangle \odot \langle c, d \rangle \oplus \langle a, b \rangle \odot \langle e, f \rangle$$

bərabərliyi doğrudur. Nəzərə alsaq ki, $\langle M, \odot, \mathbf{1} \rangle$ kommutativ monoiddir. Onda III şərtin də ödənilməsi göstərilmiş olur. Beləliklə, A) doğru olur.

B) $\langle M, \oplus, \ominus, \odot, \mathbf{1} \rangle$ cəbri meydanadır.

Bunu isbat etmək üçün göstərilir ki, $\langle a, b \rangle \odot \langle x, y \rangle = \langle c, d \rangle$ tənliyini həll edərək,

$\langle x, y \rangle = \langle \frac{ac+bd}{a^2+b^2}, \frac{ad-bc}{a^2+b^2} \rangle$ olduğu tapılır. Bu nəticə onu göstərir ki, M çoxluğunda sıfırdan fərqli hər bir $\alpha = \langle a, b \rangle$ cütünün tərsi var və yeganədir. Həmin tərs element

$$\alpha^{-1} = \langle \frac{a}{a^2+b^2}, \frac{-b}{a^2+b^2} \rangle \text{ kimi olur. Beləliklə, demək olar ki, } M^* = M \setminus \langle 0, 0 \rangle \text{ olarsa, } \langle M^*, \odot \rangle$$

qrupdur. Onda yuxarıdakı mülahizələrə əsasən $\langle M, \oplus, \ominus, \odot, \mathbf{1} \rangle$ meydanadır.

C) Göstərilir ki, M meydanının altmeydanı olan və R –ə izomorf olan meydan vardır.

$\langle M, \oplus, \ominus, \odot, \mathbf{1} \rangle$ meydanından $\langle \alpha, 0 \rangle \alpha \in R$ şəklindəki bütün cütlər ayrılır. Onlardan düzəldilmiş çoxluq $\bar{M}$ ilə işarə edilir:

$$\bar{M} = \{ \langle a, 0 \rangle \mid a \in R \}$$

Göstərilir ki, $\langle \bar{M}, \oplus \rangle$ cəbri $\langle M, \oplus \rangle$ qrupunun altqrupudur. Buradan çıxır ki,

$\langle \bar{M}, \oplus, \ominus, \odot, \mathbf{1} \rangle$ meydanadır. Doğrudan da, $\forall (a, 0), (b, 0) \in \bar{M}$ üçün $\langle a, 0 \rangle \odot \langle b, 0 \rangle =$

$\langle a, b, 0 \rangle \in \bar{M}$ alınır yəni $\bar{M}$ çoxluğu M –də təyin olunmuş $\odot$ əməlinə nəzərən qapalıdır. $\langle 1, 0 \rangle \in \bar{M}$ üçün $(\langle a, 0 \rangle)^{-1} = \langle a^{-1}, 0 \rangle \in \bar{M}$

D) Sonra göstərilir $\bar{M} = \langle \bar{M}, \oplus, \ominus, \odot, \mathbf{1} \rangle$ meydanı R həqiqi ədədlər meydanına izomorfdur. Bunun üçün $\varphi(\langle a, 0 \rangle) = a \in R$ şəklində inikasa baxılır. Bu $\varphi: \bar{M} \rightarrow R$ inikas tərslənen inikasdır və $\bar{M}$ çoxluğundakı əməlləri dəyişmir. Onda $\bar{M} \cong R$ onda izomorf genişlənmənin varlıq teoreminə əsasən, $e \in C$ var ki, o, M –ə izomorfdur. Həmin izomorfizm f olsun. f izomorfizmi φ –nin davamı olacaqdır. Belə ki, $f(\langle a, 0 \rangle) = \varphi(\langle a, 0 \rangle) = a$, xüsusi halda, $f(\langle 1, 0 \rangle) = 1$,

$$f(\langle 0, 1 \rangle) = i. \text{ Asanlıqla alınır. } f(\langle 0, 1 \rangle^2) = \varphi(\langle -1, 0 \rangle) = -1,$$

$$f(\langle a, b \rangle) = f(\langle a, 0 \rangle \odot \langle 1, 0 \rangle \oplus \langle b, 0 \rangle \odot \langle 0, 1 \rangle) = a + bi$$

Beləliklə, göstərdik ki, $C \cong M$ olduğundan C meydanadır;

2) $R \prec C$, 3) $i \in C$ meydanının hər bir α elementi $\alpha = a + bi (a, b \in R)$ kimi yazılır. Başqa sözlə $a + bi$ ilə $\langle a, b \rangle$ kompleks eyniləşdirilir. Ona görə $\langle a, b \rangle$ cütünə kompleks ədəd, C –yə isə kompleks ədədlər meydanı deyilir. $\alpha = a + bi$ yazılışında a –həqiqi hissə, bi –xəyali hissə, b isə xəyali hissə əmsalı adlanır. $M \cong C$ olduğundan M –də təyin etdiyimiz I-IV münasibətləri C –də də doğru olacaqdır.

C –də sıfır element $\langle 0, 0 \rangle$ cütünə uyğun olan $0 + 0 \cdot i$ ədədidir. $\alpha = a + bi$ ədədinin əksi $-\alpha = -a - bi$ ədədi olur. Sıfırdan fərqli α ədədinin tərsi $\alpha^{-1} = \frac{a}{a^2+b^2} + \frac{b}{a^2+b^2}i$ kimi müəyyən edilir. Bununla da kompleks ədədin R –in minimal genişlənməsi, yəni cütlər vasitəsi daxil edilməsinin əsas xarakteristik mərhələlərin qısa mahiyyəti şərh edildi.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar nəticəsində aşağıdakı nəticələr alınmışdır.

1. Həqiqi ədədin kvadrat kökü anlayışının tərfi ilə və onun işarəsinin diskriminant mənfə olduqda saxlanması ziddiyyət yaradır. Buna diqqət yetirilməsi koorektliyin pozulmasına gətirir.
2. Kompleks ədədlər meydanında kvadrat üçhəddinin köklərinin tapılması prosesində, D

kompleks yaxud mənfi ədəd olduqda qeyd olunmalıdır ki, $\sqrt{D}$ işarəsi formal xarakter daşıyır, şərti razılaşmalıdır. Mahiyyəti o deməkdir ki, $\sqrt{D}$ kvadratı D –yə bərabər olan ədəddir, xüsusi halda, $\sqrt{-1} = i$ yox, $i^2 = -1$ yazılışı düzgün sayılır. Bu şərti razılaşmadır.

3. Cəbri şəkildə yazılmış kompleks ədəddən ümumiyyətlə, istənilən natural dərəcədən almaq

üçün, verilmiş kompleks ədədi triqonometrik şəkildə yazaraq, tələb olunan əməliyyatın aparılması, səhv buraxılması riskini azaldır.

4. Ali pedaqoji məktəblərin Cəbr kursunda kompleks ədədlərin daxil edilməsi həqiqi ədədlərin

minimal genişlənməsi və kompleks genişlənməsi ilə daxil edilir. Təcrübə göstərir ki, minimal genişlənmə ilə daxil edilməni tələbələr daha çox maraq göstərir.

5. Müşahidələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, anlayış və mülahizələrin ciddi riyazi aspektlə öyrənilməsi tələbə və şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətinə və yaradıcılıq qabiliyyətinə müsbət təsir edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev F.S., İbrahimov H.J., Orucov Q.Ə., Səlimov F.H. Analitik funksiyalardan mühazirələr. Dərs vəsaiti.-Bakı: API,-1985.-121 s.
2. Baxşəliyev Y.R., Əbdülkərimli L.Ş. Cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi kursu. Dərs vəsaiti-Bakı: Nurlan,-2008,-506s.
3. Qəhrəmanov N.M., Kərimov M.A., Hüseynov İ.H. Riyaziyyat 8.dərslik-Bakı: Radius,-2015-224s.
4. Qəhrəmanova N.M., Kərimov M.A., Hüseynov İ.H. Riyaziyyat 10. Dərslik-Bakı: Radius,-2017,-320s
5. Болтянский В.Г., Сидоров Ю.В., Шабунин М.И. Лекции и задачи по элементарной математике.— Москва, —1974.— 576 с.
6. Куликов Л.Я. Алгебра и теория чисел. Учебная пособие для педагогических институтов.— Москва: Высшая школа, —1979. 559с.

SUMMARY

THE INCLUSION OF COMPLEX NUMBERS IN THE TEACHING OF MATHEMATICS AND PROBLEMS OF FINDING THE ROOTS OF A QUADRATIC TRINOMIAL

The necessary material on complex numbers is provided in the mathematics subject of secondary schools. The introduction of this material is related to a number of reasons, as well as the existence of the roots of the quadratic trinomial and the procedure for finding them. First, the idea of including complex numbers in the teaching of mathematics in secondary schools, as well as in elementary mathematics, was investigated. After that, the problem of finding the roots of a quadratic trinomial by the method of dividing a perfect square was investigated and conditional agreements that could be overlooked in this process were explained.

In the end, the methods of entering complex numbers and the issues related to them in teaching the algebra course of higher pedagogical schools were explained in a strictly mathematical way.

Key words: *complex number, roots of quadratic trinomial, conditional agreement, complex expansion, minimal expansion*

РЕЗЮМЕ

ВКЛЮЧЕНИЕ КОМПЛЕКСНЫХ ЧИСЕЛ В ПРЕПОДАВАНИЕ МАТЕМАТИКИ И ЗАДАЧИ НАХОЖДЕНИЯ КОРНЕЙ КВАДРАТНОГО ТРЕХЧЛЕНА

необходимый материал по комплексным числам дается в предмете математики средней школы. Введение данного материала связано с рядом причин, а также с существованием корней квадратного трёхчлена и процедурой их нахождения. Сначала исследовалась идея включения комплексных чисел в преподавание математики в средней школе, а также в элементарную математику. После этого была исследована задача нахождения корней квадратного трёхчлена методом деления полного квадрата и объяснены условные соглашения, которые можно было не заметить в этом процессе.

В конце концов, способы ввода комплексных чисел и связанные с ними вопросы в преподавании курса алгебры в вузах были объяснены строго математически.

Ключевые слова: *комплексное число, корни квадратного трёхчлена, условное согласие, комплексное разложение, минимальное разложение.*

ОБ ОДНОМ МЕТОДЕ НАХОЖДЕНИЯ ПРОСТЫХ ЧИСЕЛ

Tofiq Əliyev¹

<https://orcid.org/0000-0001-7317-4747>

Samir Pur Rıza²

<https://orcid.org/0009-0000-0721-4608>

Şahin Baxşıyev³

<https://orcid.org/0009-0000-7966-1220>

^{1,2,3} Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsili Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: tofig_eliev44@rambler.ru ; Tel.: +99450 680 02 64

АННОТАЦИЯ.

В работе пользуясь элементарными формулами для нечетных, и в том числе для простых чисел $p = 2n - 1$ и $p = 2m + 1$ ($m, n \in N = \{1, 2, \dots\}$) дан метод нахождения бесконечного числа серий простых чисел из множества натуральных чисел. При этом за исключением числа 2, для каждого простого числа p находятся соответствующие им числа m, n , где $(m, n) = 1$ для натуральных значений. На первом этапе метода для каждой конкретной пары $(m, m + 1)$ используя правило арифметической прогрессии до n -го шага находится формула, которая дает информацию о свойствах всех чисел ряда, соответствующей данной паре. А на втором этапе метода при заданных значениях параметров m, a и $b \in N = \{1, 2, 3, \dots\}$ находится формула, сводящая нас к бесконечному числу серий простых чисел (a - начальное приращение к числу m , b - последующее приращение к числу a). В первой части нашей задачи мы имеем дело с формулами типа $\widetilde{p}_n = 2n^2 + 11$, $\widetilde{p}_n = 4n^2 - 4n + 19$, $\widetilde{p}_n = 12n^2 - 16n + 45$, $n = 1, 2, 3, \dots$ Эти формулы при различных значениях n дают нам простые числа в бесконечном количестве. Отмеченные случаи обобщаются во второй части статьи.

Ключевые слова: нечетные числа, простые числа, НОД-наибольший общий делитель, числа Мерсенна и Ферма, бесконечное число серий простых чисел.

1. Введение

Еще древнегреческие ученые глубоко интересовались природой простых чисел. Так, греческий математик Эратосфен начиная с первого простого числа 2, путем вычеркивания смог выделить все простые числа из множества первых $N > 2$ натуральных чисел, т.е. из множества чисел $[1, N]$ $N > 2$. Это так называемое решето Эратосфена.

Евклид (III в. до н. э.) доказал, что между натуральным числом n и $n!$ обязательно найдется хотя бы одно простое число. Тем самым он доказал, что натуральный ряд чисел бесконечен. В середине XIX века русский математик и механик П.Л. Чебышев [4] доказал более сильную теорему, чем Евклид.

Между натуральным числом n и числом в 2 раза больше его, то есть $2n$ содержится хотя бы одно простое число. То есть, в теореме Евклида число $n!$ заменил числом $2n$.

Разные задачи, связанные с простыми числами, были и остаются до сих пор важными и интересными для математики, многие из них до сих пор не решены, и с их исследованием

связаны любопытные факты из истории математики. Так, еще в XVI-XVII вв. математиками начали рассматриваться числа вида $2^n - 1$ и при исследовании их на простоту в истории было допущено много ошибок. Ясно, что если n - составное число, то это число тоже составное. Но и при простых n это число может оказаться составным: например, $2^{11} = 2047 = 23 \cdot 89$, оно составное и при $n = 23$, и $n = 37$, что установлено П. Ферма.

Впоследствии, простые числа вида $2^n - 1$ получили название чисел Мерсенна, и до сих пор математики не знают, конечно или бесконечно множество таких чисел.

За последнее столетие математики пытались найти связь между вещественными и простыми числами. В 1947 году В.Х. Миллс опубликовал следующий результат: существует вещественное число λ такое, что при любом $n = 1, 2, \dots$ число $[\lambda^{3^n}]$ является простым, где $[\alpha]$ обозначает целую часть числа α , то есть наибольшее целое число, не превосходящее α .

Позже появился еще ряд формул такого же типа. Большой интерес вызвала теорема Е.М.

Райта: Существует вещественное μ такое, что всякое число вида $\left[2^{2^{\dots^{2^\mu}}} \right]$ является простым.

Ключевым пунктом в доказательстве теоремы Райта является так называемый постулат Бертрана. Согласно этому постулату при $x \geq 4$ между x и $2x - 2$ всегда есть простое число. Эту гипотезу впервые высказал французский математик Бертран. Доказательство этой гипотезы было найдено П.Л. Чебышевым.

Формулы Миллса, Райта и другие подобные формулы остались изолированными фактами, не приведшими к новым результатам. А числа Мерсенна $p = 2^n - 1, n > 1$ вызвали большой интерес для ряда математиков. Этот интерес нашел свое отражение их связью с так называемыми совершенными числами - числами, равными сумме всех своих делителей, отличных от самого числа. Еще Евклид доказал, что если простое число p имеет вид $2^n - 1, n > 1$, то число $p(p + 1)/2$ является совершенным. Например, $3 = 2^2 - 1, 7 = 2^3 - 1$ простые числа, и соответственно $6 = (3 \cdot 4)/2 = 1 + 2 + 3$, $28 = (7 \cdot 8)/2 = 1 + 2 + 4 + 7 + 14$ совершенные числа.

Спустя несколько столетий Л. Эйлер доказал, что все четные совершенные числа имеют вид, указанный Евклидом. Таким образом, вопрос, конечно или бесконечно множество четных совершенных чисел, свелся к вопросу, конечно или бесконечно множество простых чисел Мерсенна.

П. Ферма, живший в XVII веке высказал предположение, что и при любом n вида 2^k формула $p = 2^n + 1$ дает простое число; в его честь простые числа вида $2^{2^k} + 1$ получили название чисел Ферма. Гипотезу Ферма опроверг Эйлер, указавший, что число $2^{2^5} + 1$ делится на 641. [2]

Простые числа Ферма обнаруживают неожиданную связь с геометрией. Выдающийся немецкий математик К. Гаусс доказал, что правильный p -угольник можно построить циркулем и линейкой при простом p в том и только в том случае, когда p -число Ферма.

Более общий результат таков: правильный m -угольник допускает построение циркулем и линейкой тогда и только тогда, когда $m = 2^s \cdot P_1 \cdot P_2 \dots$, где $P_1, P_2, \dots, P_l$ - попарно различные простые числа Ферма.

2. Основные результаты.

Историки считают, что множество натуральных чисел и операция сложения посланы со стороны Всемогущего. Иначе говоря, множество " N " и операция " $+$ " не подлежат определению и считается фундаментальными понятиями арифметики.

Так как расширение множества натуральных чисел, т.е.

$$N \subset Z \subset Q \subset R_1 \subset R_2 \subset R_3 \subset \dots,$$

где N -множество натуральных чисел, Z -множество целых чисел, а

$$R_1 = \sqrt[k]{\frac{m}{n}}, R_2 = \sqrt[s]{\sqrt[k]{\frac{m}{n}}}, R_3 = \sqrt[t]{\sqrt[s]{\sqrt[k]{\frac{m}{n}}}}, \dots$$

где корни со степенями $s, t, \dots$ и т.д. являются необычными корнями, а являются так называемыми корнями сбоку, приводит нас к такому бесконечному вложенному друг другу классов иррациональных чисел $\{R_k\}, k = \overline{1, \infty}$, то после бесконечного числа этапов, т.е. в пределе мы получим множество всех действительных чисел [1]. В связи с этим полученные результаты полезны для дальнейшего изучения счетного множества рациональных чисел.

Из-за счетности множества натуральных чисел каждое ее бесконечное подмножество тоже является счетным. Хотя множество простых чисел

$$2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23, 29, \dots$$

является счетным, для каждого порядкового номера $n = 1, 2, 3, \dots$ простое число P_n остаётся неизвестным [3]. Иначе говоря, это множество не выражается формулой $P_n = f(n)$. Этим свойством обладает неизвестное число подмножества ряда натуральных чисел $N = \{1, 2, \dots\}$.

1. За исключением 2 рассмотрим ряд простых чисел из множества натуральных чисел

$$\begin{matrix} 3 & 5 & 7 & 11 & 13 & 17 & 19 & 23 & 29 & 31 & 37 & 41 & 43 & 47 & \dots \\ (1,2) & (2,3) & (3,4) & (5,6) & (6,7) & (8,9) & (9,10) & (11,12) & (14,15) & (15,16) & (18,19) & (20,21) & (21,22) & (23,24) & \end{matrix} \quad (1)$$

Так как, $p = 2m + 1$, $p = 2n - 1$, $m, n \in N = \{1, 2, \dots\}$, Н.О.Д. $(m, n) = 1$, т.е. m и n взаимно просты, $m = \frac{p-1}{2}$, $n = \frac{p+1}{2}$.

Из (1) наугад возьмем пару (6,7). Покажем, что соответствующий ей один из рядов нечетных чисел выглядит так:

$$(6,7): \overset{6}{13}, \overset{10}{19}, \overset{14}{29}, \overset{18}{43}, \overset{22}{61}, \overset{26}{83}, \overset{30}{109}, \overset{34}{139}, \overset{38}{173}, \overset{42}{211}, \overset{46}{253}, \overset{50}{299}, \overset{54}{349}, \dots 403...$$

а формула получения этих членов имеет вид

$$\tilde{p}_n = 2n^2 + 11, n = 1, 2, 3, \dots \quad (2)$$

Дадим алгоритм получения формулы (2). После выбора пару (6,7) из ряда (1) и после первого шага на +3 единиц, по обозначению переходим на (9,10), т.е. $(6,7) \xrightarrow{+3} (9,10)$, затем каждый раз с прибавкой на +2, $(9,10) \xrightarrow{+5} (14,15)$, $(14,15) \xrightarrow{+7} (21,22)$, $(21,22) \xrightarrow{+9} (30,31), \dots$

или проще

$$(6,7) \xrightarrow{+3} (9,10) \xrightarrow{+5} (14,15) \xrightarrow{+7} (21,22) \xrightarrow{+9} (30,31) \xrightarrow{+11} (41,42) \xrightarrow{+13} (54,55) \xrightarrow{+15} \dots \quad (3)$$

Таким образом, на первом шагу $(6,7) \xrightarrow{+3} (9,10)$, на втором шагу $(6,7) \xrightarrow{+3+5} (14,15)$, на третьем шагу $(6,7) \xrightarrow{+3+5+7} (21,22)$ и т.д.

Так как сумма первых $n \geq 1$ нечетных чисел равна

$$1 + 3 + 5 + 7 + \dots + (2n - 1) = n^2,$$

а

$$3 + 5 + 7 + \dots + (2n - 1) = n^2 - 1,$$

поэтому

$$(6,7) \xrightarrow{+3+5+7+\dots+(2n-1)} (6 + n^2 - 1, 6 + n^2), n = 2, 3, \dots \quad (4)$$

Поскольку суммы чисел всех пар ряда (1) являются простыми числами, то и сумма $\tilde{p}_n = (6 + n^2 - 1) + (6 + n^2) = 2n^2 + 11$ начиная с числа 13 нам дает информацию о свойствах всех следующих чисел ряда:

$$\overset{6}{13}, \overset{10}{19}, \overset{14}{29}, \overset{18}{43}, \overset{22}{61}, \overset{26}{83}, \overset{30}{109}, \overset{34}{139}, \overset{38}{173}, \overset{42}{211}, \overset{46}{253}, \overset{50}{299}, \overset{54}{349}, \dots 403... \quad (5)$$

Действительно, поскольку все простые и не простые числа ряда (5) являются суммами пар чисел ряда (3), и на основании (4) они имеют вид

$$\tilde{p}_n = 2n^2 + 11, n = 1, 2, 3, \dots$$

То есть, и для каждого простого числа $p_n, n = 1, 2, 3, \dots$ из ряда (5) имеет место (2).

Так при $n = 1, p_1 = 13; n = 3, p_3 = 29; n = 6, p_6 = 83; n = 10, p_{10} = 211;$

$173 = 2n^2 + 11, 2n^2 = 162, n^2 = 81, n = 9, p_9 = 173; n = 11, p_{11} = 349; n = 15, p_{15} =$

$461; p_{18} = 659$ и т.д.

Обратное не верно. Ни каждое число $\tilde{p}_n, n = 1, 2, 3, \dots$ является простым. Так при $n = 11k, k = 1, 2, 3, \dots$ и $n = 14, 21$ и т.д. $\tilde{p}_n$ не является простым числом.

Аналогичным путем для пары $(9, 10)$ получим один такой ряд:

$$(9, 10): \overset{8}{19}, \overset{16}{27}, \overset{24}{43}, \overset{32}{67}, \overset{40}{99}, \overset{48}{139}, \overset{56}{187}, \overset{64}{243}, \overset{72}{307}, \overset{80}{379}, \overset{88}{459}, \dots$$

и соответствующий ей формула будет такой

$$\tilde{p}_n = 4n^2 - 4n + 19, n = 1, 2, \dots$$

Так, $\tilde{p}_4 = 4 \cdot 4^2 - 4 \cdot 4 + 19 = 67 = p_3$, $\tilde{p}_7 = 4 \cdot 7^2 - 4 \cdot 7 + 19 = 187 \neq p_7 = 547$.

Для примера, для пары $(20, 21)$ напомним несколько рядов нечетных чисел:

$$\begin{aligned} 1^\circ. (20, 21) &\xrightarrow{20} (40, 41) \xrightarrow{20+1 \cdot 14} (74, 75) \xrightarrow{20+2 \cdot 14} (122, 123) \xrightarrow{20+3 \cdot 14} (184, 185) \rightarrow \dots \\ &\quad \overset{68}{41}, \overset{81}{81}, \overset{96}{149}, \overset{124}{245}, \overset{152}{369}, \overset{180}{521}, \overset{208}{701}, \dots \end{aligned}$$

2°. Для той же пары $(20, 21)$ можно строить другой такой ряд с формулой

$$\begin{aligned} (20, 21) &\xrightarrow{10} (30, 31) \xrightarrow{10+1 \cdot 12} (52, 53) \xrightarrow{10+2 \cdot 12} (86, 87) \xrightarrow{10+3 \cdot 12} (132, 133) \rightarrow \dots \\ &\quad \overset{44}{41}, \overset{68}{61}, \overset{92}{105}, \overset{116}{173}, \overset{140}{265}, \overset{164}{381}, \overset{188}{521}, \overset{212}{685}, \dots \end{aligned}$$

и формула для такого ряда выглядит так

$$\tilde{p}_n = 12n^2 - 16n + 45, n = 1, 2, 3, \dots$$

$$\begin{aligned} n = 1, \tilde{p}_1 &= 41; n = 5, \tilde{p}_5 = 265; n = 9, \tilde{p}_9 = 12n^2 - 16n + 45 = 12 \cdot 9^2 - 16 \cdot 9 + 45 = \\ &= 12 \cdot 81 - 144 + 45 = 972 - 144 + 45 = 972 - 99 = 873 \end{aligned}$$

$$3^\circ. (20, 21) \xrightarrow{10} (30, 31) \xrightarrow{10+1 \cdot 5} (45, 46) \xrightarrow{10+2 \cdot 5} (65, 66) \xrightarrow{10+3 \cdot 5} (90, 91) \rightarrow \dots$$

$$\overset{30}{41}, \overset{40}{61}, \overset{50}{91}, \overset{60}{131}, \overset{70}{181}, \overset{80}{241}, \overset{90}{311}, \overset{100}{391}, \overset{110}{481}, \dots \quad (6)$$

По следу алгоритма для пары $(6, 7)$ мы получили ряды нечетных чисел для пар $(6, 7)$ и $(20, 21)$ с начальными приращениями 6 и 20, 10.

2. Дадим общую схему для получения ряда нечетных чисел, и в том числе простых чисел для любой пары $(m, m + 1), m = 1, 2, 3, \dots$ и любого начального приращения $a \in N = \{1, 2, 3, \dots\}$.

Итак, будем полагать, что начальное приращение a к числу m , а также последующее приращение b к числу a являются произвольными и $a, b \in N$, причем, для получения закономерности для нечетных рядов приращение b берем в виде арифметической прогрессии, и тогда

$$a + (a + b) + (a + 2b) + \dots + [a + (n - 1)b] = \frac{2a + b(n - 1)}{2} \cdot n, n = 1, 2, 3, \dots$$

Не нарушая общности предположим, что $m \in N = \{1, 2, 3, \dots\}$. Так как полученный результат сводится к счетному множеству нечетных чисел, и тем самым простых чисел. Итак, пусть m, a и $b \in N = \{1, 2, 3, \dots\}$ фиксированные числа. Имеем

$$\begin{aligned} (m, m+1) &\xrightarrow{+a} (m+a, m+a+1) \xrightarrow{+a+1 \cdot b} (m+2a+b, m+2a+b+1) \xrightarrow{+a+2b} \\ &\rightarrow (m+3a+3b, m+3a+3b+1) \xrightarrow{+a+3 \cdot b} (m+4a+6b, m+4a+6b+1) \rightarrow \\ &\dots \rightarrow \left(m + \frac{2a+b(n-1)}{2} \cdot n, m + \frac{2a+b(n-1)}{2} \cdot n + 1 \right). \end{aligned}$$

Обозначим

$$\tilde{p}_n = m + \frac{2a+b(n-1)}{2} \cdot n + m + \frac{2a+b(n-1)}{2} \cdot n + 1, n = 1, 2, 3, \dots$$

Имеем

$$\begin{aligned} \tilde{p}_n &= 2 \cdot \left[m + \frac{2a+b(n-1)}{2} \cdot n \right] + 1 = 2m + [2a+b(n-1)]n + 1 = \\ &= 2m + 2an + bn^2 - bn + 1 = bn^2 + (2a-b)n + 2m + 1, \end{aligned}$$

то есть

$$\tilde{p}_n = bn^2 + (2a-b)n + 2m + 1, n = 1, 2, 3, \dots \quad (7)$$

1°. $a = 3, b = 2, m = 6$

$$\tilde{p}_n = 2n^2 + (2 \cdot 3 - 2)n + 2 \cdot 6 + 1 = 2n^2 + 4n + 13$$

или

$$\tilde{p}_n = 2n^2 + 4n + 13, n = 1, 2, 3, \dots \quad (8)$$

Для того, чтобы эта формула $\tilde{p}_n = 2n^2 + 4n + 13, n = 1, 2, 3, \dots$ совпала с формулой (2), в (8) от номера n перейдем к $(n-1), n = 1, 2, 3, \dots$ т.е.

$$\begin{aligned} \tilde{p}_n &= 2n^2 + 4n + 13 \equiv 2(n-1)^2 + 4(n-1) + 13 = 2n^2 - 4n + 2 + 4n - 4 + 13 = 2n^2 + 11, n \\ &= 1, 2, 3, \dots \end{aligned}$$

и мы имеем такой ряд

$$\underline{13}, \overset{6}{19}, \overset{10}{29}, \overset{14}{43}, \overset{18}{61}, \overset{22}{83}, \overset{26}{109}, \overset{30}{139}, \overset{34}{173}, \overset{38}{211}, \overset{42}{253}, \overset{46}{299}, \overset{50}{349}, \overset{54}{403} \dots$$

2°. С применением формулы (7) изучим пару (20,21) с параметрами $a = 10, b = 5$

и $m = 20$. Имеем

$$(20, 21) \xrightarrow{10} (30, 31) \xrightarrow{10+1 \cdot 5} (45, 46) \xrightarrow{10+2 \cdot 5} (65, 66) \xrightarrow{10+3 \cdot 5} (90, 91) \rightarrow \dots$$

или же

$$(20, 21): \underline{41}, \overset{30}{\underline{61}}, \overset{40}{91}, \overset{50}{\underline{131}}, \overset{60}{\underline{181}}, \overset{70}{\underline{241}}, \overset{80}{\underline{311}}, \overset{90}{391}, \overset{100}{\underline{481}}, \overset{110}{581} \dots$$

Найдем $\tilde{p}_n, n = 1, 2, 3, \dots$

$$\tilde{p}_n = bn^2 + (2a - b)n + 2m + 1 = 5n^2 + (2 \cdot 10 - 5)n + 2 \cdot 20 + 1 = 5n^2 + 15n + 41, n = 1, 2, 3, \dots$$

Переходя от n к $n - 1, n = 1, 2, 3, \dots$ получим

$$\tilde{p}_n = 5n^2 + 15n + 41 \equiv 5(n - 1)^2 + 15(n - 1) + 41 = 5n^2 - 10n + 5 + 15n - 15 = 41 = 5n^2 + 5n + 31, n = 1, 2, 3, \dots$$

$$n = 1, \tilde{p}_1 = 41; n = 2, \tilde{p}_2 = 5 \cdot 2^2 + 5 \cdot 2 + 31 = 20 + 10 + 31 = 61$$

$$n = 3, \tilde{p}_3 = 5 \cdot 3^2 + 5 \cdot 3 + 31 = 45 + 15 + 31 = 91$$

$$n = 6, \tilde{p}_6 = 5 \cdot 6^2 + 5 \cdot 6 + 31 = 180 + 30 + 31 = 241$$

$$n = 15, \tilde{p}_{15} = 5 \cdot 15^2 + 5 \cdot 15 + 31 = 5 \cdot 225 + 75 + 31 = 1231$$

и т.д.

Видно, что $\tilde{p}_1 = 41 = p_1, \tilde{p}_2 = 61 = p_2, \tilde{p}_4 = 131 = p_4, \tilde{p}_5 = 181 = p_4,$

$\tilde{p}_6 = 241 = p_5, \tilde{p}_7 = 311 = p_6, \tilde{p}_{15} = 1231 = p_{10}$ и т.д.

Заметим, что при выделении из множества натуральных чисел бесконечного числа серий простых чисел мы пользовались двумя методами. По первому методу для каждой конкретной пары двух последовательных натуральных чисел используя правило арифметической прогрессии до n -го шага находится формула, которая дает информацию о свойствах всех чисел ряда, соответствующий данной паре.

По второму общему методу, при заданных значениях параметров m, a и $b \in N = \{1, 2, 3, \dots\}$ находится формула

$$\tilde{p}_n = bn^2 + (2a - b)n + 2m + 1, n = 1, 2, 3, \dots$$

сводящая нас к бесконечному числу серий простых и не простых чисел. Хотя среди этих серий конечное или бесконечное число простых чисел могут повторяться, в конечном итоге, в объединение всех этих серий входят все простые числа 3, 5, 7, 11, 13, 17, ... за исключением 2.

При изучении последовательности пар $\{(m, m + 1)\}, m = 1, 2, 3, \dots$ каждая пара $(m, m + 1)$ характеризуется двумя параметрами a и b , принимающими значения $a, b \in \{1, 2, 3, \dots\}$. Так, паре $(1, 2)$ соответствует последовательность пар $\{(1, 1), (1, 2), (1, 3), \dots\}$ или $\{(2, 1), (2, 2), (2, 3), \dots\}$, или $\{(3, 1), (3, 2), (3, 3), \dots\}$ и т.д.

Паре $(2, 3)$ соответствует та же самая последовательность пар $\{(1, 1), (1, 2), (1, 3), \dots\}$ или $\{(2, 1), (2, 2), (2, 3), \dots\}$, или $\{(3, 1), (3, 2), (3, 3), \dots\}$ и т.д. А множество таких последовательностей является счетным множеством. Так как последовательность пар $\{(1, 2), (2, 3), (3, 4), (4, 5), \dots\}$ также является счетным.

Следовательно, при получении информации о числах (простое или нет) любой последовательности нечетных чисел, в принципе мы имеем дело со счетными последовательностями пар чисел, принадлежащих в $N = \{1, 2, 3, \dots\}$.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Н.А., Из истории создания чисел. (на азерб. языке), Баку, «Чашыоглы», 2010, 47 стр.
2. Виноградов И.М., Основы теории чисел, Москва: Наука, 1972, 180 стр.
3. Прахар К.П., Распределение простых чисел. Москва: Мир, 1967, 512 стр.
4. Чебышев П.Л., Теория чисел. Теория вероятностей. Теория механизмов. Москва, Юрайт, 2017, 457 стр.

SUMMARY ABOUT ONE METHOD OF FINDING PRIME NUMBERS

Aliyev T.M.

PhD in Mathematic, Associate Professor,
Institute of Control Systems of the Ministry of Science
and Education of the Republic of Azerbaijan

Pur Riza S.M.

PhD in Economy, Senior scientist,
Institute of Control Systems of the Ministry of Science
and Education of the Republic of Azerbaijan

Bakshiyev Sh.B.

PhD in Technical Sciences, Senior scientist
Institute of Control Systems of the Ministry of Science
and Education of the Republic of Azerbaijan

In this work, using elementary formulas for odd numbers, including prime numbers $p = 2n - 1$ and $p = 2m + 1$ ($m, n \in N = \{1, 2, \dots\}$), a method is given for finding an infinite number of series of primes numbers from the set of natural numbers.

In this case, with the exception of the number 2, for each prime number, the corresponding numbers m, n are found, where $(m, n) = 1$ for natural values.

At the first stage of the method, for each specific pair $(m, m + 1)$, using the rule of arithmetic progression to the n th step, a formula is found that gives information about the properties of all numbers in the series corresponding to this pair. And at the second stage of the method, for given values of the parameters m, a and $b \in N = \{1, 2, 3, \dots\}$, a formula is found that reduces us to an infinite number of series of prime numbers: (a – initial increment to number m , b – subsequent increment to number a).

In the first part of our problem we deal with formulas of the type $\widetilde{p}_n = 2n^2 + 11$, $\widetilde{p}_n = 4n^2 - 4n + 19$, $\widetilde{p}_n = 12n^2 - 16n + 45$, $n = 1, 2, 3, \dots$ These formulas for different values of n give us prime numbers in infinite quantity. The noted cases are generalized in the second part of the article.

Key words: *odd numbers, prime numbers, GCD-greatest common divisor, Mersenne and Fermat numbers, an infinite number of series of prime numbers.*

XÜLASƏ

SADƏ ƏDƏLƏRİN TAPILMASININ BİR ÜSULU HAQQINDA

Əliyev T.M.

riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsili
Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

Pur Rıza S.M.

iqtidad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi,
Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsili
Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

Baxşiyev Ş.B.

texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi,
Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsili
Nazirliyinin İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

Bu elmi işdə tək ədədlər, eləcə də $p=2n-1$ və $p=2m+1(m, n \in \mathbb{N}=\{1, 2, \dots\})$ sadə ədədlər üçün natural ədədlər çoxluğundan sonsuz sayda sadə ədədlər seriyalarının tapılması metodu verilmişdir.

Bu zaman 2 rəqəmi istisna olmaqla, hər bir sadə ədəd üçün müvafiq m, n ədədləri tapılır, burada natural qiymətlər üçün $(m, n)=1$ olur.

Metodun birinci mərhələsində hər bir konkret cüt $(m, m+1)$ üçün n -ci pilləyə hesab irəliləmə qaydasından istifadə etməklə, bu cütə uyğun gələn sıradakı bütün ədədlərin xassələri haqqında məlumat verən düstur tapılır. Metodun ikinci mərhələsində isə m, a və $b \in \mathbb{N}=\{1, 2, 3, \dots\}$ parametrlərinin verilmiş qiymətləri üçün bizi sonsuz sayda sadə ədədlər sırasına endirən düstur tapılır: nömrəyə ilkin artım, sonrakı rəqəm artımı

Problemimizin birinci hissəsində $\widetilde{p}_n = 2n^2 + 11$, $\widetilde{p}_n = 4n^2 - 4n + 19$, $\widetilde{p}_n = 12n^2 - 16n + 45$, $n = 1, 2, 3, \dots$ tipli düsturlarla işləyirik. Bu düsturlar n -nin müxtəlif qiymətlərində bizə sonsuz sayda sadə ədədlər verir. Qeyd olunan hallar məqalənin ikinci hissəsində ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *tək ədədlər, sadə ədədlər, ƏBOB-ən böyük ortaq bölən, Mersenne və Fermat ədədləri, sonsuz sayda sadə ədədlər seriyası.*

BİLİK İQTİSADİYYATININ ƏSAS KONSEPSİYALARI, QLOBAL VƏ MİLLİ TƏSİRLƏRİNİN TƏDQIQI

Rauf Rzayev

<https://orcid.org/0000-0002-4855-2336>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif : rrzayev2020@ada.edu.az;

XÜLASƏ

Bu tədqiqat innovasiya və iqtisadi artımın təşviqində Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat (STEM) təhsilinin roluna xüsusi diqqət yetirməklə təhsil və bilik iqtisadiyyatının inkişafı arasındakı əlaqəni araşdırır. Tədqiqat insan kapitalının, xüsusən də ömürboyu öyrənmə təşəbbüsləri və rəqəmsal platformalar vasitəsilə bacarıqların əldə edilməsində və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın dəstəklənməsində əsas rolunu müəyyən edir. Sənəddə Cənubi Koreya və Finlandiya kimi qabaqcıl təhsil sistemlərinə malik ölkələrin innovasiya və iqtisadi dayanıqlığın təşviqində tətbiq etdiyi uğurlu strategiyalar vurğulanır.

Açar sözlər: Bilik iqtisadiyyatı, STEM təhsili, Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP), Tədqiqat və təkmilləşdirmə (R&D)

GİRİŞ

Məhsuldarlığın və artımın aparıcı qüvvəsi kimi biliyin üstünlüyü ilə xarakterizə olunan bilik iqtisadiyyatı global iqtisadi paradigmaları yenidən müəyyən etmişdir. Bu alt başlıqda bilik iqtisadiyyatının əsaslarını, hərəkətvericilərini və sosial-iqtisadi təsirlərini təhlil etmək üçün nəzəri çərçivələri, empirik sübutları və siyasət anlayışlarını sintez edir. Multidisiplinar tədqiqata əsaslanaraq, tədqiqat global və milli kontekstlərdən empirik məlumatları Bilik İqtisadiyyatı İndeksi (KEI) kimi riyazi modellərlə təqdim edilir. Təhlildə biliyə əsaslanan artımın təşviqində insan kapitalının, innovasiya sistemlərinin, İKT infrastrukturunun və institusional çərçivələrin rolunu vurğulanır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların nümunələri biliklərin mənimsənilməsində qeyri-bərabərliyi və onun iqtisadi dayanıqlığa təsiri də fərqlidir (fiqur 1).

Fiqur 1

Bilik iqtisadiyyatı

Mənbə: <https://www.investopedia.com/>

Bilik iqtisadiyyatı ənənəvi, resurs əsaslı iqtisadi strukturlardan biliklərin yaradılması, yayılması və tətbiqinin dəyər yaradılmasına və iqtisadi artıma təkan verdiyi sistemlərə dərin transformasiya deməkdir. İlk dəfə 1996-cı ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən ifadə edilən bu paradigma, intellektual kapital, innovasiya və rəqəmsal infrastruktur kimi qeyri-maddi aktivlərə üstünlük verir. “*Bu elementlər sürətlə inkişaf edən global bazarda rəqabət üstünlüyünün mərkəzinə çevrilmişdir*” [14]. Bilik iqtisadiyyatının yüksəlişi, həmçinin iqtisadi nəticələrin formalaşmasında bacarıqların, təcrübənin və texnologiyanın əsas rol oynadığı fiziki aktivlərdən uzaqlaşdığını vurğulayır. “*Dünya 2025-ci ilə qədəm qoyarkən, sürətli texnoloji irəliləyişlər, iqlim dəyişikliyinə artan təsirləri və geosiyasi qeyri-sabitlik də daxil olmaqla bir sıra görünməmiş problemlərlə üzləşir*” [20]. Bu kontekstdə biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçid uzunmüddətli, dayanıqlı inkişafı təşviq etmək üçün getdikcə daha vacib hala çevrilmişdir. “*Təhsilə, tədqiqata və rəqəmsal infraqurkura sərmayə qoymaqla, ölkələr gələcək qeyri-müəyyənliklər qarşısında dayanıqlılığını təmin edərək, bu global çağırışların öhdəsindən gəlmək üçün özlərini daha yaxşı yerləşdirə bilərlər*” [19]. Bundan əlavə, bilik və innovasiya ənənəvi sənayelərlə məhdudlaşmadığından, bu dəyişiklik texnologiya, yaşıl enerji və qabaqcıl istehsal kimi yüksək dəyərli sektorların əhatə dairəsini genişləndirmək üçün də imkanlar yaradır [20]. Buna görə də, biliyə əsaslanan modellərin qəbulu sadəcə strateji seçim deyil, 21-ci əsrdə dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün zərurətdir.

Nəzəri çərçivə

Bilik iqtisadiyyatı əsas etibarilə onun intellektual kapitaldan asılılığı, torpaq, əmək və kapital kimi fiziki girişlərə əsaslanan ənənəvi resurs əsaslı modellərdən uzaqlaşma ilə xarakterizə olunur. Peter Druckerə (1999) görə, bilik işçilərinin - iqtisadi dəyərə əsas töhfəsi düşünmək, yenilik etmək və xüsusi bilikləri tətbiq etmək bacarığı olan fərdlərin yüksəlişi müasir iqtisadiyyatların təməl daşına çevrilmişdir. Drucker iddia edirdi ki, “*bu şəxslər dəyər yaradılmasında mərkəzi rol oynayır, çünki onların təcrübəsi məhsuldarlığı və texnoloji tərəqqiyə təkan verir*” [118]. Əsas istehsal amillərinin əmək və kapital olduğu sənaye iqtisadiyyatlarından fərqli olaraq, bilik iqtisadiyyatları innovasiyaların, təhsilin və rəqəmsal infrastrukturun inteqrasiyasının vacibliyini vurğulayır. Belə iqtisadiyyatlarda “*əqli mülkiyyət, insan kapitalı və informasiya texnologiyaları kimi qeyri-maddi aktivlər iqtisadi artım və rəqabət qabiliyyətinin*

hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir” [14]. Bu dəyişiklik, yaradıcılığın və problemlərin həllinin təşkili uğur üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyi tədqiqat və inkişaf, dizayn və texnologiyanın idarə edilməsi kimi sahələrdə “bilik işçisi”nin artan əhəmiyyətini vurğulayır [7]. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) “*bilik iqtisadiyyatının tərifində bu paradigmanı rəsmiləşdirərək onu “bilik və məlumatın istehsalına, yayılmasına və istifadəsinə birbaşa əsaslanan” iqtisadiyyat kimi*” təsvir etmişdir [14]. Qloballaşma və informasiya texnologiyalarında irəliləyişlər sayəsində bilik iqtisadiyyatlarının inkişafı daha da sürətlənmişdir ki, bu da biliklərin ötürülməsini daha sürətli və geniş əhatə edir. Öz növbəsində, “*güclü təhsil sistemlərini inkişaf etdirən, innovasiyaya sərmayə qoyan və güclü rəqəmsal infrastruktur quran ölkələr bu yeni iqtisadi dövrdə uğur qazanmaq üçün daha yaxşı mövqedədirlər*” [2].

Gary Becker (1993) kimi iqtisadçılar tərəfindən qoyulmuş insan kapitalı nəzəriyyəsinin əsası, “*təhsilə və bacarıqların inkişafına investisiyaların təkcə fərdlərin qazanc potensialını və iş imkanlarını artırmaqla fayda vermədiyini, həm də uzunmüddətli iqtisadi artımın təşviqində mühüm rol oynadığını göstərir*” [4]. Cəmiyyətin ümumi bacarıq səviyyəsi yüksəldikcə, o, qlobal miqyasda daha innovativ və rəqabətə davamlı olur ki, bu da daha yüksək iqtisadi məhsul və texnoloji tərəqqiyə gətirib çıxarır. “*Məlumdur ki, müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafının, o cümlədən nəzəri metodoloji və tətbiqi elmi əsaslar üzrə qabaqcıl innovasiya sisteminin formalaşdırılması strateji hədəflər kimi müəyyən edilmişdir. Belə ki, son zamanlar biliyə və informasiyaya əsaslanan cəmiyyəti innovativ cəmiyyət adlandırırlar*” [1, s. 61.] Bu məhsuldarlıq artımı, innovasiyaları idarə etmək və resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək üçün ixtisaslı işçi qüvvəsinin vacib olduğu biliyə əsaslanan sənayelərdə xüsusilə nəzərə çarpır. Uzunmüddətli perspektivdə insan kapitalının inkişafına üstünlük verən ölkələr daha davamlı iqtisadi artım əldə edirlər, çünki işçi qüvvəsi sürətlə dəyişən bazarların və texnoloji mənzərələrin çağırışlarına cavab vermək üçün daha yaxşı təchiz olunub. Bundan əlavə, “*gücləndirilmiş insan kapitalı təhsil, məhsuldarlıq və daha geniş ictimai inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirərək daha yaxşı sağlamlıq nəticələrinə, təkmilləşdirilmiş idarəetməyə və daha böyük sosial sabitliyə səbəb ola bilər*” [9, s. 608].

Barro və Sala-i-Martinin endogen artım modeli biliyi insan kapitalı və innovasiya konsepsiyası vasitəsilə iqtisadi artımı təmin edən mühüm amil kimi birləşdirir. Onların modelində “*biliklərin yığılması – çox vaxt işçi qüvvəsinin bacarıqları və təhsili kimi təqdim olunur – uzunmüddətli iqtisadi genişlənmənin ayrılmaz sürücüsünə çevrilir. Böyüməni texnoloji tərəqqi və ya kapitalın yığılması kimi xarici amillərlə əlaqələndirən ənənəvi ekzogen böyümə modellərindən fərqli olaraq, endogen artım modeli vurğulayır ki, iqtisadi artım əsasən daxili proseslər, xüsusən də biliklərin yaradılması və tətbiqi ilə idarə olunur*” [3]. Bu nəzəriyyə təklif edir ki, təhsilə investisiya qoyuluşu və əqli mülkiyyətin yaradılması və ya iqtisadiyyat daxilində texnoloji yeniliklər məhsuldarlığı artırır və davamlı artıma səbəb olur. Modelə görə, insan kapitalının daha yüksək səviyyələri innovasiyaların artmasına kömək edir ki, bu da öz növbəsində yeni texnologiyaların və sənayələrin inkişafına təkan verir. Həm fərdlərdə, həm də qurumlarda biliklərin toplanması müsbət xarici təsirlərlə nəticələnir - ilkin tərəflərdən kənara çıxan faydalar - iqtisadiyyatda artımı daha da stimullaşdırır. Barro və Sala-i-Martinin endogen artım modelinin riyazi modeli aşağıdakı kimidir:

$$\Delta \ln(Y) = \alpha \Delta \ln(K) + \beta \Delta \ln(H) + \gamma \Delta \ln(A)$$

Burada YY məhsulun olduğu yerdə KK fiziki kapital, HH insan kapitalı, AA isə texnoloji tərəqqini təmsil edir. Empirik tədqiqatlar təsdiq edir ki, təhsil xərclərinin 1% artması orta gəlirli iqtisadiyyatlarda ÜDM-in 0,8% artması ilə əlaqələndirilir.

Bundan əlavə, Barro və Sala-i-Martin biliklərin böyüməyə təsirinin ayrı-ayrı ölkələrlə məhdudlaşmadığını vurğulayırlar; Sərhədlər və iqtisadiyyatlar arasında biliklərin yayılması da qlobal artımı sürətləndirir. Beləliklə, model davamlı və inklüziv iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün təhsil,

tədqiqat və inkişafı (R&D), eləcə də bilik mübadiləsində beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq edən siyasətlərin vacibliyini vurğulayır. İnsan kapitalı, innovasiya və biliyin yayılması kimi endogen amillərə diqqət yetirməklə bu model biliyin müasir iqtisadi sistemlərdə, xüsusən də bilik iqtisadiyyatı kontekstində oynadığı mühüm rolu vurğulayır.

Digər tərəfdən bilik istehsalı funksiyası innovasiyanı tədqiqat və təkmilləşdirmə (R&D) sərmayəsi və əməkdaşlığın məhsulu kimi modelləşdirir, *“daxilolmalar (məsələn, tədqiqat və təkmilləşdirmə xərcləri, insan kapitalı və texnoloji infrastruktur kimi) ilə yeni biliklərin və ya innovasiyaların yaradılması arasında əlaqəni vurğulayır və nəticədə iqtisadi artım və inkişafa təkan verir”* [8]. Bu çərçivədə, tədqiqat və inkişaf investisiyası yeni ideyaların, məhsulların və texnologiyaların yaradılmasına təkan verən əsas giriş rolunu oynayır. *“Funksiya müxtəlif növ investisiyaların – istər təhsilə, istər texnoloji infraqurkura, istərsə də tədqiqat təşəbbüslərinə - iqtisadiyyatın bilik bazasına və onun innovasiya potensialına necə töhfə verdiyini əks etdirir”* [10, s. 72]. Modelin riyazi ifadəsi aşağıdakı kimidir:

$$I = \delta R^{1-\theta} \cdot (H \cdot C)$$

Burada II innovasiya, RR tədqiqat və inkişaf xərcləri, HH insan kapitalı və CC əməkdaşlıq şəbəkələrini təmsil edir. Silikon Vadisi kimi sıx firmalararası şəbəkələrə malik regionlar biliklərin yayılması səbəbindən daha yüksək innovasiya dərəcələri nümayiş etdirir.

Bu modelə görə, *“tədqiqat və inkişaf investisiyalarının məhsuldarlığına təkcə tədqiqata ayrılan maliyyə kapitalının miqdarı deyil, həm də insan kapitalının keyfiyyəti və müxtəlif sektorlar, o cümlədən universitetlər, özəl sənayelər və dövlət qurumları arasında əməkdaşlıq dərəcəsi təsir göstərir”* [12, s. 334]. Biliyin yaradılması getdikcə daha çox birgə səylərin R&D fəaliyyətlərinin effektivliyini artırdığı kollektiv proses kimi qəbul edilir. Məsələn, universitetlər və sənayelər arasında tərəfdaşlıq yeni texnologiyaların kommersiyalaşdırılmasını və akademik tədqiqatların praktik tətbiqlərə çevrilməsini asanlaşdırır. *“Əməkdaşlıq resursların, təcrübənin və şəbəkələrin birləşdirilməsinə imkan verməklə innovasiya prosesini sürətləndirir ki, bu da sıçrayışlı kəşflərin şansını artırır”* [8].

Bilik istehsalı funksiyası həm də bir sektorda və ya regionda inkişaf etdirilən innovasiyalar digərləri üçün daha geniş tətbiq və ya faydalara malik olduqda, biliklərin yayılmasının rolunu başa düşmək üçün mərkəzi rol oynayır. Bu yayılmalar yeni biliklərin faydaları orijinal yaradıcılardan kənara çıxdıqda baş verir, digər sənaye və ya coğrafi ərazilərdə gələcək tədqiqat və innovasiyaları stimullaşdırır. *“Bu dinamika global əməkdaşlıq və biliklərin yayılmasının texnoloji tərəqqiyə və iqtisadi rəqabət qabiliyyətinə təkan verdiyi müasir iqtisadiyyatlarda xüsusilə vacibdir”* [10, s. 74]. Beləliklə, *“bilik istehsalı funksiyası innovasiyaları stimullaşdırmaq və davamlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün R&D sərmayəsi və əməkdaşlıq üçün əlverişli mühitin yaradılmasının vacibliyini vurğulayır”* [12, s. 350].

Bilik iqtisadiyyatının faktorları

Bilik iqtisadiyyatı biliyin yaradılmasını, yayılmasını və tətbiqini asanlaşdırır, nəticədə iqtisadi artımı və rəqabət qabiliyyətini təmin edən bir-biri ilə əlaqəli bir sıra amillərlə formalaşır. Bu əsas faktorlara texniki tərəqqi, təhsil və insan kapitalı, institusional çərçivə və innovasiya ekosistemi daxildir.

Texnoloji tərəqqi biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsində mühüm rol oynayır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) infraqurkuru, süni intellekt (AI) və Əşyaların İnterneti (IoT) kimi rəqəmsal yeniliklər sənayelər arasında qüsursuz bilik mübadiləsini, məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulunu və avtomatlaşdırmanı təmin edir. Güclü İKT infraqurkuru real vaxt rejimində məlumat mübadiləsini asanlaşdırır yüksək sürətli əlaqə və bulud hesablama imkanlarını təmin edən bilik iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. *“Bulud platformaları bizneslərə, tədqiqatçılara və hökumətlərə böyük həcmdə məlumatı saxlamağa və təhlil etməyə imkan verir; əməkdaşlığı və innovasiyanı təşviq edir”*. *“2025-ci ilə qədər bütün dünyada 27,1 milyard IoT cihazının*

qoşulacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da proqnozlaşdırıcı analitika və qərar qəbuletmə proseslərini gücləndirən görünməmiş həcmdə məlumat yaradacaq” [16]. “Qabaqcıl genişzolaqlı şəbəkələrə və 5G texnologiyasına sərmayə qoyan ölkələr daha sürətli rabitə, uzaqdan işləmə imkanları və səmərəli biliklərin yayılmasını təmin etməklə global rəqabət qabiliyyətini artırır” [6]. Süni intellekt mürəkkəb qərar qəbuletmə proseslərini avtomatlaşdırmaq və məhsuldarlığı artırmaqla müxtəlif sektorlarda inqilab etdi. “Avtonom süni intellekt agentləri səhiyyə, maliyyə və logistika kimi sahələrdə əməliyyatları optimallaşdırmaq üçün maşın öyrənməsi və təbii dil emalından istifadə edir” [11, s. 75]. Məsələn, “Salesforce-un Agentforce şirkəti marketing kampaniyalarını rasionallaşdırmaq üçün süni intellektə əsaslanan avtomatlaşdırmadan istifadə edir; əməliyyat xərclərini 30% azaldır və müştəri cəlbini yaxşılaşdırır” [15]. “Səhiyyədə süni intellektlə işləyən diaqnostika sistemləri tibbi təsvirləri insan mütəxəssislərindən daha dəqiqliklə təhlil edir, xəstəliklərin aşkarlanması və müalicə tövsiyələrini sürətləndirir” [17]. Süni intellektin geniş tətbiqi məlumatların sürətli emalına və görünməmiş miqyasda innovasiyalara imkan verməklə biliklərin yaradılmasına töhfə verir. Texnoloji irəliləyişlər inkişaf etməyə davam etdikcə, onların iqtisadi və sosial strukturlara inteqrasiyası bilik iqtisadiyyatının gələcəyini müəyyən edəcəkdir. Hökumətlər və sənayələr getdikcə daha çox biliyə əsaslanan dünyada böyümə və rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün rəqəmsal infrastruktura və süni intellekt tədqiqatlarına investisiyalara üstünlük verməlidir.

İkinci faktor olan təhsil və insan kapitalının inkişafı bilik iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsasdır, çünki onlar innovasiyaları, məhsuldarlığı və uzunmüddətli iqtisadi rəqabət qabiliyyətini artırır. “İnsan kapitalı nəzəriyyəsi təklif edir ki, təhsilə və bacarıqların inkişafına investisiyalar fərdi məhsuldarlığı və milli iqtisadi məhsulu artırmaqla daha yüksək iqtisadi gəlir gətirir” [4]. Dünya Bankının Bilik İqtisadiyyatı İndeksi (KEI) təhsil siyasətlərinin bir ölkənin sürətlə inkişaf edən global bazarda rəqabət qabiliyyətinə necə birbaşa təsir etdiyini vurğulayır. Cədvəl 1-də Bilik İqtisadiyyatı İndeksinin hesablanması nəzərə alınan indikatorlar qeyd edilib.

Cədvəl 1

Bilik İqtisadiyyatı İndeksi indikatorları

Bilik iqtisadiyyatı mərhələləri	Başlanğıc	Orta	Yüksək	OECD müqayisəsi
Bilik iqtisadiyyatı indeksi (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	3.59	4.78	5.91	7.36
Sütun 1: İnnovasiya üçün institutlar (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	4.20	5.58	7.15	8.08
İqtisadi açıqlıq (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	4.86	5.94	6.67	6.75
Xarici ticarət (0 = ən pis, 100 = ən yaxşı)	67.25	86.01	97.92	93.81
XBI, xalis daxilolma (ÜDM-in %-i)	4.06	4.22	7.34	2.51
	5.32	2.98	1.96	1.95
Orta tarif dərəcəsi (%)	4.71	7.48	9.42	12.34
Beynəlxalq miqrant ehtiyatı (% əhali)				
Biznes mühiti (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	3.73	5.18	6.99	8.64
Qanunun aliliyi (-2,5 = ən pis, 2,5 = ən yaxşı)	-0.68	-0.19	0.82	1.58
		40.00	56.67	75.5
Korrupsiya indeksi (0 = ən pis, 100 = ən yaxşı)		71.51	75.80	79.24
	30.43			

Biznes asanlığı (sərhəd məsafəsi, 100 = ən yaxşı)	61.20			
İdarəetmə (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	4.00	5.62	7.79	8.87
İdarəetmə effektivliyi (-2,5 = ən pis, 2,5 = ən yaxşı)	-0.60	-0.03	.87	1.59
Tənzimləmə keyfiyyəti (-2,5 = ən pis, 2,5 = ən yaxşı)	-0.65	0.11	0.93	1.52
Siyasi sabitlik (-2,5 = ən pis, 2,5 = ən yaxşı)	-0.91	-0.25	0.66	0.71
Sütun 2: İnnovasiya üçün bacarıqlar (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	3.89	5.07	6.14	7.14
Ümumi bacarıqlar (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	3.83	5.44	6.94	7.92
Orta təhsil ili göstəricisi (il)	8.93	10.65	12.36	12.73
Orta təhsilə qeydiyyat (qeydiyyat yaşına çatmış əhalinin %)	84.10	94.97	103.77	111.93
Xüsusi bacarıqlar (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	3.96	4.71	5.34	6.66
Sektorda top menecerlərin işlədiyi illər (illər)	17.05	16.33	18.63	17.92
Formal təlim təklif edən firmalar (firmaların faizi)	28.97	31.36	35.53	44.66
Ali təhsilə qəbul (qeydiyyat yaşında olan əhalinin %-i)	33.00	61.42	64.57	67.44
R and D üzrə texniki işçilər (milyon əhaliyə)	197.85	295.2	722.30	1443.82
Lazımı təhsil almamış işçilərin fəaliyyətlərə maneəsi (firmaların nisbəti, %)	1.12	0.88	0.89	0.50
Təhsil sisteminin keyfiyyəti (1 = ən pis, 7 = ən yaxşı)	3.17	3.53	3.57	4.79
Riyaziyyat və fənn təhsilinin keyfiyyəti (1 = ən pis, 7 = ən yaxşı)	3.81	4.23	4.47	4.99
Sütun 3: İnnovasiya sistemi (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	2.73	3.16	3.98	6.48
İnnovasiya sisteminə daxil olmalar (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	2.85	3.41	4.45	7.29
R&D-yə ümumi xərclər (ÜDM-in %-i)	0.41	0.49	0.99	2.41
Müəssisələrin R&D-yə xərcləmələri (ümumi R&D-nin %-i)	17.40	28.45	37.69	55.17
Firmaların R&D xərcləri nisbəti (%)	10	10	14	27
R&D sahəsində tədqiqatçılar (milyon əhaliyə)	1048.69	1521	2393.8	4710.71
Əqli mülkiyyətin qorunması (1 = ən pis, 7 = ən yaxşı)	3.52	3.88	4.35	5.75
İnnovasiya sistemindən xaric olmalar (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	2.11	2.25	3.18	5.42

Patent müraciətləri (hər 1000 nəfərə)	0.01	0.04	0.07	0.55
Yeni məhsul/xidmət təqdim etmiş firmalar (%)	0.28	0.23	29	57
Xalis IP daxilolmaları (alıcılıq pariteti ilə milyon ABŞ dolları)	-790	-592	-375	13986
Elmi və jurnal məqalələri (1000 nəfərə)				
İnnovasiya sistemindəki əlaqələr (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	3.22	3.82	4.31	6.73
Universitet-sənaye əməkdaşlığı (1 = ən pis, 7 = ən yaxşı)	3.06	3.25	3.43	4.89
Ventur kapitalının mövcudluğu (1 = ən pis, 7 = ən yaxşı)	3.40	2.69	2.91	4.12
Xarici lisenziyalı texnologiyadan istifadə (firmaların nisbəti,%)	13	15	15	15
Firma səviyyəsində texnologiyanın mənimsənilməsi (1 = ən pis, 7 = ən yaxşı)	4.00	4.38	4.68	5.54
Dəyər zəncirinin genişliyi (1 = ən pis, 7 = ən yaxşı)	3.40	3.64	3.88	5.34
Sütun 4: İKT infrastruktur (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	3.55	5.31	6.36	7.73
İKT-nin mövcudluğu (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	3.29	5.32	6.77	8.15
100 nəfərə düşən genişzolaqlı abunəliklər	7.48	17.37	27.17	35.94
100 nəfərə düşən aktiv mobil genişzolaqlı abunələr	44.65	74.03	86.25	99.78
İKT mükəmməlliyi (1 = ən pis, 10 = ən yaxşı)	3.81	5.30	5.95	7.32
Bir internet istifadəçisi üçün beynəlxalq internet ötürmə qabiliyyəti (mbit/saniyə)	0.031	0.098	0.141	0.195
Elektron İştirak İndeksi	0.46	0.65	0.68	0.85
Onlayn xidmət indeksi	0.43	0.60	0.69	0.86

Mənbə: Ədəbiyyat icmalı [12].

Təhsil və insan kapitalı faktorunda əsas rol STEM və ömürboyu təhsildədir. Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat (STEM) təhsili texnoloji irəliləyişləri idarə edə bilən işçi qüvvəsinin hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Bunu dərk edən Azərbaycan 2018-ci ildən bəri STEM üzrə qeydiyyatı 30% artıraraq onun KEI balını 15% artırıb. Cənubi Koreya və Finlandiya kimi güclü STEM təhsil sistemində malik ölkələr daha yüksək innovasiya məhsuldarlığı və iqtisadi dayanıqlıq nümayiş etdiriblər. STEM-ə vurğu problemlərin həlli və yaradıcılıq mədəniyyətini inkişaf etdirir, tələbələri süni intellekt, kibertəhlükəsizlik və biotexnologiya kimi yüksək tələbatlı sənayelər üçün zəruri olan texniki bacarıqlarla təchiz edir.

Qlobal iqtisadiyyat sürətli rəqəmsal transformasiyaya məruz qaldıqca, ömürboyu öyrənmə işçi qüvvəsinin uyğunlaşma qabiliyyətini qorumaq üçün vacib hala gəldi. *“Coursera və LinkedIn Learning kimi rəqəmsal təhsil platformaları sərfəli, çevik və yüksək keyfiyyətli öyrənmə resursları təmin etməklə bacarıqların mənimsənilməsini demokratikləşdirir”* [5]. Bu platformalar inkişaf etməkdə olan texnologiyalar, biznesin idarə edilməsi və rəqəmsal savadlılıq üzrə kurslar təklif etməklə, peşəkarların inkişaf edən iş bazarında rəqabətə davamlı qalmasını təmin etməklə global bacarıqlar boşluğunu

daraltmağa kömək edir. Hökumətlər və təşkilatlar avtomatlaşdırma ilə bağlı iş yerlərinin dəyişdirilməsini həll etmək və iqtisadi inklüzivliyi gücləndirmək üçün yenidən ixtisas və bacarıqların artırılması təşəbbüslərini getdikcə daha çox təşviq edirlər. Bilik iqtisadiyyatları genişlənməyə davam etdikcə, STEM təhsilinə və ömürboyu öyrənməyə qoyulan investisiyalar davamlı innovasiya, iqtisadi artım və qlobal rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində kritik rol oynayacaq.

Bilik iqtisadiyyatında üçün faktor olan institusional çərçivələr biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafında və davamlılığında əsas rol oynayır. Effektiv idarəetmə, tənzimləmə siyasəti və strateji dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) innovasiyaları təşviq edən, məlumatların təhlükəsizliyini təmin edən və akademiya, sənaye və hökumət arasında əməkdaşlığı təşviq edən mühit yaradır. *“Əqli mülkiyyətin qorunması, rəqəmsal idarəetmə və tədqiqatların maliyyələşdirilməsi üçün güclü hüquqi və institusional mexanizmlər quran ölkələr texnologiyaya innovasiyaların və iqtisadi diversifikasiyanın daha yüksək templərini yaşamağa meyllidirlər”* [13].

Yaxşı tənzimlənmiş rəqəmsal iqtisadiyyat ictimai etimadı qorumaq və ədalətli rəqabəti təmin etmək üçün çox vacibdir. Bütün dünyada hökumətlər məlumatların məxfiliyini qorumaq, kibertəhlükəsizliyi dəstəkləmək və rəqəmsal transformasiyanı təşviq etmək üçün hərtərəfli tənzimləyici siyasətlər tətbiq ediblər. “Avropa Birliyinin Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası (GDPR) və ABŞ-in Kaliforniya İstehlakçı Məxfiliyi Aktı (CCPA) qlobal miqyasda məlumatların qorunmasını yenidən müəyyən edən iki mühüm qanundur”. 2018-ci ildə qüvvəyə minən GDPR “təşkilatların şəxsi məlumatları necə toplaması, saxlaması və emal etməsi ilə bağlı ciddi təlimatları tətbiq edir və bununla da şəffaflığı və istehlakçıların etibarını artırır”. Eynilə, CCPA istehlakçılara şəxsi məlumatları üzərində daha çox nəzarət imkanı verir və müəssisələrə rəqəmsal əməliyyatlarda daha yüksək dərəcədə hesabatlılığı təmin edərək, məlumatların necə istifadə edildiyini açıqlamağı tapşırır.

Bu tənzimləmələrin əhəmiyyətli iqtisadi nəticələri olmuşdur. Müəssisələr üçün uyğunluq xərcləri artsa da, onlar təşkilatları daha təhlükəsiz və etik məlumatların idarə edilməsi təcrübələrini mənimsəməyə təşviq ediblər. Bundan əlavə, məlumat idarəçiliyini standartlaşdırmaqla, bu cür siyasətlər qlobal bilik iqtisadiyyatlarının böyüməsini dəstəkləyərək, transsərhəd ticarətə və rəqəmsal xidmətlərdə əməkdaşlığa imkan verir.

Məlumatların məxfiliyindən başqa, tənzimləyici siyasətlər əczaçılıq, biotexnologiya və süni intellekt (AI) kimi bilik tutumlu sənayelər üçün vacib olan əqli mülkiyyət hüquqlarına (ƏMH) də təsir göstərir. Güclü patent qanunları və müəllif hüquqlarının müdafiəsi ixtiraçıların və yaradıcıların icazəsiz istifadənin qarşısını almaqla öz ideyalarından pul qazanmasını təmin etməklə innovasiyaları təşviq edir. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) vurğulayır ki, möhkəm ƏMQ çərçivələrinə malik olan ölkələr elmi-tədqiqat-intensiv sektorlara daha çox birbaşa xarici investisiya (BXİ) cəlb etməyə meyllidirlər.

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) biliyə əsaslanan iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün güclü mexanizm kimi meydana çıxmışdır. Dövlət sektoru siyasət təşəbbüslərini özəl sektor investisiyaları və təcrübələri ilə birləşdirərək, PPP-lər iqtisadi rəqabət qabiliyyətinə təkan verən tədqiqat mərkəzlərinin, innovasiya rayonlarının və texnologiya klasterlərinin yaradılmasını asanlaşdırır. Azərbaycanda hökumətin BP ilə əməkdaşlığı ölkənin tədqiqat və inkişaf (R&D) potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artıran 15 innovasiya mərkəzinin yaradılması ilə nəticələnib. Bu mərkəzlər Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üzrə milli strategiyasına uyğunlaşaraq bərpa olunan enerji, süni intellekt və ağıllı şəhər həlləri də daxil olmaqla müxtəlif sahələrə fokuslanır.

Oxşar modellər digər bölgələrdə də uğurla həyata keçirilib. Birləşmiş Krallıqda Catapult Network – bir sıra texnologiya və innovasiya mərkəzləri – yüksək texnologiyalı KOM-ları və universitetlərin bölünmələrini dəstəkləmək üçün hökumət-sənaye tərəfdaşlığı vasitəsilə hazırlanmışdır. Bu mərkəzlər bizneslərə innovasiyaları genişləndirməyə və tədqiqat nəticələrini kommersiyalaşdırmağa

imkan verən qabaqcıl imkanlara, təcrübəyə və maliyyələşdirməyə çıxışı təmin edir. Eynilə, *“Sinqapurda Elm, Texnologiya və Tədqiqat Agentliyi (ASTAR) qabaqcıl istehsal, səhiyyə və rəqəmsal texnologiyalarda R&D aparmaq üçün çoxmillətli korporasiyalar (MNC) və yerli startaplarla əməkdaşlıq edir”*.

Bilik iqtisadiyyatının dəstəklənməsində institusional çərçivələrin effektivliyi təkcə tənzimləmə aydınlığı və PPP-lərdən deyil, həm də institusional hazırlıqdan asılıdır. Hökumətlər çevik, innovasiyaya uyğun mühit yaratmaq üçün rəqəmsal idarəçiliyə, dövlət sektoru işçilərinin ixtisasının artırılmasına və bürokratik proseslərin sadələşdirilməsinə sərmayə qoymalıdır. *“Finlandiya və Cənubi Koreya kimi bilik iqtisadiyyatı göstəricilərində lider olan ölkələr, bilik istehsalı və yayılması üçün davamlı ekosistemlər yaradaraq, rəqəmsal idarəetməni uzunmüddətli R&D maliyyələşdirməsi ilə birləşdirən proaktiv siyasətlər qəbul ediblər”* [13].

Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın faydalarını artırmaq üçün siyasətçilər tənzimləyici çərçivələrin texnoloji irəliləyişlərə və qlobal iqtisadi dəyişikliklərə uyğunlaşmasını təmin etməlidirlər. Süni intellektin, blokçeyn və kvant hesablamalarının sürətli yüksəlişi hüquqi və institusional çərçivələrin davamlı yenilənməsini tələb edən idarəetmədə yeni problemlər yaradır. Tənzimləmə və innovasiya arasında tarazlığı saxlamaqla hökumətlər biliklərin yaradılması və tətbiqinin inkişaf etdiyi, uzunmüddətli iqtisadi artıma və ictimai inkişafa töhfə verən mühiti inkişaf etdirə bilər.

Bilik iqtisadiyyatının dördüncü və sonuncu faktoru innovasiya ekosistemidir. Innovasiya ekosistemləri biliyə əsaslanan iqtisadiyyatlarda davamlı iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün çox vacibdir. Bu ekosistemlər texnoloji tərəqqi və kommersiyalaşma üçün əlverişli mühit yaratmaq üçün tədqiqat institutlarını, özəl müəssisələri, dövlət dəstəyini və rəqəmsal infrastrukturunu birləşdirir. *“Tədqiqat və inkişaf (R&D) investisiyalarına, texnologiya transfer mexanizmlərinə və startap inkubasiya proqramlarına üstünlük verən ölkələr qlobal innovasiya indekslərində liderlik edirlər”* [13].

Tədqiqat və təkmilləşdirmə (R&D) investisiyaları texnoloji sıçrayışlara və sənaye rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir edən bilik iqtisadiyyatının təməl daşdır. ÜDM-nin əhəmiyyətli hissəsini R&D-yə ayıran ölkələr adətən daha yüksək səviyyələrdə innovasiya, *patent istehsalı və iqtisadi artım yaşayır. Cənubi Koreya bu tendensiyanın nümunəsidir və “ÜDM-nin təxminən 4,8%-ni tədqiqat və təkmilləşdirməyə yatırır ki, bu da OECD ölkələri arasında ən yüksək göstəricidir”*. Bu investisiya hər il 6000-dən çox patent müraciətinə çevrilərək Cənubi Koreyanın yarımkeçirici texnologiya, biotexnologiya və süni intellekt kimi sektorlarda liderliyini möhkəmləndirdi. R&D investisiyalarının təsirini qlobal miqyasda rəqabətə davamlı texnologiyaların inkişafı üçün hökumət tərəfindən dəstəklənən tədqiqat proqramlarından istifadə edən Samsung və LG kimi şirkətlərin uğurları daha da nümayiş etdirir. Eynilə, *“Almaniyanın Fraunhofer İnstitutları elmi tədqiqat və sənaye tətbiqlərinin əlaqələndirilməsində əsas rol oynayır, R&D səylərinin birbaşa iqtisadi məhsuldarlığa töhfə verməsini təmin edir”*.

R&D maliyyələşdirilməsində dövlət-özəl tərəfdaşlıq da innovasiya ekosistemlərini gücləndirir. ABŞ-da Milli Elm Fondu (NSF), xüsusən kvant hesablamaları və təmiz enerji kimi sahələrdə kommersiya tətbiqlərinə gətirib çıxaran erkən mərhələdə tədqiqatları maliyyələşdirmək üçün sənaye liderləri ilə əməkdaşlıq edir.

Startaplar və kiçik müəssisələr bilik iqtisadiyyatında innovasiyaların kritik hərəkətvericiləridir. Güclü startap inkubatorları, sürətləndiricilər və vençur kapitalının maliyyələşdirilməsi mexanizmləri quran ölkələr texnologiyaya əsaslanan müəssisələrdə sürətli artım görürlər. *“Başlangıç ekosistemi milli ÜDM-ə təxminən 15% töhfə verən Estoniya əsas nümunə kimi xidmət edir”*. Ölkənin uğuru əsasən biznes üçün əlverişli qaydalar, rəqəmsal infrastruktur və aşağı korporativ vergi dərəcələri ilə əlaqələndirilir. Estoniyanın bütün dünyada *“sahibkarlara bizneslərini uzaqdan qeydiyyatdan keçirməyə və idarə etməyə imkan verən e-Rezidentlik proqramı minlərlə startapı cəlb edərək ölkəni rəqəmsal müəssisələr mərkəzinə çevirdi”*. Bundan əlavə, Startup Wise Guys və Tehnopol kimi hökumət tərəfindən

dəstəklənən inkubatorlar texnologiya şirkətlərinin böyüməsini sürətləndirərək toxum maliyyəsi, mentorluq və beynəlxalq şəbəkə imkanları təmin edir.

Silikon Vadisi başlanğıc ekosistemləri üçün meyar olaraq qalır, vençur kapitalı firmaları hər il yüksək texnologiyalı startaplara 150 milyard dollardan çox sərmayə qoyurlar. Eynilə, Çinin Shenzhen şəhəri hökumətin təşviqlərindən, qabaqcıl istehsal imkanlarından və yaxın sənaye-akademiya əməkdaşlığından faydalanaraq qlobal aparat innovasiya mərkəzinə çevrildi.

Uğurlu innovasiya ekosistemlərinin əsas aspekti universitetlər və sənaye arasında əməkdaşlıqdır. MIT, Stanford və Kembric Universiteti kimi aparıcı tədqiqat institutları akademik tədqiqatların kommersiyalaşdırılmasını asanlaşdırmaq üçün texnologiya transferi ofisləri (TTO) yaratmışlar. Bu TTO-lar nəzəri tədqiqat və bazar tətbiqləri arasında körpü yaratmağa kömək edir, elmi kəşflərin etibarlı məhsul və xidmətlərə çevrilməsini təmin edir. Məsələn, MIT-in İnnovasiya Təşəbbüsü mRNT peyvəndlərinin hazırlanmasında mühüm rol oynayan Moderna kimi biotexnologiya firmaları da daxil olmaqla çoxsaylı yüksək təsirli startapları inkişaf etdirdi. Eynilə, Avropanın *“Horizon 2020 programı bərpa olunan enerji, süni intellekt və ağıllı şəhərlərdə innovasiyaları sürətləndirərək universitetlər və bizneslər arasında birgə tədqiqatları maliyyələşdirmişdir”* [6].

NƏTİCƏ

Son bir neçə ildə Azərbaycan öz iqtisadiyyatını şaxələndirmək və neftdən asılı modeldən biliyə əsaslanan modelə keçid üçün strategiya mənimsəyib. Bu transformasiyanın mərkəzində hökumətin qabaqcıl rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası və ümumi öyrənmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolu ilə təhsil sistemini modernləşdirməyə yönəlmiş “Təhsil 2030” təşəbbüsü dayanır. Bu təşəbbüs çərçivəsində hökumət İKT infrastrukturuna sərmayəni 20% artırdı ki, bu da rəqəmsal sinif otaqlarının, yüksəksürətli internet şəbəkələrinin və elektron təhsil platformalarının ölkə daxilində genişlənməsinə imkan verdi. Rəqəmsal potensialdakı bu artım ölkənin innovasiya ekosistemində və insan kapitalının inkişafında ölçülə bilən təkmilləşdirmələrlə birbaşa bağlıdır. “İnternet texnologiyası texnologiya inkişafının ən əhəmiyyətli kimi qəbul edilmişdir. İnternet texnologiyası təhsil həyatına, iqtisadiyyata, istehlakçı hərəkətlərinə və gündəlik həyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İnsanlar əldə etdikləri məlumatları internetdə paylaşmaq imkanını da əldə etdilər.

Bu qazancların bariz göstəricilərindən biri Azərbaycanın Bilik İqtisadiyyatı İndeksində (KEI) öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin son hesabatları (2023-cü il) göstərir ki, “KEI 2025-ci ilə qədər 4,5-dən 5,8-ə” yüksəlmişdir - bu, ölkənin iqtisadi artıma təkan vermək və neft gəlirlərindən tarixi asılılığını azaltmaq üçün biliyə əsaslanan aktivlərdən istifadə sahəsində irəliləyişdən xəbər verir. Bakı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun (2020-ci il) məlumatına görə, “İKT-yə artan sərmayə təkcə təhsilin çatdırılmasını modernləşdirmir, həm də uzunmüddətli iqtisadiyyatın diversifikasiyası və dayanıqlılığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədqiqat və inkişaf potensialını artırır”.

İnfrastruktur təkmilləşdirmələri ilə yanaşı, Təhsil 2030 tələbələrin rəqəmsal, qlobal iqtisadiyyata uyğun bacarıqlara yiyələnməsini təmin etmək üçün kurikulumda islahat və müəllim hazırlığını vurğulayır. Müasir fənləri daxil etmək üçün kurikulumları yeniləmək və təhsil işçilərinin peşəkar inkişafına sərmayə qoymaqla Azərbaycan öz işçi qüvvəsini texnoloji pozulmalar və qlobal rəqabətin çağırışlarına cavab verməyə hazırlayır. İnsan kapitalına yönəldilmiş bu strateji diqqətin innovasiyalara təkan verməsi, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi və davamlı inkişafı dəstəkləməsi gözlənilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1.Vəkilov, K.Ş. Bilik iqtisadiyyatının formalaşmasında innovativ texnologiyaların rolu. – AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, –Bakı: – 2021. – s. 59-68.

2.Barro, R. J., Lee, J.-W. – International data on educational attainment: Updates and implications. // Oxford Economic Papers, –2013. cild 53, №3. – s. 541-563.

- 3.Barro, R. J., Sala-i-Martin, X. Economic growth // McGraw-Hill, –1995. – № 3, –s. 672.
- 4.Becker, G. S. – Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education // University of Chicago Press, –Chicago: № 3,–1993. – s. 390.
- 5.Bonk, C. J., Graham, C. R. The handbook of blended learning: Global perspectives, local designs //Wiley, –2020. – s. 624.
- 6.Brynjolfsson, E., McAfee, A. – The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant Technologies // W.W. Norton & Company, –Norton: – 2014. – s. 320.
- 7.Florida, R. The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life // Basic Books, –2002. – 404 səh. – [Online] <https://www.basicbooks.com/titles/richard-florida/the-rise-of-the-creative-class/9780465024773/>.
- 8.Griliches, Z. R&D and productivity: The econometric evidence // – Chicago: University of Chicago Press, – 1998. – 320 səh. – ISBN: 978-0226308907.
- 9.Hanushek, E. A., & Woessmann, L. The role of cognitive skills in economic development // Journal of Economic Literature, –2008. – cild 46, №3. – s. 607–668.
- 10.Romer, P. M. Endogenous technological change // Journal of Political Economy, –1990. – №5. cild 98,– s. 71–102.
- 11.Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach // Pearson, –2021. – 1136 səh. – [Online] <https://www.pearson.com/us/higher-education/program/Russell-Artificial-Intelligence-A-Modern-Approach-4th-Edition/PGM1263338.html>.
- 12.Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı –2019 - Introducing the EBRD Knowledge Economy Index https://www.ebrd.com/news/publications/brochures/ebrd-knowledge-economy-index.html?utm_source
- 13.OECD. (2022). Education at a glance 2022: OECD indicators. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/education/education-at-a-glance-19991487.htm>.
- 14.Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). (1996). The knowledge-based economy. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/sti/sci-tech/1913021.pdf>.
- 15.Salesforce. (2023). AI-driven marketing automation with Agentforce. Retrieved from www.salesforce.com
- 16.Statista. (2023). Number of Internet of Things (IoT) connected devices worldwide from 2019 to 2030. Retrieved from www.statista.com
- 17.Topol, E. (2019). – Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again. – Basic Books, 2019. – 400 səh. – [Online] <https://www.basicbooks.com/titles/eric-topol/deep-medicine/9781541644632/>.
- 19.Hazelkorn, E. (2015). – The Impact of University Rankings on Higher Education Policy in Europe: A Challenge to Perceived Wisdom and a Stimulus for Change. – In Rankings and Accountability in Higher Education: Uses and Misuses (pp. 74-95). – UNESCO Publishing. – [Online] <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1177187.pdf>.
- 20.World Bank. (2020, February 20). Education is key to sustained poverty reduction in Azerbaijan. Retrieved from <https://blogs.worldbank.org/en/europeandcentralasia/education-key-sustained-poverty-reduction-azerbaijan>
- 12.Aghion, P., & Howitt, P. – A model of growth through creative destruction Econometrica // –1992. cild 60, №2. – s. 323-351.

SUMMARY

RESEARCH ON THE BASIC CONCEPTS OF INFORMATION ECONOMY AND ITS GLOBAL AND NATIONAL IMPACTS

RAUF RZAYEV

PhD student at Nakhchivan State University

This study examines the relationship between education and the development of the knowledge economy, with a particular focus on the role of Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) education in fostering innovation and economic growth. It identifies the key role of human capital, particularly through lifelong learning initiatives and digital platforms, in supporting skills acquisition and a knowledge-based economy. It highlights successful strategies that countries with advanced education systems, such as South Korea and Finland, have implemented to promote innovation and economic sustainability.

Keywords: *Knowledge economy, STEM education, Public-private partnership (PPP), Research and development (R&D)*

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСНОВНЫХ КОНЦЕПЦИЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕЕ ГЛОБАЛЬНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ

РАУФ РЗАЕВ

аспирант Нахичеванского государственного университета

В данном исследовании рассматривается взаимосвязь между образованием и развитием экономики знаний с особым акцентом на роль естественно-научного, технологического, инженерного и математического (STEM) образования в стимулировании инноваций и экономического роста. В нем определена ключевая роль человеческого капитала, особенно через инициативы по обучению на протяжении всей жизни и цифровые платформы, в поддержке приобретения навыков и экономики, основанной на знаниях. Выделяются успешные стратегии, которые страны с развитыми системами образования, такие как Южная Корея и Финляндия, реализовали для содействия инновациям и экономической устойчивости.

Ключевые слова: *Экономика знаний, STEM-образование, государственно-частное партнерство (ГЧП), исследования и разработки (НИОКР)*

FİSKAL YÜKLƏR VƏ İQTİSADI GƏLƏCƏK: DÖVLƏT BORCUNUN MAKROİQTİSADI DALĞALANMA TƏSİRLƏRİ

Amin Rəşidov

<https://orcid.org/0009-0009-2753-5754>

Müəssisə: Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan

*Yazışılan müəllif: **aminrashidov78@gmail.com**; Tel.: +50 653 6497 (Yalnız bir müəllif)

XÜLASƏ

Məqalə həm mərkəzi, həm də yerli hökumət səviyyəsində borclanmanın makroiqtisadi dalğalanma təsirlərinə diqqət yetirərək, dövlət borcunun fiskal yüklərini və iqtisadi nəticələrini araşdırır. Hökumətlər iqtisadi artımı, ictimai xidmətləri və infrastruktur investisiyalarını maliyyələşdirmək üçün borc alır, lakin həddindən artıq borc uzunmüddətli iqtisadi sabitliyə mane ola bilər. Məqalədə maliyyə öhdəlikləri, maliyyə bazarına çıxış və institusional strukturların təsiri ilə borclanma şərtlərinin ölkələr arasında necə dəyişdiyi təhlil edilir. Məqalə iqtisadi artım və maliyyə sabitliyini tarazlaşdırmaq üçün borcun məsuliyyətli idarə edilməsinin və fiskal intizamın vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Dövlət borcu, fiskal siyasət, makroiqtisadi təsirlər

Giriş

Mərkəzi və yerli hökumətlər tərəfindən borclanmanın iqtisadi siyasəti bir ölkənin maliyyə və iqtisadi sağlamlığının idarə edilməsinin əsas aspektidir. Hökumətlər iqtisadi artımı təşviq edən, dövlət xidmətlərini dəstəkləyən və infraqstruktura investisiya yatan fəaliyyətləri maliyyələşdirmək üçün borc alırlar. Bununla belə, mərkəzi və yerli hökumətlərin borclanma siyasətləri müxtəlif amillərə, o cümlədən fiskal öhdəliklərin həcminə, maliyyə bazarlarına çıxış imkanlarına və institusional strukturlara görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Dövlət borcunun istifadəsi həm iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün bir vasitədir, həm də mənfi fiskal nəticələrin qarşısını almaq üçün diqqətli idarəetmə tələb edən bir problemdir. Borclanma hökumətlərə dövr iqtisadi tənəzzüllərin təsirlərini yumşaltmağa, uzunmüddətli layihələrə investisiya yatırmağa və milli və yerli rifaha töhfə verən siyasətləri həyata keçirməyə imkan verir. Bununla belə, iqtisadi artımı boğa biləcək həddindən artıq borc yüklərindən qaçmaq üçün borclanmanı məsuliyyətlə idarə etmək vacibdir. Mərkəzi hökumətin borcu büdcə məhdudiyyətinə uyğun olaraq inkişaf edir:

$$D_{c,t+1} = (1 + r_c)D_{c,t} - S_{c,t} + B_t$$

$D_{c,t+1}$: t vaxtında mərkəzi dövlət borcu

(r_c) : mərkəzi borcun faiz dərəcəsi

$S_{c,t} = T_{c,t} - G_{c,t}$: İlkın profisit (vergilər $T_{c,t}$, çıxışın qeyri-faiz xərcləri $G_{c,t}$)

B_t : Yerli hökumətə köçürmə/subsidiya

Yerli hökumətin borclanması riyazi olaraq oxşar tənlikdir:

$$D_{l,t+1} = (1 + r_l)D_{l,t} - S_{l,t} - B_t$$

$D_{l,t+1}$: t vaxtında yerli dövlət borcu

$(r_l = r_c + \text{risk premiyası})$: Defolt riski səbəbindən yüksək faiz dərəcəsi.

$S_{l,t} = T_{l,t} - G_{l,t}$: Yerli ilkın profisit

Riyazi ifadədən də aydın olduğu kimi mərkəzi hökumətin borclanmadakı faiz dərəcəsi yerli hökumətə görə daha aşağıdır. Çünki yerli hökumətin borcun faizi və əsas məbləği ödəmək üçün gəlir qaynağı mərkəzi hökumətə görə limitlidir. Eyni zamanda yerli hökumət mərkəzi hökumətə görə daha çox istehlak məqsədli borclanmaya yönəlir. Mərkəzi hökumət səviyyəsində borclanma adətən müxtəlif milli xərcələri, o cümlədən sosial xidmətlər, müdafiə, infrastruktur və dövlət investisiyalarını maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur. Bu səviyyədə borclanma çox vaxt dövlət istiqrazlarının, xəzinə veksellərinin buraxılması və ya Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı kimi beynəlxalq maliyyə institutlarından borc götürməklə asanlaşdırılır. Mərkəzi hökumətlər adətən gəlir vergiləri, korporativ vergilər və satış vergiləri kimi geniş çeşidli gəlir mənbələrindən vergi tutmaq imkanlarına görə beynəlxalq kapital bazarlarına daha çox çıxış əldə edirlər. Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda federal hökumət büdcə kəsirlərini maliyyələşdirmək və kritik investisiyaları maliyyələşdirmək üçün uzun müddətdir ABŞ Xəzinədarlığı istiqrazlarının buraxılması yolu ilə borclanmaya arxalanır. Böyük mərkəzi borcuna baxmayaraq, ABŞ güclü iqtisadiyyatı, beynəlxalq kapital bazarlarına çıxışı və borcunun global ehtiyat valyutası olan ABŞ dollarında ifadə olunması səbəbindən nisbətən sabit maliyyə vəziyyətini qoruyub saxlamışdır. Cədvəl 1-də ABŞ borcunun mərkəzi və yerli hökumətlər əsasında vəziyyəti və borcun miqdarına təsir edən mühüm faktorlar qeyd edilmişdir.

Cədvəl 1

İllər	Mərkəzi hökumət (trilyon ABŞ dolları)	Yerli hökumət (trilyon ABŞ dolları)	(Mərkəzi hökumətin borcunun artmasına səbəb olan faktorlar)
2015	18,15	3,20	Neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması
2016	19,57	3,25	Brexit qeyri-müəyyənliyi
2017	20,25	3,29	Trump vergi endirimləri
2018	21,52	3,34	Müdafiə xərclərinin artması
2019	22,72	3,27	Ticarət müharibələri
2020	26,95	3,27	COVID-19 yardım paketləri

2021	28,43	3,27	Amerika xilas etmə planı
2022	30,93	3,27	İnflyasiyanın Azaldılması Qanunu
2023	33,17	3,27	Artan faiz dərəcələri
2024	35,46	3,27	Artan inflyasiya

Mənbə: Dünya Bankı və Beynəlxalq Pul Fondunun statistika məcmuəsi və ABŞ mətbuatı xəbərləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2021-ci ilə qədər Birləşmiş Ştatlar borcunun ÜDM-ə nisbəti təxminən 130% idi ki, bu da hökumətin maliyyə sistemlərinə güvəndiyinə görə yüksək borc səviyyələrinə xidmət göstərmək qabiliyyətini nümayiş etdirir [4].

Eynilə, Yaponiya kimi ölkələrdə borclanma hökumətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Son illərdə dövlət borcu ÜDM-in 250%-ni ötməklə Yaponiya dünyada borcun ÜDM-ə nisbəti ən yüksək olan ölkədir [8]. Bu böyük borca baxmayaraq, Yaponiya hökumətinin borclanması hökumətə nisbətən aşağı faiz dərəcələri ilə borc götürməyə imkan verən daxili əmanətlərin yüksək səviyyəsi də daxil olmaqla, bir sıra amillərə görə idarə oluna bilər. Bundan əlavə, Yaponiya hökuməti uzunmüddətli infrastruktur layihələrini, sosial proqramları və ölkənin qocalmış əhalisini və aşağı doğum nisbətlərini həll etməyə yönəlmiş digər investisiyaları maliyyələşdirmək üçün strateji olaraq borclanmadan istifadə etmişdir. Bununla belə, Yaponiyanın borc vəziyyəti, xüsusilə gələcək iqtisadi sabitlik və maliyyə böhranları potensialına gəldikdə, yüksək dövlət borc səviyyələri ilə bağlı riskləri vurğulayır.

Yerli hökumətlərin borclanma siyasətləri ölkələr arasında geniş şəkildə fərqlənir. Avropa İttifaqında yerli hökumətlərin borclanması ciddi fiskal qaydalar və büdcə nəzarəti ilə tənzimlənir [1]. Məsələn, Almaniya yerli hökumətlərə infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək üçün borc götürməyə icazə verilir, lakin onlar federal hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş milli fiskal hədəflərə və borc limitlərinə əməl etməlidirlər. Almaniyaadakı fiskal qaydalar yerli hökumətlərin balanslaşdırılmış büdcələri saxlamalarını və fiskal sabitliyə təhlükə yarada biləcək həddən artıq borclanmanın qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulub. Böyük Britaniya yerli hökumətlər, əksinə, borc götürmə imkanlarında daha məhduddur. Böyük Britaniya hökuməti 1988-ci il tarixli Yerli Hökumətin Maliyyə Aktını həyata keçirmişdir ki, bu qanun borclanmanı mənzil və kapital qoyuluşu kimi xüsusi məqsədlərlə məhdudlaşdırır. Akt yerli hakimiyyət orqanlarının yalnız gəlir əldə etmək və ya əsas kapital layihələri ilə birbaşa əlaqəsi olan layihələr üçün borc ala biləcəyini nəzərdə tutur [6].

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda mərkəzi və yerli hökumətlərin borclanması çox vaxt iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsində əsas rol oynayır. İnfrastruktur defisitləri və ya sosial və iqtisadi islahatlara ehtiyacı olan ölkələr kritik layihələrin maliyyələşdirilməsi vasitəsi kimi tez-tez borclanmaya müraciət edirlər. Bununla belə, bu ölkələrdə borclanma zəif institutlar, qeyri-sabit gəlir axınları və əlverişli borclanma şərtlərinə məhdud çıxış səbəbindən çox vaxt yüksək risklərlə müşayiət olunur.

Məsələn, Argentinada hökumətin həddindən artıq borc alması yüksək inflyasiya, dövlət borcunun ödənilməməsi və maliyyə qeyri-sabitliyi ilə xarakterizə olunan təkrar borc böhranlarına səbəb olmuşdur. Ölkənin təcrübəsi məsuliyyətli borclanma siyasətinin vacibliyini və fiskal intizamın zəruriliyini vurğulayır. 2000-ci illərdə Argentinanın dövlət borcu qeyri-davamlı həddə çatdı və hökumət geri ödəmə öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədiyi üçün borcunu restrukturizasiya etmək məcburiyyətində qaldı. Nəticədə, Argentina adekvat fiskal nəzarət olmadan borc alma risklərini vurğulayan əhəmiyyətli iqtisadi qarışıqlıq yaşadı [5].

Digər tərəfdən, Çin inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyat nümunəsini təqdim edir, burada dövlət borclanması sürətli iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün strateji olaraq istifadə olunur. 2000-ci illərin əvvəllərindən Çin magistral yollar, hava limanları və enerji sistemləri kimi irimiqyaslı infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək üçün borclanmadan istifadə etdi. Ölkə həmçinin ticarət və iqtisadi integrasiyanı təşviq etmək üçün Asiya, Afrika və Avropada infrastruktur qurmağı hədəfləyən iddialı “Bir Kəmərlər Bir Yol” Təşəbbüsünü (BRI) dəstəkləmək üçün borc götürməyə güvənmişdir. Çinin borc səviyyələri son illərdə artsa da, borclanmanın çox hissəsi uzunmüddətli iqtisadi gəlir gətirməsi gözlənilən investisiyalara yönəldilib. Dünya Bankı Çinin infrastruktura yatırdığı investisiyaların ölkənin iqtisadi artımında əsas rol oynadığını vurğuladı və bu, Çinin dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatına çevrilməsinə səbəb oldu [7].

Azərbaycan iqtisadiyyatına baxış

Azərbaycanda hökumət xüsusilə ölkənin neft ixracından asılılığından sonra əsas infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək və fiskal kəsirləri idarə etmək üçün borclanmadan istifadə edib. Azərbaycanın neft sərvətləri tarixən əhəmiyyətli dövlət gəlirləri təmin etmişdir; lakin bu gəlirlər global neft qiymətlərindəki dalğalanmalara məruz qalır. Buna cavab olaraq Azərbaycan öz iqtisadiyyatını şaxələndirdi və infrastrukturun inkişafını maliyyələşdirmək və neft və qaz ixracından asılılığını azaltmaq üçün borclanmaya üz tutdu. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, qismən Dünya Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) kimi beynəlxalq qurumların kreditləri hesabına maliyyələşdirilən iddialı regional infrastruktur layihəsidir. Bu layihə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında əlaqəni gücləndirmək və regionda ticarət axınını yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır.

“Azərbaycanın dövlət borcu digər neft ixrac edən ölkələrlə müqayisədə nisbətən aşağı olaraq qalır və borcun ÜDM-ə nisbəti 2021-ci ildə təxminən 19,5% təşkil edir” [7]. Bu aşağı borc səviyyəsi hökumətə iqtisadiyyatı idarə etməkdə daha çox fiskal çeviklik verir. Bununla belə, Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının borclanması daha məhduddur, çünki yerli hakimiyyət orqanları maliyyələşmə üçün ümumiyyətlə mərkəzi hökumətin transfertlərinə güvənirlər. Azərbaycanda fiskal qeyri-mərkəzləşmə zəif olaraq qalır və yerli hökumətlər borclanma ehtiyaclarını ödəmək üçün kifayət qədər gəlir əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşirlər [2, s. 140]. Mərkəzi hökumət milli layihələr üçün borc ala bilsə də, yerli hökumətlər bələdiyyə xidmətləri və infrastruktur üçün vəsait toplamaqda

məhdudiyyətlərlə üzləşirlər.

Mərkəzi və yerli hökumətlərin borclanması xüsusilə fiskal problemlər və ya iqtisadi tənəzzüllər zamanı iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Borclanma ilə bağlı siyasətlər milli və yerli iqtisadiyyatların davamlılığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər və buna görə də diqqətlə hazırlanmalı və nəzarət edilməlidir. Mərkəzi hökumətlər daha çox borc götürmə qabiliyyətinə və maliyyə bazarlarına çıxışa malikdirlər, yerli hökumətlər isə daha böyük məhdudiyyətlərlə üzləşirlər. İnfrastruktur kimi məhsuldar investisiyalar üçün məsuliyyətli borclanma iqtisadi artımı və inkişafı stimullaşdırır bilər. Bununla belə, qeyri-məhsuldar məqsədlər üçün və ya adekvat fiskal intizam olmadan borclanma həddindən artıq borc yüklərinə və iqtisadi qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. ABŞ, Yaponiya, Argentina, Çin və Azərbaycan kimi ölkələrin təcrübələri borclanmanın istifadəsinin müxtəlif yollarını və borclanmanın iqtisadi artıma və sabitliyə müsbət töhfə verməsini təmin etmək üçün düzgün maliyyə idarəçiliyinin vacibliyini vurğulayır.

Azərbaycanda borc böyük infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır, xüsusən də ölkənin neftdən sonrakı iqtisadi diversifikasiya söylərindən sonra. Azərbaycanın dövlət borcu neftdən asılı olan digər iqtisadiyyatlarla müqayisədə nisbətən aşağı səviyyədə qalsa da, hökumət öz iqtisadiyyatını şaxələndirməyə və qeyri-neft sektorlarını maliyyələşdirməyə çalışdığı üçün strateji borclanmaya ehtiyac artır. Dünya Bankının məlumatına görə, *“2021-ci ildə Azərbaycanın dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti təxminən 19,5% təşkil edib”* [7]. Ölkə yollar, hava limanları və şəhərsalma layihələri kimi infrastrukturunu maliyyələşdirmək üçün borc götürüb. Bununla belə, neftin qiymətinin dəyişkənliyi Azərbaycanın fiskal siyasəti üçün əsas problem olaraq qalır, çünki neft gəlirlərindəki dalğalanmalar hökumətin borclara xidmət göstərmək qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Nəticə etibarilə, borc infrastrukturun maliyyələşdirilməsi üçün faydalı alət ola bilsə də, Azərbaycan neft qiymətlərindəki şoklar fonunda borcdan həddən artıq asılılıq nəticəsində yaranan fiskal böhranlardan qaçmaq üçün borcunu diqqətlə idarə etməlidir.

BVF-nin məlumatına görə (2021), *“global dövlət borcu 2020-ci ildə global ÜDM-in 100%-dən çoxu ilə rekord həddə çatıb, bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar pandemiya ilə bağlı xərclər səbəbindən artan borc yükləri ilə üzləşib”* [4]. BVF *“borcun keyfiyyətinə daha çox diqqət yetirməyə çağırır, borcun uzunmüddətli iqtisadi gəlir gətirə bilən və borcun davamlılığını təmin edə bilən məhsuldar investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilməli olduğunu vurğulayır”* [4].

İstər mərkəzi istərsə yerli hökumətin borclanması olsun onun strateji əhəmiyyəti vardır. Dövlət borcunun strateji əhəmiyyəti müasir iqtisadi sistemləri, xüsusən də inkişaf edən dünya nizamı və beynəlxalq əməkdaşlıq kontekstində başa düşmək üçün mərkəzi məsələdir. Hökumətin yerli və ya xarici kreditorlardan borc almasını nəzərdə tutan dövlət borcu uzun müddətdir ki, dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi, fiskal kəsirlərin aradan qaldırılması və iqtisadi artımın asanlaşdırılması üçün mühüm alət olmuşdur. Dövlət borcunun strateji əhəmiyyəti təkcə artım və inkişafı təşviq etmək

qabiliyyətində deyil, həm də geosiyasi dinamikanın formalaşmasında və beynəlxalq maliyyə əməkdaşlığının təşviqində rolundadır.

Bununla belə, dövlət borcunun global istifadəsi problemsiz deyil. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda dövlət borcunun yüksək səviyyəsi maliyyə sabitliyi üçün ciddi risklər yarada bilər, xüsusən borc xarici valyutada olduqda və ya faiz dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə artdıqda. Dünya Bankı (2021) qeyd edir ki, *“bir çox aşağı və orta gəlirli ölkələr dövlət borcunun idarə olunmasında, xüsusən də borc xidməti dövlət gəlirlərinin böyük hissəsini istehlak etdikdə əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşirlər”* [7]. Məsələn, *“Zambiya və Qana kimi Sub-Sahara Afrikasının bir çox ölkəsi son illərdə artan borc yükü ilə üzləşmiş, borcun davamlılığı və defolt potensialı ilə bağlı narahatlıqları artırmışdır”* [3, s. 609]. Bəzi hallarda bu borc böhranları əmtəə qiymətlərinin dəyişməsi, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi və global maliyyə şokları ilə kəskinləşərək hökumətlərin borc öhdəliklərini yerinə yetirməsini çətinləşdirir.

Azərbaycanda dövlət borcunun strateji istifadəsi sürətli infrastruktur inkişafının maliyyələşdirilməsi və iqtisadiyyatın neft asılılığından uzaqlaşdırılması üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. *“Azərbaycanın dövlət borcu 2021-ci ildə ÜDM-in 19,5%-ni təşkil edərək, digər neft hasil edən ölkələrlə müqayisədə nisbətən aşağı səviyyədə qalıb”* [7]. Neft gəlirlərindən asılı olmasına baxmayaraq, Azərbaycan infrastruktur layihələrinin, o cümlədən yeni avtomobil yollarının, yaşayış evlərinin və enerji obyektlərinin tikintisinin maliyyələşdirilməsində mühüm nailiyyətlər əldə edib. Azərbaycanın dövlət borcuna yanaşması fiskal intizamı və davamlı borclanmanı vurğulayır, borcun uzunmüddətli iqtisadi artım və inkişafa töhfə verəcək məhsuldar investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunmasını təmin edir. Bundan əlavə, Azərbaycan ölkənin iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi səylərini dəstəkləyən layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün Dünya Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) kimi beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edib.

Nəticə

Dövlət borcunun milli inkişafın strateji aləti kimi istifadəsi təkcə infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Dövlət borcu həm də böhran dövründə iqtisadi sabitlikdə mühüm rol oynayır. 2008-ci il global maliyyə böhranı və COVID-19 pandemiyası zamanı dünyanın bir çox hökumətləri öz iqtisadiyyatlarını dəstəkləmək və vətəndaşlarına yardım göstərmək üçün borc götürdülər. Məsələn, ABŞ hökuməti fiziki şəxslərə və müəssisələrə birbaşa nağd ödənişlər də daxil olmaqla əhəmiyyətli fiskal stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirdi və bu tədbirləri Xəzinədarlıq qiymətli kağızlarını buraxmaqla maliyyələşdirdi. Eynilə, Avropa İttifaqı üzv dövlətlərə pandemiyanın iqtisadi nəticələrindən qurtulmaq üçün maliyyə yardımı göstərən NextGenerationEU bərpa planını işə saldı. Bu nümunələr qeyri-müəyyənlik və böhran dövründə iqtisadiyyatları sabitləşdirmək üçün bir vasitə kimi istifadə oluna biləcəyini göstərməklə, global iqtisadi sistemdə dövlət borcunun strateji əhəmiyyətini vurğulayır.

Nəticədə, qlobal iqtisadi düzəndə dövlət borcunun strateji əhəmiyyəti çoxşaxəlidir və təkcə milli iqtisadi siyasətlərə deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərə və maliyyə əməkdaşlığına təsir göstərir. Dövlət borcu iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsi, fiskal kəsirlərin idarə edilməsi və böhranlara cavab vermək üçün mühüm alət ola bilər. Bununla belə, onun effektivliyi sağlam fiskal idarəetmədən, borcun davamlılığından və beynəlxalq əməkdaşlıqdan asılıdır. ABŞ, Çin və Azərbaycan kimi ölkələrin təcrübələri dövlət borcunun iqtisadi artım, geosiyasi təsir və maliyyə sabitliyi üçün alət kimi istifadə olunmasının müxtəlif yollarını göstərir. Qlobal iqtisadiyyat bir-biri ilə daha çox əlaqəli olduqda, suveren borcun idarə edilməsi və onun davamlılığının təmin edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac artmaqda davam edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının vahid büdcə təsnifatının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. №440, 11 oktyabr 2018-ci il.
2. Quliyev, F.T. Gəlirlər nəzəriyyəsi /F.Quliyev; Elmi red.: M.X.Meybullayev.- B.: Nağılevi, 2004.- 140 s.
3. Kaplan, Stephen B., and Kaj Thomsson The political economy of sovereign debt: Global finance and electoral cycles / *The Journal of Politics*, .2017. №79(2): p. –605–623. <https://doi.org/10.1086/688441>
4. Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF). (2021). Dünya İqtisadi Perspektivləri: Fərqli Bərpa Yolunun İdarə Edilməsi. Beynəlxalq Valyuta Fondu. <https://www.imf.org> ünvanından əldə olunub.
5. Dünya Bankı. (2020). Argentina: İqtisadi yeniləmə və fiskal siyasət. <https://www.worldbank.org> ünvanından əldə olunub
6. Böyük Britaniya Xəzinədarlığı (HM Treasury). (2021). 1988-ci il Yerli Hökumət Maliyyə Aktı. <https://www.gov.uk> ünvanından əldə olunub
7. Dünya Bankı. (2021). Azərbaycan: İqtisadi Baxış. Əldə edilib: <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan>
8. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD). (2021). OECD ölkələrində dövlət borcu və iqtisadi artım. OECD İqtisadi Perspektivləri. <https://www.oecd.org> ünvanından əldə olunub.

SUMMARY

Amin Rashidov

PhD student at Nakhchivan State University

The paper examines the fiscal burdens and economic consequences of public debt, focusing on the macroeconomic volatility effects of borrowing at both central and local government levels. Governments borrow to finance economic growth, public services and infrastructure investments, but excessive borrowing can hinder long-term economic stability. The paper analyzes how borrowing conditions vary across countries and how they vary under the influence of financial liabilities, access to financial markets and institutional structures. The paper emphasizes the importance of responsible debt management and fiscal discipline in balancing economic growth and financial stability.

Key words: Public debt, fiscal policy, macroeconomic effects

PEZİOME

Amin Rashidov

PhD student at Nakhchivan State University

В статье рассматриваются фискальное бремя и экономические последствия государственного долга с акцентом на макроэкономические эффекты волатильности заимствований на уровне центральных и местных органов власти. Правительства берут займы для финансирования экономического роста, государственных услуг и инвестиций в инфраструктуру, однако чрезмерные заимствования могут препятствовать долгосрочной экономической стабильности. В работе анализируется, как условия заимствования различаются по странам и как они меняются под влиянием финансовых обязательств, доступа к финансовым рынкам и институциональных структур. В статье подчеркивается важность ответственного управления долгом и фискальной дисциплины для обеспечения баланса между экономическим ростом и финансовой стабильностью.

Ключевые слова: Государственный долг, Фискальная политика, Макроэкономические эффекты

COP 29-UN AZƏRBAYCANIN YAŞIL İQTİSADİYYAT STRATEGİYASINDA YERİ

Tələt Əlizadə

<https://orcid.org/0000-0002-2381-0458>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: talatalizade@gmail.com; Tel.: +994 506536497

XÜLASƏ

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasına (UNFCCC) Tərəflərin 29-cu Konfransına (COP 29) ev sahibliyi etmək Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçidi üçün strateji mərhələni təmsil edir. Bu məqalə COP 29-un Azərbaycanın bərpa olunan enerji hədəfləri, siyasət çərçivələri və iqtisadi diversifikasiya səyləri ilə necə uyğunlaşdığını araşdırır. Hökumət hesabatlarından, beynəlxalq təşkilatlardan və nəzərdən keçirilmiş tədqiqatlardan əldə edilən məlumatlardan istifadə edərək, təhlil Azərbaycanın günəş və külək enerjisinin inkişafı, metanın azaldılması təşəbbüsləri və meşələrin bərpası proqramlarında əldə etdiyi irəliləyişi vurğulayır. Məqalədə həmçinin beynəlxalq əməkdaşlıq və investisiya imkanlarını vurğulamaqla yanaşı, qalıq yanacaqdan asılılıq və maliyyə boşluqları da daxil olmaqla problemlər müzakirə olunur. Nəticələr göstərir ki, COP 29 Azərbaycanın iqlim üzrə öhdəliklərini sürətləndirmək və ölkəni davamlı inkişafda regional lider kimi yerləşdirmək üçün katalizator rolunu oynayır.

Açar sözlər: *Yaşıl iqtisadiyyat, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid, COP 29, Azərbaycan iqlim diplomatiyası, davamlı inkişaf*

GİRİŞ

Tarixən neft və qaz ixracından asılı olan Azərbaycan iqtisadi strategiyasını qlobal iqlim məqsədlərinə uyğunlaşdırmaq üçün artan təzyiqlərlə üzləşir. Ölkənin böyük karbohidrogen ehtiyatları uzun müddətdir ki, iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir, hasil olunan yanacaqlar ixrac gəlirlərinin təxminən 90%-ni və ÜDM-in 40%-ni təşkil edir [1]. Bu asılılıq sürətli iqtisadi artıma və infrastrukturun inkişafına təkan versə də, eyni zamanda Azərbaycanı qlobal enerji bazarlarında dalğalanmalar və bütün dünyada bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidlə bağlı zəifliklərə məruz qoyur. Bundan əlavə, beynəlxalq iqlim siyasətləri və karbon qiymətləri mexanizmləri cəlbədicilik qazandıqca, Azərbaycanın qalıq yanacaq ilə idarə olunan iqtisadiyyatının uzunmüddətli davamlılığını sual altına düşür.

Bu çağırışlara cavab olaraq Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və karbohidrogenlərdən asılılığın azaldılması istiqamətində səyləri gücləndirib. “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf üzrə Milli Prioritetlər” strategiyası təmiz enerjinin inkişafına, ətraf mühitin davamlılığına və texnoloji innovasiyalara xüsusi diqqət yetirməklə davamlı inkişaf üçün əsas məqsədləri müəyyən edir [9]. Bu strateji baxış Azərbaycanın iqtisadi siyasətini qlobal iqlim təşəbbüsləri ilə uyğunlaşdırmaq, iqtisadi sabitliyi qorumaqla yaşıl keçidi təşviq etmək öhdəliyini əks etdirir.

Bu keçiddə həlledici mərhələ Azərbaycanın 2024-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UNFCCC) 29-cu Tərəflər Konfransına (COP29) ev sahibliyi etməsidir. Bu beynəlxalq tədbir Azərbaycan üçün iqlim diplomatiyası və davamlı inkişafda özünü regional lider kimi göstərmək üçün mühüm imkan yaradır. COP 29-a ev sahibliyi etməklə ölkə bərpa olunan enerjiyə xarici sərmayələri cəlb etmək, beynəlxalq maraqlı tərəflərlə siyasət koordinasiyasını gücləndirmək və ekoloji islahatlara sadiqliyini nümayiş etdirmək məqsədi daşıyır. Bununla belə, yaşıl

iqtisadiyyata aparan yol geniş miqyaslı infrastruktur investisiyalarına, tənzimləyici düzəlişlərə və yeni sənayeləri dəstəkləmək üçün işçi qüvvəsinin yenidən bacarıqlarının artırılmasına ehtiyac da daxil olmaqla çətinliklərlə doludur.

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat strategiyası

Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsi iki əsas sütun üzərində qurulub: bərpa olunan enerji potensialının genişləndirilməsi və istixana qazlarının (İQ) emissiyalarının azaldılması. Qalıq yanacaqdan asılı iqtisadiyyatdan keçidin zəruriliyini dərk edən hökumət bərpa olunan enerjini milli enerji kompleksinə integrasiya etmək üçün iddialı hədəflər qoyub. Bərpa Olunan Enerji Mənbələrinin İstifadəsi üzrə Milli Strategiya 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerjinin 30%-nə nail olmağı hədəfləyir və bu, planlaşdırılan 2 GW quraşdırılmış güclə dəstəklənir [6]. Bu təşəbbüs Azərbaycanın günəş və külək enerjisi üçün coğrafi potensialından istifadə etməklə, karbohidrogenlərdən asılılığı azaltmaqla enerjinin şaxələndirilməsinə sadıqlığını əks etdirir.

Bir sıra irimiqyaslı bərpa olunan enerji layihələri Azərbaycanın bu sahədə irəliləyişini vurğulayır. BƏƏ-nin Masdar şirkəti ilə əməkdaşlıqda hazırlanan 230 MVt gücündə Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyası ölkənin ən böyük əməliyyat günəş layihəsidir və onun bərpa olunan enerji hədəflərinə doğru atılmış əsas addımdır. Eynilə, Səudiyyə Ərəbistanının ACWA Power şirkəti tərəfindən maliyyələşdirilən 240 MVt gücündə Xızı-Abşeron Külək Elektrik Stansiyası külək enerjisi infrastrukturuna böyük sərmayəni təmsil edir [7]. Bu layihələr təkcə yerli elektrik enerjisi istehsalına töhfə vermir, həm də Azərbaycanı regionda təmiz enerji sərmayələri üçün mərkəz kimi yerləşdirir. Bununla belə, daha yaşıl enerji sisteminə keçid böyük maliyyə resursları tələb edir. Dünya Bankının (2023) son hesabatında Azərbaycanın enerji keçidi üçün 2,5 milyard dollarlıq maliyyə çatışmazlığı ilə üzləşdiyi təxmin edilir və bu kəsirin aradan qaldırılmasında xarici investisiyaların və beynəlxalq tərəfdaşlıqların mühüm rolu vurğulanır [8].

Bərpa olunan enerjinin miqyasını genişləndirməklə yanaşı, Azərbaycan ümumi karbon izini azaltmaq üçün fəal işləyir. Hökumət 1990-cı ildəki səviyyələri əsas götürərək, 2030-cu ilə qədər istixana qazı emissiyalarını 35% və 2050-ci ilə qədər 40% azaltmağı öhdəsinə götürüb [11]. Neft və qaz sektorunun Azərbaycanın ümumi emissiyalarının 73%-nə cavabdeh olduğunu nəzərə alsaq, metan emissiyalarının həlli xüsusilə təcili prioritetdir [10]. Buna cavab olaraq, Azərbaycan 2030-cu ilə qədər metan emissiyalarını 30% azaltmaq üçün beynəlxalq səylərə uyğunlaşaraq Qlobal Metan Vədinə qoşuldu. Bu öhdəlik Azərbaycanın üstünlük təşkil edən enerji sektorundan emissiyaların azaldılması üçün həll yolları axtararkən qlobal iqlim təşəbbüslərində iştirak etməyə hazır olduğunu göstərir.

Enerji yönümlü təşəbbüslərdən başqa, Azərbaycan təbii karbon sekvestrinin artırılmasına yönəlmiş siyasətlər də həyata keçirmişdir. 2021-ci ildən bəri 2,5 milyon ağacın əkilməsi də daxil olmaqla meşələrin bərpası səyləri karbon emissiyalarının kompensasiyası və ekosistemin dayanıqlığının yaxşılaşdırılması üçün əsas strategiya rolunu oynayır [5]. Bu səylər Azərbaycanın iqlim dəyişikliyi inin təsirlərini azaltmaq üçün meşələrin salınması, torpaqların bərpası və təkmilləşdirilmiş su idarəçiliyini əhatə edən daha geniş ekoloji davamlılıq gündəmini tamamlayır.

Kollektiv olaraq, bu siyasət və layihələr Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiya, enerji təhlükəsizliyi və ekoloji dayanıqlığı tarazlaşdıran yaşıl iqtisadiyyata inkişaf edən yanaşmasını nümayiş etdirir. Xüsusilə maliyyələşdirmə və tənzimləyicilərə uyğunlaşma sahəsində əhəmiyyətli problemlər qalmasına baxmayaraq, ölkənin davam edən səyləri iqlimlə bağlı şüurlu siyasətləri uzunmüddətli iqtisadi strategiyasına integrasiya etmək üçün açıq öhdəliyini nümayiş etdirir.

Strategiya kimi COP 29

COP 29-a ev sahibliyi etmək Azərbaycana qlobal iqlim fəaliyyətində əsas oyunçu kimi öz profilini yüksəltmək üçün unikal imkan təqdim edir. Ən əhəmiyyətli iqlim sammitlərindən biri olan COP 29 dünya liderlərini, siyasətçiləri, maliyyə institutlarını və davamlı inkişaf üzrə ekspertləri bir araya gətirərək, Azərbaycana iqlimlə bağlı təşəbbüslərini nümayiş etdirmək və strateji beynəlxalq tərəfdaşlıqları cəlb etmək üçün platforma təqdim edəcək. Tədbirin şəbəkənin modernləşdirilməsi, bərpa olunan enerji infrastrukturunu və davamlı şəhər inkişafına xüsusi diqqət yetirməklə, yaşıl sərmayələrə 500 milyon ABŞ dollarından çox vəsait gətirəcəyi proqnozlaşdırılır [2]. Bu yüksək səviyyəli konfransa ev sahibliyi etməklə Azərbaycan özünü təkcə qlobal iqlim söylərinin iştirakçısı kimi deyil, həm də aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçiddə lider kimi göstərməyi hədəfləyir.

Azərbaycanın strateji baxışı yerli davamlılıq söylərindən kənara çıxır; COP 29 ölkənin regional yaşıl enerji ixracatçısı olmaq ambisiyasına uyğun gəlir. Hökumət Xəzərin böyük külək ehtiyatlarını və günəş enerjisi potensialını qonşu bazarları bərpa olunan elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün əsas aktivlər kimi müəyyən etmişdir. Bu strategiyanın təməl daşlarından biri Gürcüstan və Türkiyəyə elektrik enerjisi ixracını asanlaşdıracaq və nəticədə Azərbaycanı Avropanın yaşıl enerji şəbəkəsinə inteqrasiya edəcək təklif olunan Qara Dəniz Enerji Ötürmə Xəttidir (BETL) [7]. Regional enerji əlaqələrini gücləndirməklə Azərbaycan öz iqtisadi bazasını şaxələndirmək və qalıq yanacaq gəlirlərindən asılılığı azaltmaq məqsədi daşıyır.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə yanaşı, COP 29-un ölkənin daha dayanıqlı iqtisadi çərçivəyə keçidini sürətləndirərək, daxili siyasət islahatları üçün katalizator rolunu oynayacağı gözlənilir. 2023-cü ildə Azərbaycanda bərpa olunan enerjiyə investisiyaları təşviq etmək və əvvəllər yaşıl layihələrə mane olan tənzimləyici maneələri aradan qaldırmaq üçün karbon qiymətlərinin müəyyən edilməsi mexanizmləri və vergi güzəştləri tətbiq edilib [5]. Bu siyasətlər təmiz enerjinin inkişafı üçün daha əlverişli biznes mühiti yaratmaq, həm yerli, həm də beynəlxalq maraqlı tərəfləri Azərbaycanın yaşıl keçidinə töhfə verməyə təşviq etmək məqsədi daşıyır.

Bundan əlavə, COP 29 gündəliyi çərçivəsində “ədalətli keçid” prinsiplərinin vurğulanması, xüsusilə Bakı və Sumqayıt kimi neftdən asılı regionlarda sosial-iqtisadi bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Azərbaycan bərpa olunan enerjiyə doğru irəlilədikcə, iqtisadi səmərələrin ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin etmək üçün işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanmasına, təsirə məruz qalmış icmaların dəstəklənməsinə və alternativ sənayelərin inkişafına ehtiyac artır. Bu keçid fosil yanacaq sektorunda potensial iş itkilərinin azaldılması və inkişaf etməkdə olan yaşıl sənayelərdə davamlı məşğulluq imkanlarının təşviq edilməsi üçün çox vacibdir.

COP 29 ilə bağlı qlobal diqqətdən və maliyyə imkanlarından istifadə etməklə, Azərbaycan yaşıl iqtisadiyyat ambisiyalarını sürətləndirmək potensialına malikdir. Bununla belə, bu söylərin uğuru ölkənin effektiv siyasət tədbirlərini həyata keçirmək, uzunmüddətli investisiya öhdəliklərini təmin etmək və sosial-iqtisadi problemləri həll etmək bacarığından asılı olacaq. Əgər strateji şəkildə idarə olunarsa, COP 29 Azərbaycanın iqtisadi transformasiyasında dönüş nöqtəsi ola bilər və onun regionun təmiz enerji keçidində lider rolunu gücləndirə bilər.

Çağırışlar və imkanlar

Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında nəzərəcarpacaq irəliləyişlərə baxmayaraq, Azərbaycan mədən yanacaqlarından tamamilə uzaqlaşmaqda ciddi çətinliklərlə üzləşir. Neft və qaz gəlirləri dövlət gəlirlərinin və iqtisadi fəaliyyətin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edərək, fiskal sabitliyin əsası olaraq qalır. Karbohidrogenlərə olan bu dərin asılılıq sürətli dekarbonizasiyanı mürəkkəb bir vəzifəyə çevirir, çünki mədən yanacaqlarından hər hansı bir qəfil uzaqlaşma maliyyə sabitliyini və sosial rifah proqramlarını poza bilər. Dünya Bankının (2023) proqnozlarına görə, neft gəlirlərinin 50% azalması 2030-cu ilə qədər

ÜDM-in 15% azalmasına səbəb ola bilər ki, bu da davamlılıq hədəfləri ilə iqtisadi dayanıqlılığı tarazlaşdırmaq üçün diqqətlə mərhələli iqtisadi planlaşdırmanın zəruriliyini vurğulayır [8].

Digər əsas problem Azərbaycanın təmiz enerjiyə keçidi üçün tələb olunan texnoloji və işçi qüvvəsinin transformasiyası ilə bağlıdır. Bərpa olunan enerji layihələrinə investisiyalar artsa da, ölkənin mövcud enerji infrastrukturunu bərpa olunan mənbələri səmərəli şəkildə inteqrasiya etmək üçün elektrik şəbəkələrinin, saxlama qabiliyyətinin və smart ötürmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi də daxil olmaqla modernləşməni tələb edir. Bundan əlavə, Azərbaycan öz əmək bazarında bacarıq çatışmazlığı ilə üzləşir, çünki yaşıl sənayelərə keçid xüsusi təcrübə tələb edir. Asiya İnkişaf Bankının (2022) hesabatı göstərir ki, neft sektorunda çalışan işçilərin yalnız 12%-i birbaşa bərpa olunan enerji və təmiz texnologiya sektorlarına ötürülə bilən bacarıqlara malikdir. Bu, davamlı sənayelərə doğru işçi qüvvəsinin dəyişməsinə dəstəkləmək üçün işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanması proqramlarına, təhsil sistemində islahatlara və peşə hazırlığı təşəbbüslərinə təcili ehtiyac olduğunu vurğulayır [3].

Əksinə, COP 29 Azərbaycan üçün bilik mübadiləsini, siyasət koordinasiyasını və maliyyə səfərbərliyini təşviq etməklə yaşıl keçidi sürətləndirmək üçün böyük fürsət təqdim edir. Qlobal sammit beynəlxalq ekspertləri, investorları və siyasətçiləri bir araya gətirərək Azərbaycana enerji keçidi və iqlimə uyğunlaşma strategiyalarında ən yaxşı təcrübələrdən öyrənmək üçün platforma təklif edəcək. Bundan əlavə, Azərbaycan davamlı layihələrə investisiya cəlb etmək üçün artıq çoxtərəfli maliyyə tərəfdaşlıqlarında iştirakından istifadə etməyə başlayıb. Onun Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) ilə əməkdaşlığı enerji səmərəliliyi layihələri üçün 150 milyon dollar səfərbər edib və bu, COP 29-da təmin oluna biləcək gələcək investisiya sazişləri üçün presedent yaradıb [4].

Konfrans maliyyə dəstəyi ilə yanaşı, oxşar iqtisadi keçidləri yaşayan dövlətlərlə regional əməkdaşlığı genişləndirərək strateji diplomatik üstünlüklər də təklif edir. Azərbaycan öz enerji komplekslərini şaxələndirməyə və bərpa olunan mənbələri inteqrasiya etməyə çalışan Mərkəzi Asiya və Şərqi Avropa ölkələri ilə əlaqələri gücləndirmək üçün yaxşı mövqeyə malikdir. Təmiz texnologiyanın inkişafı, transsərhəd enerji ticarəti və birgə iqlim təşəbbüsləri sahəsində əməkdaşlığın artırılması regionun davamlılığa doğru kollektiv tərəqqisini sürətləndirən sinerji yarada bilər.

Azərbaycanın yaşıl keçidi aydın problemlər təqdim etsə də, ÇNL 29 regionun təmiz enerji transformasiyasında lider rolunu möhkəmləndirmək üçün nadir fürsət pəncərəsini təqdim edir. Tədbirdən siyasət islahatları, işçi qüvvəsinin inkişafı və beynəlxalq investisiyalar üçün strateji istifadə etməklə Azərbaycan daha davamlı və iqtisadi cəhətdən möhkəm gələcəyə yol açar bilər. Bununla belə, bu faydaların həyata keçirilməsi güclü idarəetmə, uzunmüddətli planlaşdırma və yaşıl keçidin həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan inklüziv olmasını təmin etmək üçün qlobal və regional tərəfdaşlarla fəal əlaqə tələb edəcəkdir.

Nəticə

COP 29 Azərbaycanın davamlı və şaxələndirilmiş iqtisadiyyata doğru səyahətində mühüm mərhələni təmsil edir. Ev sahibi ölkə kimi Azərbaycan konfransdan yaşıl investisiyaların cəlb edilməsi, beynəlxalq tərəfdaşlıqların gücləndirilməsi və aşağı karbonlu gələcəyə keçidini sürətləndirmək üçün istifadə etməklə iqlim diplomatiyasında liderlik nümayiş etdirmək imkanına malikdir. Tədbir Azərbaycanın təmiz enerji istehsalı və ticarəti üçün regional mərkəz olmaq ambisiyasını gücləndirərək bərpa olunan enerji təşəbbüslərini, emissiyaların azaldılması üzrə öhdəliklərini və siyasət innovasiyalarını nümayiş etdirmək üçün qlobal bir mərhələ təqdim edir.

Bununla belə, Azərbaycanın yaşıl keçidinin uğuru onun iqlim məqsədlərinin maliyyə sabitliyinə xələl gətirməməsini təmin edərək, mədən yanacaqlarının mərhələli şəkildə dayandırılmasını iqtisadi diversifikasiya ilə balanslaşdırmaq qabiliyyətindən asılı olacaq. Ölkə bərpa olunan enerjinin qəbulu və emissiyaların azaldılması istiqamətində mühüm addımlar atsa da, uzunmüddətli tərəqqi üçün davamlı

siyasət islahatları, enerji infrastrukturuna investisiyalar və keçidin təsirinə məruz qalan sənaye və icmalara dəstək olmaq üçün işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanması proqramları tələb olunacaq. İnklüziv və ədalətli keçid strategiyalarını inteqrasiya etməklə Azərbaycan, xüsusən də neftdən asılı olan regionlarda potensial sosial-iqtisadi pozulmaları azalda bilər.

Bundan əlavə, Azərbaycanın COP 29-a ev sahibliyi edən rolu milli maraqlardan kənara çıxır - bu, ölkəyə oxşar keçidləri həyata keçirən digər resursdan asılı iqtisadiyyatlar üçün model kimi xidmət etmək imkanı verir. Beynəlxalq iqlim diplomatiyasını daxili islahatlara uyğunlaşdırmaqla Azərbaycan nəinki davamlılıq gündəmini irəli sürə, həm də enerji transformasiyası, iqlimin maliyyələşdirilməsi və regional əməkdaşlığa dair global diskursa töhfə verə bilər.

Sonda COP 29 Azərbaycan üçün sadəcə diplomatik hadisə deyil, onun iqtisadi gələcəyini formalaşdırmaq üçün həlledici məqamdır. Strateji planlaşdırma, siyasət innovasiyası və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə Azərbaycan davamlı, şaxələndirilmiş və dayanıqlı iqtisadiyyat qurmağa çalışan digər qalıq yanacaqdan asılı olan ölkələr üçün presedent yaradaraq global yaşıl keçiddə lider kimi yüksəlmək potensialına malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). İllik statistik hesabat. <http://stat.gov.az>
2. Asiya İnkişaf Bankı. (2023). Azərbaycanın enerji sektorunun qiymətləndirilməsi. <https://www.adb.org>
3. Asiya İnkişaf Bankı. (2022). Azərbaycanda yaşıl iş yerləri üçün bacarıqların inkişafı. <https://www.adb.org>
4. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı. (2023). AYİB Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyatına 150 milyon dollar sərmayə qoyur. <https://www.ebrd.com>
5. Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2023). İllik ekoloji hesabat. <http://eco.gov.az>
6. Azərbaycan Energetika Nazirliyi. (2022). Bərpa olunan enerji üzrə milli strategiya. <http://minenergy.gov.az>
7. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyi. (2023). Bərpa olunan enerjiyə baxış: Azərbaycan. <https://www.irena.org>
8. Dünya Bankı. (2023). Azərbaycanın iqtisadi yenilənməsi: yaşıl inkişafa keçid. <https://www.worldbank.org>
9. Prezident.az. (2021). Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri. <https://president.az>
10. Qlobal Metan Təşəbbüsü. (2022). Azərbaycanın metan emissiya profili. <https://www.globalmethane.org>
11. UNFCCC. (2023). Azərbaycanın yenilənmiş milli töhfəsi. <https://unfccc.int>

ABSTRACT

THE PLACE OF THE COP 29 EVENT IN AZERBAIJAN'S GREEN ECONOMY STRATEGY

Talāt Alizade

PhD student at Nakhchivan State University

Hosting the 29th Conference of the Parties (COP 29) to the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) represents a strategic milestone for Azerbaijan's transition to a green economy. This article examines how COP 29 aligns with Azerbaijan's renewable energy targets, policy frameworks, and economic diversification efforts. Using data from government reports, international organizations, and peer-reviewed studies, the analysis highlights Azerbaijan's progress in solar and wind energy development, methane reduction initiatives, and reforestation programs. The article also discusses challenges, including fossil fuel dependency and financing gaps, while emphasizing opportunities for international collaboration and investment. Findings suggest that COP 29 serves as a catalyst for accelerating Azerbaijan's climate commitments and positioning the country as a regional leader in sustainable development.

Keywords: *Green economy, renewable energy transition, COP 29, Azerbaijan climate diplomacy, sustainable development*

АННОТАЦИЯ МЕСТО МЕРОПРИЯТИЯ COP29 В СТРАТЕГИИ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Талат Ализаде
аспирант Нахичеванского государственного университета

Проведение 29-й Конференции сторон (COP 29) Рамочной конвенции ООН об изменении климата (РКИК ООН) представляет собой стратегическую веху для перехода Азербайджана к «зеленой» экономике. В этой статье рассматривается, как КС 29 согласуется с целями Азербайджана в области возобновляемой энергетики, политическими рамками и усилиями по диверсификации экономики. Используя данные из правительственных отчетов, международных организаций и рецензируемых исследований, в анализе подчеркивается прогресс Азербайджана в развитии солнечной и ветровой энергетики, инициативы по сокращению выбросов метана и программы лесовосстановления. В статье также обсуждаются проблемы, включая зависимость от ископаемого топлива и недостатки финансирования, и подчеркиваются возможности для международного сотрудничества и инвестиций. Выводы позволяют предположить, что COP 29 послужит катализатором для ускорения выполнения Азербайджаном обязательств в области климата и позиционирования страны в качестве регионального лидера в области устойчивого развития.

Ключевые слова: *Зеленая экономика, переход на возобновляемые источники энергии, КС 29, климатическая дипломатия Азербайджана, устойчивое развитие*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏNAYENİN İNKİŞAFI VƏ REGIONAL İQTISADI PERSPEKTİVLƏR

Aidə Həsənlı

ORCID:0009-0006-8182-3296

¹Müəssisə AMEA Naxçıvan Bölməsi,

*Yazışılan müəllif: aida.amirova@mail.ru;

XÜLASƏ

Bu məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişaf dinamikasını və sənayenin bölgənin iqtisadiyyatında oynadığı aparıcı rolu araşdırır. Tədqiqatda sənaye sektorunun inkişafı üçün coğrafi mövqenin, təbii sərvətlərin və insan kapitalının əhəmiyyəti vurğulanır. İşdə tətbiq olunan metodlar arasında sənaye göstəricilərinin təhlili, dövlət proqramlarının icrasının qiymətləndirilməsi və müqayisəli statistik təhlil yer alır. Əldə edilən nəticələr göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafı müasir texnologiyaların tətbiqi və xarici investisiyalar vasitəsilə daha da sürətlənə bilər. Nəticələr həmçinin göstərir ki, regionun iqtisadi inkişaf modeli oxşar coğrafi şəraitə malik digər bölgələrdə də tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri iqtisadi siyasət qərarlarının formalaşdırılmasında və sənaye sektorunun strateji planlaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Açar sözlər: *Naxçıvan iqtisadiyyatı, sənayenin inkişafı, regional iqtisadiyyat, coğrafi üstünlüklər, investisiya strategiyaları.*

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş təqdim olunan elmi-tədqiqat işinin arxasında duran elmi məqsəd və ya əsas ideya ondan ibarətdir ki, respublikanın materik hissəsindən uzaqda yerləşən rayonlar regionun iqtisadiyyatının inkişafında özünəməxsus, xüsusi çətinliklərə və üstünlüklərə malikdir və sənayenin aparıcı rolunu təmin etmək mümkün olması, təbii sərvətlərin kifayət qədər zənginliyi, təbii sərvətlərin mövcudluğu, zəngin coğrafi vəziyyəti hesabına mümkündür. 20-ci əsrin sonu Azərbaycanın bütün siyasi və sosial istiqamətlərində böyük əhəmiyyət kəsb edən əsaslı dəyişikliklərin yaşandığı bir dövr kimi tarixə daxil olmuşdur. Bunun əsasında dövlət müstəqilliyi arzusu, Azərbaycanın əldə olunması və bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçməsi dayanır.

MATERIAL VƏ METODLAR

Azərbaycan Respublikasının tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikası da Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra üzrlü səbəblərdən hərtərəfli böhranlarla üzləşmiş, milli iqtisadiyyatın süqutundan əvvəl mövcud olan əmək bölgüsü sistemi, satış bazarlarının itirilməsi, iqtisadiyyatın bütün sahələrində sənayenin kəskin şəkildə azalması və nəticədə əsas istehsal fəaliyyətinin dayandırılması ilə nəticələnmişdir. Heydər Əliyevin 1990-cı ildə Naxçıvana qayıtması, xalqın iradəsi ilə Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının parlamentlərinə deputat seçilməsi, nəhayət, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra tədricən sağlam və möhkəm ictimai-siyasi sabitliyə səbəb oldu. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildəndən sonra bütün Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayedə mərhələli tərəqqi özünü büruzə vermiş, iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, sənaye sahəsində də genişmiqyaslı islahatlar aparılmışdır. Bu gün Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı xüsusi dövlət proqramları hesabına həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il fevralın 11-də imzaladığı Sərəncamla "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"na (2004-2008-ci illər) uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni sənaye sahələri yaradılmış, sənaye məhsulu dinamik şəkildə artmağa başlamışdır.

2004-2008-ci illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında 147 sənaye müəssisəsi yaradılmış və ya onların bir qismi yeni texnologiya əsasında yenidən qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın məntiqi davamı olaraq təsdiq edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi ilə yanaşı, on iki bənddən ibarət tədbirlər planı müəyyən edilmişdir. Bütün bunlar qeyd olunan məsələlər: Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafı, onun perspektiv inkişafı və ərazisinin formalaşdırılması ilə bağlı problemlərin kompleks təhlili, muxtar respublika sənayesinin dünya iqtisadiyyatı sisteminə qoşulması, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatında sənayenin aparıcı rolu Sənayenin bütün ölkə ərazisində rəşional təşkilı məhsuldar qüvvələrin ərazi yerləşməsinin əsas xüsusiyyəti kimi milli iqtisadiyyatın və sosial perspektivin təmin edilməsində mühüm vasitələrdən biridir. Bu proses, bir qayda olaraq, sənaye müəssisələrinin təşkiləndən başlayır, bütün proseslər iqtisadi məhsuldarlıq əşasında həyata keçirilir. Bu və digər müəssisələrin yerləşdirilməsi üçün regionlar seçilərkən, həmçinin onun əşaslandırılması zamanı onun gözlənilən yerli məhsuldarlığı ilə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda yeni təkrar istehsalda özünün sənaye obyektinin rolu, onun bu prosesə töhfəsi və bütövlükdə ölkədə səmərəliliyi əşas hesab edilməlidir. Bununla yanaşı, sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsində konkret olaraq qeyri-iqtisadi mənfəət, siyasi, milli təhlükəsizlik, ölkənin müdafiəsi və digər amillər bütün vasitələrlə nəzərə alınmalıdır. Hətta Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra işçi qüvvəsinin və sənaye müəssisələrinin əraziyə uyğun yerləşdirilməsinin aktuallığı nəinki öz təsirini itirmiş, həm də çox ciddi forma almışdır. Sənaye istehsalının yerləşdirilməsində bu ümumi tələblərlə yanaşı, elmi əşaslarla əşaslandırılmış aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir: 1. Sənaye istehsalının xammal mənbələrinə və istehlak rayonlarına yaxınlaşdırılması. Bu prinsiplərə əməl etməklə təbii sərvətlər asanlıqla rəşional olaraq iqtisadiyyatın dövryyəsinə cəlb oluna bilər və öz növbəsində xammalın uzaq məsafələrə daşınmasına müqavimət göstərir. 2. Sənaye istehsalının ölkə ərazisinə görə bərabər yerləşdirilməsi. Sənaye istehsalının yerləşdirilməsində bu prinsiplərə əməl olunması ölkənin iqtisadi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının tarazlığını təmin edir və müvafiq olaraq təbii ehtiyatlardan və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə məsələsinı həll edir, habelə əhalinin qeyri-mütəşəkkil miqrasiyasının qarşısını alır və s. 3. İqtisadi rayonlar arasında məhsuldar əmək bölgüsü və onların iqtisadiyyatının kompleks inkişafı. Bu prinsipləri rəhbər tutan əşas iqtisadi rayonların kompleks inkişafı ilə yanaşı sənaye istehsalı üzrə onların ixtisaslaşma istiqamətlərini müəyyən edir. 4. İqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi və onun beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının zəruriliyi. Bu prinsipin həyata keçirilməsi iqtisadi suverenlik, açıq iqtisadiyyat şəraitində dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya, müəssisələrin yaradılması və milli mülkiyyətlə təmin edilir. 5. Ölkənin xarici təcavüzdən müdafiəsi və ətraf mühitin mühafizəsi. Müstəqilliyini yenidən əldə etmiş respublikamız üçün bu prinsipə əməl olunması çox aktual məsələyə çevrilmişdir. (T.Ə.Hüseynov, 2000) Sənayenin yerləşdirilməsi, müəssisələrin yerləşdirilməsi, istehsal qovşaqlarının və mərkəzlərinin formalaşması uzun mürəkkəb proses olduğundan sənaye komplekslərinin formalaşmasının qarşılıqlı münasibətlərində üç mərhələni əhatə edir. Hazırda iqtisadi ədəbiyyatlarda sənaye qovşaqlarının əhəmiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi xarici iqtisadçılar və coğrafiya tənqidçiləri kimi, iqtisadi qovşaqların əşasını təbii şərait və iqtisadiyyat elementlərinin birliyi təşkil edir.

Sənaye qovşaqlarının mahiyyəti haqqında Azərbaycan iqtisadçılarının fikirlərində ümumi metodoloji əşaslar vardır. Onların fikrincə, sənaye qovşaqları hər bir ərazi-sənaye kompleksində (Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan, Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Lənkəran və s.) aparıcı rola malik sənaye sahələridir. Bunu nəzərə alsaq, onların baxışlarında ciddi bir fərq tapa bilməzlər. Müasir dövrdə sənaye qovşaqlarının formalaşması və onun inkişafının özünəməxsus prinsipləri var. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: 1. Elmi-tərəqqi və məhsuldarlığın yüksəldilməsi əşasında sənaye qovşaqlarının planlı işlənməsi və yerləşdirilməsi. 2. İstehsalın məqsədəuyğun ixtisaslaşmasını, iqtisadi əlaqəni, kooperasiyanı və ərazinin formalaşmasını təmin edən ictimai əmək bölgüsü. 3. Sənayenin xammal mənbələri və məhsul istehlakçılarna cəlb edilməsi. 4. Sənayenin yerləşdirilməsi, lakin inteqrasiya və əmək bölgüsü nəzərə alınmaqla. 5. Regionların iqtisadi inkişafında sənaye kooperasiyasının səmərəli formalaşdırılması və s. amil elmi xidmət kimi sənaye qovşağının formalaşmasında və onun inkişafında mühüm rol oynayır. Elmi-texniki tərəqqi məhsul istehsalının intensivləşməsinə və əl əməyinin faiz payının azalmasına imkan verir, istehsal dövryyəsinə yeni təbii sərvətləri cəlb edir, yeni ərazilərin

məskunlaşmasında yaxşı ab-hava vardır, həmçinin ətraf mühitə texnoloji təsirləri azaldır. Dövlət siyasəti sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində, o cümlədən sənayenin inkişafının təmin edilməsində böyük rol oynayır. Dövlətin qarşıya qoyduğu cari və strateji məqsədlər, vəzifələr və onların həyata keçirilməsinin tərkib hissəsi kimi dövlət siyasəti sosial-iqtisadi inkişafın düzgün istiqamətlərinə əsaslanır. Dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti müxtəlif elementlərdən ibarətdir; sosial-iqtisadi siyasətin həyati istiqamətlərindən birini maliyyə, pul-kredit, sosial, aqrar, struktur, xarici iqtisadi siyasət, vergilər, ekologiya siyasəti və s. kimi regional inkişaf siyasəti təşkil edir [1]. Regional siyasətin uğurlu həlli ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın birbaşa dövlət idarəçiliyi daha çox həyata keçirilir. Regional siyasətin həyata keçirilməsi məqsədlərindən biri də məqsədyönlü proqram-proqnoz metodudur. Proqram hazırlanarkən rayonun mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti təhlil edilir və qiymətləndirilir. Rayonun sosial-iqtisadi vəziyyəti və bu şəraitin rayon üçün nəticəsi qeyd edilir və həlli vacib olan problemlər seçilir. Təbii ehtiyatların və ətraf mühitin vəziyyəti qiymətləndirilir. Proqramın proqnoz modeli işlənib hazırlanmışdır. Proqrama daxil edilmiş və nəzərdə tutulan hər bir tədbir kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə qiymətləndirilir və onun iqtisadi səmərəliliyi hesablanır.

Bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrdə regional siyasətin ən mühüm formalarından biri azad iqtisadi zonaların yaradılmasıdır. Sənaye, ticarət, vergi sahələrində gömrük güzəştlərinin fəaliyyət göstərdiyi konkret coğrafi ərazilərin azad zonaları xarici və yerli investisiyalarda, müasir texnologiyalardan istifadədə, idarəetmə təcrübəsində və kadr seçimində, hər şeydən əvvəl yeni iş yerlərinin açılmasında böyük rol oynayır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, azad iqtisadi zonalar xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına, ümumiyyətlə, ölkənin müxtəlif regionlarına xarici və yerli kapitalın yatırılmasına, o cümlədən yeni texnologiya və idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsinə imkan verir, bu da öz növbəsində iqtisadi və sosial inkişafa müsbət təsir göstərir [2].

Bir sözlə, dövlətin regional, sosial-iqtisadi siyasəti regionların və iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı qarşısında perspektiv hədəflər qoymalı, bu məqsədlərə çatmaqda çox aktual vəzifələr müəyyən etməli, regionların maraqları baxımından qarşıya qoyulan vəzifəni yerinə yetirməyə qadir olan idarəetmə və tənzimləmə mexanizmini işləyib hazırlamalı və nəhayət, onun həyata keçirilməsini stimullaşdırmaqlıdır. Dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin 2004-cü il fevralın 11-də imzaladığı "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)"nə uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni sənaye sahələri yaradılmış, sənaye istehsalının həcmi getdikcə artırılmışdır. Proqramda qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla icrası əsasında regionlarda mümkün struktur innovasiyası aparılıb, sahibkarlıq fəaliyyəti xeyli genişləndirilib, əlverişli investisiya mühiti formalaşdırılıb, müasir tipli sənaye müəssisələri yaradılıb.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyat sahəsində ən mühüm strateji vəzifəsi Ümumiyyətlə, aparılan təhlil və araşdırmalardan sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, muxtar respublikada sənaye potensialının artırılması məqsədilə həyata keçirilən sistemli tədbirlər öz nəticəsini verir.

Bu gün muxtar respublikanın qarşısında duran ən mühüm strateji vəzifə təbii sərvətlərdən yerli istehsalda səmərəli istifadəyə, məhsulların xarici bazara çıxarılmasına, rəqabətin davamlılığına şəraitin yaradılmasına əsaslanmalıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye-istehsalat kompleksinin gələcək perspektivi yerli zəngin mineral qazıntı ehtiyatlarına əsaslanmalı, yerli xammal ehtiyatlarından tam şəkildə çıxarılmalı və sənayedən tam təhvil verilməlidir. maksimum azaldılır. Muxtar respublikanın ərazisi molibden, mis, mis-molibden, mis-polimetal, spreya-arsen, civə-kobalt, volfram, titan, qızıl, qurğuşun, manqan, sink, qaya-duz, dolomit, boksit, qarasulosporit, traf-duz, qarasulosporit, tramfat, s. sement xammalı, tikinti materialları və s. Həmçinin burada müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən 200-dən çox mineral və termal bulaqlar var: Sirab, Badamlı, Darıdağ, Vayxır, Nəhəcir, Qahab, Qızılburun, Cəhri, Suramlı və s. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılan geoloji-kəşfiyyat işləri nəticəsində faydalı qazıntı mənşəli xeyli tikinti materialı yataqları aşkar edilmiş və öyrənilmişdir. Naxçıvanın müxtəlif növ zəngin faydalı qazıntılarından səmərəli istifadə etmək üçün yerli xammal əsasında kiçik həcmli metal təmizləmə, metal əritmə, çuqun əritmə, həmçinin polad istehsalı ilə bağlı yeni müəssisələrin yaradılması mümkündür. Artıq kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsində Naxçıvan MR-də zəngin kimyəvi xammal ehtiyatlarından (daş duzu, dolomit, fosforit, kükürd və s.) daha geniş istifadə etməyin vaxtı çoxdan çatıb. Beləliklə, Naxçıvanın təbii şəraiti və təbii zənginliyi mövcud potensialı iqtisadi baxımdan qiymətləndirdikdən sonra bu rayonun böyük sosial-iqtisadi inkişaf imkanlarına malik

olduğunu söyləməyə imkan verir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və milli xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq, davamlı iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi təkcə daxili imkanlardan asılı deyil, həm də daxili və xarici amillərin yekdilliyi əsasında mümkündür. Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən sənaye sahələrinin investisiya fəaliyyətinin ümumi sosial, iqtisadi və hüquqi şərtləri "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir (İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1995-ci il) [3].

NƏTİCƏLƏR

Aparılan araşdırmalar əsasında belə qənaətə gəlirik ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti, coğrafi mövqeyi, geosiyasi vəziyyəti, zəngin təbii sərvətləri, kifayət qədər işçi qüvvəsinin mövcudluğu, yüksək səviyyəli kadr potensialı, mövcud sosial və istehsal infrastrukturunu sənaye sahələrinin sürətli inkişafına obyektiv şərait yaradır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, yerli xammal əsasında yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması, onun maliyyə təminatının gücləndirilməsi yolları və perspektiv artım istiqamətləri göstərilmişdir. Təhlillər göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatında sənaye aparıcı yer tutur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təmsalında iqtisadiyyatın, xüsusilə sənayenin inkişaf modeli coğrafi (yüksək dağlar, ucqar adalar) və ya iqlim (tundra, daimi donmuş qütb zonaları) xüsusiyyətlərinə görə eksklav olan ucqar rayonlar və ya materikə çıxışı çətin olan yerlər üçün tətbiq oluna bilər.

MÜZAKİRƏ

Bu tədqiqatın nəticələri Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafının əsas amillərini və bu inkişafın ümumi iqtisadi sistemə təsirini ortaya qoyur. Əldə edilən nəticələr göstərir ki, coğrafi mövqe və yerli təbii resurslardan səmərəli istifadə sənayenin davamlı inkişafında mühüm rol oynayır. Bu nəticələr əvvəlki tədqiqatlarla uyğunluq təşkil edir, çünki müxtəlif araşdırmalar da göstərmişdir ki, regional iqtisadi inkişaf daha çox yerli resursların effektiv istifadəsinə əsaslanır.

Bununla yanaşı, bu araşdırma sənayenin inkişafında dövlət proqramlarının effektivliyini vurğulayır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının nəticələri sənaye sektorunun genişlənməsinə və iqtisadi artıma müsbət təsir göstərmişdir. Bununla belə, gələcək tədqiqatlar sənayenin davamlı inkişafını təmin etmək üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi, rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılması və xarici investorlar üçün cəlbedici şəraitin formalaşdırılması mövzusunda yönəldilməlidir.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri sənayenin daha dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli olmasını təmin edəcək strateji yanaşmaların işlənilməsinə və hazırlanmasına yönəlməlidir. Xüsusilə, sənayenin rəqəmsallaşması, yaşıl texnologiyaların tətbiqi və logistika şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi mövzusunda daha geniş tədqiqatların aparılması faydalı ola bilər. Bundan əlavə, digər oxşar coğrafi və iqtisadi struktura malik regionlarla müqayisəli təhlillər aparmaq Naxçıvanın sənaye modelinin tətbiq oluna biləcəyi digər bölgələri müəyyən etməyə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmadov, N. H. (2005). Nakhchivan economy on the ways of development. Monograph. Baku: Elm.
2. Ahmadov, N. H. (2008). Problems of Nakhchivan economy: economic growth, dynamical development. Monograph. Baku: Sabah.
3. Hüseynov, T.Ə. (2020). **Sənayenin yerləşdirilməsi və regional inkişaf problemləri**. Bakı:Çaşıoğlu, s.123-132

SUMMARY

INDUSTRIAL DEVELOPMENT AND REGIONAL ECONOMIC PROSPECTS IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

This article explores the dynamics of economic development in the Nakhchivan Autonomous Republic and examines the leading role of industry in the region's economy. The study emphasizes the importance of geographical location, natural resources, and human capital for the development of the industrial sector. The methods used in the research include the analysis of industrial indicators, evaluation of the implementation of state programs, and comparative statistical analysis. The findings suggest that the development of industry in the Nakhchivan Autonomous Republic can be further accelerated through the application of modern technologies and foreign investments. The results also indicate that the region's economic development model could be applicable to other areas with similar geographical conditions. The outcomes of the study may play a significant role in shaping economic policy decisions and strategic planning in the industrial sector.

Keywords: *Nakhchivan economy, industrial development, regional economy, geographical advantages, investment strategies.*

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В данной статье исследуется динамика экономического развития Нахчыванской Автономной Республики и анализируется ведущая роль промышленности в экономике региона. В исследовании подчеркивается значение географического положения, природных ресурсов и человеческого капитала для развития промышленного сектора. Среди используемых методов — анализ промышленных показателей, оценка реализации государственных программ и сравнительный статистический анализ. Полученные результаты показывают, что развитие промышленности в Нахчыванской Автономной Республике может быть ускорено за счёт применения современных технологий и привлечения иностранных инвестиций. Результаты также свидетельствуют о том, что модель экономического развития региона может быть применима и в других районах с аналогичными географическими условиями. Выводы исследования могут сыграть важную роль в формировании экономической политики и стратегическом планировании в промышленном секторе.

Ключевые слова: *экономика Нахчывана, развитие промышленности, региональная экономика, географические преимущества, инвестиционные стратегии.*

REJİSSOR TƏHLİLİ PYESƏ MÜASİR YANAŞMA

Kamran Quliyev

ORCID: 0009-0009-9846-0905

kamranquliyev@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: kamranquliyev@ndu.edu.az

XÜLASƏ

Məlum məsələdir ki, teatr tamaşasının əsasında dramaturji material dayanır. Lakin tamaşanın müəllifi rejissor olduğu üçün dramaturqun ortaya qoyduğu problemin müasirliyini mütləq önə çəkməlidir. Rejissor pyesə müəllifin fikirlərini təkzib etmədən müdaxilə etmək hüququna malikdir. Öz ali məqsədini təcəssüm etdirmək üçün rejissor çox zaman proloq və epiloqdan istifadə edir. Proloq və epiloq rejissor fikrini təcəssüm etdirən əsas vasitə kimi ilk növbədə dramaturji materialdan doğmalıdır. Bunun üçün əsərin bədii obrazını müəyyənləşdirmək başlıca şərtidir. Bədii obraz müəyyənləşdikdən sonra proloqu müəyyən etmək daha asan olur. Proloq ilk növbədə rejissorun tamaşaçıya nə deyəcəyi haqqında qıssa arayış, yəni rejissorun qaldırdığı problemin hansı formada təqdim ediləcəyi xəbəridir. Epiloq isə qaldırılan problemin həllinin nəticə göstəricisidir. Məqalədə ustad rejissorların iş metodundan nümunələr gətirərək fikri tamamlamağa çalışmışam. Bundan əlavə öz tamaşalarımın rejissor konsepsiyasını təhlil edərək proloqun yaranma prosesini əyani olaraq göstərməyə cəhd etmişəm. Həmçinin, tamaşanın bədii obrazının və rejissor fikrinin daha təsirli və aydın olması üçün köməkçi vasitələrin (dekor, işıq, musiqi) əhəmiyyətini göstərmişəm.

Açar sözlər: *Teatr və dramaturgiya, proloq və epiloq, müasir problem, köməkçi vasitələr.*

GİRİŞ

Hər bir tamaşanın əsasında dramaturgiya dayanır. Hər bir rejissor öz maraq dairəsində olan, bədii cəhətdən mükəmməl, həyat həqiqətləri ilə zəngin, müasir dövrün problemlərini daha dolğun əks etdirən, obrazların xarakteri bütöv və mükəmməl olan əsərə üstünlük verir. Gələcək tamaşanın ali məqsədini müəyyənləşdirmək üçün rejissor pyesi əsaslı təhlil etməlidir. Pyesin rejissor təhlili bir neçə mərhələdən keçir.

Sovet dövründə “Dəli yığıncağı”nı cəhalət, avamlığa qarşı yazılmış tənqidi realizm nümunəsi kimi təhlil və xarakterizə edirdilər. Rejissor yanaşması da İslam mentalizminin üzərində qurulurdu. Cəmiyyətdə gedən proseslərə yanaşma tərzində fərqli düşüncələrə dəli damğası vuraraq cəmiyyətdə kənara ataraq ələ salır və təhqir edirdilər. Bu Mirzə Cəlilin üzdə olan məqsədidir ki, cəhalət milləti əzazil, küt məxluqa çevirib.

Əgər əsərin yazıldığı tarixə nəzər salsaq bizə çox mətləblər aydın olar. Əsər yazıldığı dövrdə Azərbaycana Sergey Mironoviç Kirov ad-soyadlı bir rus kommunisti rəhbərlik edirdi. İndi gəlin “Dəli yığıncağı”nın cərəyan etdiyi məkana nəzər salaq görək bu məmləkətə rəhbərlik edən Həzrəti Əşrəf kimdir. Müəllif xalqa rəhbərlik edən bu personajı cəmi üç dəfə səhnəyə gətirir və bütün gəlişlərində öz naibində tələbi üç dəfə “Pul,pul,pul” deməklə bitir.

Gəlin görək bəs doktor Lalbyüz kimdir. Doktor Lalbyüzün məmləkətə gəlişi Həzrəti Əşrəf əyalətin varlılarından pul yığmaq üçün münbit şərait yaradır. Naib vasitəsilə varlı tacirlərə sifariş gəlir ki, dəlilərin müalicəsinə lazım olan xərcləri qarşılamaq üçün pulu tacirlər verməlidir. Əvvəl tacirlərin etirazına baxmayaraq lazım olan vəsait toplanır. Lakin məlum olur ki, doktor müalicə etmək üçün gəlməyib. Dəliliyi törədən səbəbləri araşdırmaq məqsədilə gəlib.

2005-ci ildə Naxçıvan teatrında hazırladığımız “Dəli yığıncağı” tamaşasının elmi məsləhətçisi akademik İsa Həbibbəylinin tövsiyəsi ilə tamaşanın ali məqsədini, xalqın milli mentalitetini, adət-ənənəsini, hətta dilini belə bilməyənlərin xalqa rəhbərlik etməsi nəticəsində Xalqın düşdüyü faciəvi vəziyyət üzərində formalaşdırdıq. Tamaşanın bədii obrazına çevrilən bu ideya həm rejissor yozumunda (xalq artisti Kamran Quliyev), həm səhnə tərtibatında (əməkdar rəssam Əbülfəz Axundov), həm bəstələnən orijinal musiqilərdə (bəstəkar,əməkdar incəsənət xadimi Kamal Əhmədov), həm də aktyor oyununda vəhdət təşkil edərək özünü göstərdi. Bütün səhnə boyu döşəmədən tavana və yanlara, arxaya qədər əhatə edən burulğana bənzər səhra təsüratı yaradan ümumi görünüş. Sanki tufanın qovub hərəsini bir tərəfə atmış olduğu daxmalar, kimsəsiz yetim məxluqatı xatırladır. Rəngli işıqlar vasitəsilə faciənin qatılığını andıran məqamlar ictimai mənşəyindən asılı olmayaraq xalqın düşdüyü bəlanı aydın şəkildə təcəssüm edir. Müəyyən məqamlarda hazırlanmış xüsusi yüksəklikdən xalqın düşdüyü rəzil vəziyyəti qürur hissi ilə seyr edən Həzrəti Əşrəf sanki törətdiklərindən zövq alır. Beləliklə araşdırma, təhlil vasitəsilə müəllifin alt qatda yatan ali məqsədini üzə çıxararaq tamaşanın bədii obrazına çevirmək mümkün oldu.

“Müəllif fikrini tamaşaçılara düzgün çatdırmaq üçün, rejissor özgə fikrini özününkü etməli, özünün şəxsi fikri kimi çatdırmalıdır. Bunun üçün rejissor ilk növbədə pyesi təhlil edir. Bu təhlil işi nədən ibarətdir? Müəllifin fikirlər dünyasına daxil olmaq üçün, onun bütün hisslər aləmini dərk etmək üçün müəllifi, onun yazdığı pyesləri, tərcümeyi-halını, yaşadığı mühiti, dövrü dərinlən öyrənmək gərəkdir. Rejissor bu dövrdə bir çox problemləri həll etməli olur. Bunlardan müəllifin yaşadığı dövrün ziddiyyətlərində onun tutduğu mövqeyi, mənəvi, ictimai və estetik görüşləri, zövqü, ətrafında yaşayan insanlara münasibəti, əsərlərində, gördükləri hadisələri necə əks etdirilməsi, hansı insanlar haqqında yazması, onun fikrini cəlb edən problemlərə münasibəti və sairə” (Sevda Teymurova “Rejissor sənətinin əsasları” Bakı -2019. Səh88)

Gətirdiyimiz sitatdan da göründüyü kimi dramaturji materialın təhlili çox mühüm mərhələlərdən keçir. Rejissor aktyor heyəti ilə görüşənə qədər sadalanan bütün məsələləri həll edərək müəyyən

nəticəyə gəlməlidir. Gəlinən ilkin nəticə inkişaf edərək rejissor fikrinə, tamaşanın ali məqsədinə çevrilməlidir. Təbii ki, tamaşanın ideyası müəllifdən alınır. Lakin əsərə müasir yanaşma tələb edir ki, rejissor pyesi daha dərinlən təhlil edərək bu günümüz üçün aktual olan problemin üzə çıxara bilsin. Klassik dramaturgiyada bütün dövrlər üçün aktual olan problemlər öz əksini bu və ya digər formada tapmış olur. Sadəcə olaraq qaldırılan problemin formaca müasirliyini üzə çıxarmaq lazımdır. Bunun üçün rejissor ilk növbədə yaşadığı dövrün bəşəri problemlərini müşahidə etmək bacarığını özündə formalaşdırmaq, cəmiyyət içərisində ictimai mənşəcə müxtəlif olan insanların qaldırmağ istədiyi problemə münasibətini öyrənməlidir. Gələcək tamaşanın uğuru qaldırılan problemin aktuallığından çox aslıdır.

Dramaturgiyamızın banisi Mirzə Fətəli Axundovun dramaturgiyasına nəzər yetirməklə fikrimizi əyani şəkildə izah edə bilərik. Dramaturq hər bir əsərində qaldırılan problemlər bu gündə mövcuddur. “Hacı Qara” komediyasında əsas tənqid hədəfi olan qaçaq malçılıq bu gündə mövcuddur sadəcə forma dəyişib. Yəni jandarma dönüb polis olub, qaçaq malçılıq isə olduğu kimi mövcuddur, parça əvəzində daha zərərli narkotika daşınır. “Sərgüzəşti Vəzir xan Lənkəran” əsərində bivec xan ölkələri uçuma aparan liderlə, rüşvətxor əyanları isə rüşvətxor dövlət məmurları əvəz edir. Axundov əsərlərinə müraciət edən rejissorun qarşısında duran əsas məsələ formasını dəyişən problemə münasibət bildirərək həll yollarını göstərmək və təmsil etdiyi teatrın mövqeyini nümayiş etdirməkdir. Bunun üçün rejissor öz konsepsiyasında problemə yanaşmanın təcəssüm formasını müəyyənləşdirməlidir.

Görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının son dövrləri sovet dövrünə təsadüf etdiyi üçün dövrün ideoloji tələbinə uyğun olaraq sosializm realizm deyilən ideologiya çərçivəsində işləməyə məcbur idi. Bədii cəhətdən çox güclü olan, milli mentaliteti özündə etivə edən insanların hadisələrə münasibətinə münasibətini orjinal boyalarla təcəssüm edən əsərlərdə də bu günə səs-ləşən məqamlar üzə çıxarmaq mümkündür. Bunun üçün əsər üzərində rejissor redaktə aparmalıdır. Klassikaya toxunmaq olmaz düşüncəsini qıran görkəmli rejissor Vaqif İbrahimoğlu öz dəlilləri ilə bunun yanlış olduğunu sübut etdi. O, dövrün ideoloji tələbi çərçivəsində yazılan əsərlərdə qaldırılan problemlər başqa formada təzahür edir.

Bu gün kəlxoz, salxoz yoxdur amma ona alternativ fermer təsərrüfatı var. Bu günün Baloğlanları, Şərifləri, Dövlət bəyləri cildlərin dəyişsədə əqidə baxımından eynilik təşkil edir. Özündə qlobal bəşəri problemlər daşıyan Hüseyn Cavid dramaturgiyası bu baxımdan bütün dövrlər üçün aktual olan problemləri təcəssüm edir. “İblis” faciəsində müharibənin törətdiyi fəsadlar bu gün üçün aktualdır. “Şeyx Sənan” faciəsində ülvə məhəbbətə sərhəd çəkən dini ayrı seçkilik bu gün müasir formada, xalqlar arasında yarana biləcək qarşılıqlı anlaşmanın qarşısını kəsir.

“Rejissor pyesinin ideyasını və müəllifin ali məqsədini yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və mədəni vəzifələri nöqtəyi nəzərindən duyulmalı, pyesi bu günkü tamaşaçıyı mənəvi tələbləri, zövqü və məqsədləri baxımından qiymətləndirilməlidir. O özü üçün aydınlaşdırılmalıdır ki, tamaşaçılar həmən

tamaşadan nə götürülməlidir, onun nə cür qiymətləndirəcəklər, tamaşaçılara hansı hissləri fikirləri aşılamaq istəyir.

Bunların hamısı birlikdə öz ifadəsini rejissorun özünün az-çox dəqiq ifadə edilmiş ali məqsədində tapmalıdır, bu isə gələcəkdə tamaşanın ali məqsədinə çevriləcəkdir.” (B.Y.Zaxarov, “Aktyor və rejissor sənəti”. Bakı -1984.səh250)

Beləliklə hazırlanan hər bir tamaşa müasir dövrün problemlərini əks etdirirsə insanların belə tamaşalara marağı da artacaq və teatr tamaşaçı sarıdan problem yaşamayacaq. Həm də teatra bir əyləncə yeri kimi deyil, bir tərbiyə məktəbi, maarifçiliyi təbliğ edən məkan kimi baxılacaq. Müasirlik problemini həll etməyi bacaran teatr daim diqqət mərkəzində olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. B.Y. Zaxava “Aktyor və rejissor sənəti”. Bakı – 1984
2. Əli Əmirli “Draam və ssenari yaradıcılığı”. Bakı – 2019
3. Fikrət Məlikov “Pedaqoq rejissorların tamaşa üzərində iş prosesı”. Bakı - 2006
4. K.S. Stanislavski “ Mənim sənət həyatım” (tərcümə Rza Təhmasib). Bakı – 1963
5. Q. Kisti “Stanislavski məktəbi əsasında aktyor tərbiyəsi”. Bakı – 1979
6. Mehdi Məmmədov “Rejissor sənəti”. Bakı – 1971
7. Sevda Teymurova “Rejissor sənətinin əsasları”. Bakı – 2019

SUMMARY

DIRECTORIAL ANALYSIS: A MODERN APPROACH TO THE PLAY

Kamran Guliyev

It is well known that a theatrical performance is based on dramatic material. However, since the director is the author of the performance, they must emphasize the relevance of the issue presented by the playwright. The director has the right to intervene in the play without contradicting the author's ideas. To embody their ultimate vision, the director often uses a prologue and an epilogue.

The prologue and epilogue should primarily emerge from the dramaturgical material as fundamental tools for expressing the director's ideas. For this, it is essential to determine the artistic image of the work. Once the artistic image is defined, determining the prologue becomes easier. The prologue primarily serves as a brief introduction for the audience, providing an insight into the director's perspective on the problem and how it will be presented. The epilogue, on the other hand, serves as an indicator of the resolution of the problem raised.

In this article, I have attempted to substantiate my argument by presenting examples of the working methods of master directors. Additionally, I have analyzed the directorial concepts of my own productions to visually demonstrate the process of creating a prologue. Furthermore, I have highlighted the significance of auxiliary tools (such as set design, lighting, and music) in making the artistic image of the performance and the director's vision more impactful and comprehensible.

Keywords: *Theater and dramaturgy, prologue and epilogue, modern issues, auxiliary tools.*

РЕЗЮМЕ

РЕЖИССЕРСКИЙ АНАЛИЗ: СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ПЬЕСЕ

Камран Кулиев

Известно, что в основе театрального спектакля лежит драматургический материал. Однако, поскольку автором постановки является режиссер, он должен непременно подчеркнуть актуальность проблемы, поставленной драматургом. Режиссер имеет право вмешиваться в пьесу, не опровергая мыслей автора. Для воплощения своей высшей цели режиссер зачастую использует пролог и эпилог.

Пролог и эпилог, являясь основными средствами выражения режиссерской идеи, в первую очередь должны проистекать из драматургического материала. Для этого необходимо определить художественный образ произведения. После определения художественного образа становится легче установить пролог. Пролог, прежде всего, представляет собой краткое введение для зрителя, то есть сообщение о том, в какой форме будет представлена поднятая режиссером проблема. Эпилог же является показателем решения поднятой проблемы.

В данной статье я постарался обосновать свою точку зрения, приводя примеры методов работы мастеров-режиссеров. Кроме того, я проанализировал режиссерские концепции собственных постановок, чтобы наглядно продемонстрировать процесс создания пролога. Также я отметил значение вспомогательных средств (декорации, свет, музыка) для более выразительного и четкого раскрытия художественного образа спектакля и режиссерской идеи.

Ключевые слова: *Театр и драматургия, пролог и эпилог, современные проблемы, вспомогательные средства.*

BAKİ ŞƏHƏRİNİN ÖLKƏ MƏSKUNLAŞMA SİSTEMİNDƏ ROLU

Zakir Eminov¹

ORCID ID: 0009-0005-4893-3613

zakir_eminov@mail.ru

Zeynəb Mirzəyeva²

ORCID ID: 0000-0001-7000-1875

mirzeyeva.zeyneb.92@mail.ru

^{1,2}ARETN akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: zakir_eminov@mail.ru; Tel.: + (994) 50 590 43 88

XÜLASƏ

Bakı şəhəri paytaxt mövqeyi, yüksək sosial-iqtisadi inkişafı ilə ölkə məskunlaşma sisteminin formalaşmasında əsas rol oynayır. Şəhərin sosial-iqtisadi və demoqrafik inkişafı onu ölkənin tək və əsas urbanizasiya mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə Azərbaycanın digər şəhər və rayonları ilə müqayisədə Bakı şəhərində əhali sürətlə artır, məskunlaşmada qütbləşmə prosesi davam edir. Siyahıyaalma materiallarına əsasən, 2019-cu ilədək Bakı şəhərinə ölkə daxilindən 425,3 min nəfər əhali miqrasiya etmişdir. Onların 393,7 min nəfəri və ya 92,6%-i şəhərlərdən, 31,6 min nəfəri və ya 7,4%-i kəndlərdən gələnlər təşkil etmişdir. Məqalədə tədqiqat aparılan 1979-2023-cü illər ərzində Bakı şəhərində əhali sayının artımı və urbanizasiya səviyyəsi ölkənin əhali sayı çox olan şəhərləri (Gəncə, Naxçıvan, Sumqayıt, Şirvan və Mingəçevir) üzrə eyni göstəricilərlə müqayisə olunmuşdur. Həmçinin şəhərin ölkə məskunlaşma sistemindəki rolu bir əsrdən çoxdur əsas gücə sahib olduğu - iqtisadi, sosial və siyasi aspektdə təhlil olunmuş, tədqiqat nəticəsində aşkar olunan problemlərin həlli yolları əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Bakı şəhəri, məskunlaşma sistemi, şəhər əhalisi, iqtisadi inkişaf, sosial inkişaf

Giriş

Məskunlaşma əhalinin müəyyən sistem şəklində ərazi daxilində yaşayış məntəqələrində yerləşməsidir. Əhalisinin sayına, təsərrüfat funksiyalarına, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafdakı roluna görə fərqlənən qarşılıqlı əraziləri (şəhər və kəndləri) əhatə edir [8, s.4]. Şəhərlər məskunlaşmanın mürəkkəb tarixi, sosial-iqtisadi forması və aparıcı mərkəzləridir [14, c.92].

Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhəri MDB-nin ən böyük sənaye, elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizi akvatoriyasında zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının olması, Qafqazı Mərkəzi Asiyadan ayıran Xəzər dənizi sahilindəki mövqeyi, habelə üç tərəfdən yaylalarla əhatə olunması, amfiteatr relyefi onun coğrafi mövqeyinin səciyyəvi əlamətlərini müəyyənləşdirir [10, s.135].

Bütün dünya şəhərlərində olduğu kimi, Bakı şəhərində də məskunlaşma tarixi qədim zamanlara gedib çıxsada, onun ərazicə böyüməsi və əhalisinin sayının artması sənaye inqilabından sonra baş verdi. XIX əsrin 70-ci illərində Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı onun makro və mezo mövqeyini dəyişdirdi. Hətta neft sənayesindən əvvəl onun inkişafını ləngidən nisbətən əlverişsiz mikro mövqeyi də şəhərin sürətli inkişafına maneə ola bilmədi.

Material və metod

Tədqiqatın aparılmasında müqayisəli təhlil, sistem-struktur, tarixi-coğrafi təhlil, statistik-riyazi və s. tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. İşin statistik əsasını Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları təşkil edir: "Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri", "Azərbaycanın regionları", "Azərbaycanın sənayesi" və s. İş həyata keçirmək üçün həm ölkə, həm də Bakı şəhəri üzrə statistik məlumatlar sistemləşdirilmiş, strukturlaşdırılmış, müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Həmçinin, məqalənin hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının alim və tədqiqatçıların əhalinin

məskunlaşması və ona təsir edən demografik, sosial-iqtisadi amillərin qiymətləndirilməsinə dair əsərlərindən, xarici alim və tədqiqatçıların elmi araşdırmalarından istifadə olunmuşdur.

Alınan nəticələr və onların müzakirəsi

Bakı şəhəri həm paytaxt funksiyasını, həm də iqtisadi-idarəetmə funksiyasını bir ərazidə birləşdirir. Yüksək sosial-iqtisadi inkişafı onu ölkənin tək və əsas urbanizasiya mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Bakı və onun ətraf qəsəbələrinin inkişafı ölkənin inkişafına və məskunlaşma sisteminin formalaşmasına bir başa təsir göstərir. Daha yaxşı iş imkanları, təhsil, tibbi xidmətlərin yüksək səviyyəsi və s. kimi amillər bir əsrdən çoxdur ki, şəhərə miqrasiyanı stimullaşdırır, nəticədə şəhərdə əhalinin sayı artır. Beləki, 19-cu əsrin sonlarından bu günə qədər şəhərin əhalisi 20,9 dəfə, eyni dövrdə Azərbaycan əhalisi isə 5,6 dəfə artmışdır [1, s.13]. Ölkə məskunlaşma sistemində XIX əsrin sonlarından davam edən qütbləşmə prosesi getdikcə daha da kəskin xarakter alır. Müşahidə olunan bir tərəfli inkişaf, həm regional balansın pozulmasına, həm də şəhər də sıxlığının artmasına gətirib çıxarır.

Bakı şəhərinin inkişafında Sovet dövründə mərkəzin sıxlaşması, strukturun mürəkkəbləşməsi kimi meyillər müşahidə olunmuşdur. Müstəqillik illərində isə bu meyillərə şəhər ətrafı ərazilərin yüklənməsi və boş torpaqların yaşayış sahələrinə çevrilməsi halları da əlavə olundu. Ümumilikdə, əhalinin məskunlaşmasında ən əhəmiyyətli struktur dəyişiklikləri mərkəz-periferiya mühitində baş verir. Müasir dövrdə Böyük Bakıda əhalinin artım tempinin tədqiqi göstərir ki, şəhər mərkəzində əhali şəhərətrafına nisbətən zəif tempə artır: müstəqillik illərində şəhər mərkəzində əhali sayı 25,1%, şəhər ətrafında isə 50,1% artmışdır. Şəhərətrafı əhalinin sürətli artımı regionlardan gələn əhali hesabına formalaşır. Miqrasiya edən əhali mərkəzdə evlərin baha olması nəticəsində şəhər ətrafında məskunlaşmalı olur. Bu gün Bakı şəhərinin qəbul etdiyi miqrantların əsas hissəsi ölkənin digər şəhərlərindən gələnlər təşkil edir. 2019-cu ilin siyahıyaalma materiallarına əsasən, 2019-cu ilədək Bakı şəhərinə ölkə daxilindən 425,3 min nəfər əhali miqrasiya etmişdir. Onların 393,7 min nəfəri və ya 92,6%-i şəhərlərdən, 31,6 min nəfəri və ya 7,4%-i kəndlərdən gələnlər təşkil etmişdir [3, s.95].

Məşhur rus şəhər coğrafiyaşünası G.M. Lappo qeyd edir ki, iri şəhərlərlə yanaşı, orta və hətta kiçik şəhərlər də ölkənin dəstək çərçivəsinin mərkəzləri kimi çıxış edə bilər [12, s.351]. Hal-hazırda, Azərbaycanın məskunlaşma sistemindəki əsas tendensiyalar orta şəhərlərin əksəriyyətinin fəaliyyətində çoxlu sayda problemlərin olması səbəbindən artan degradasiya prosesləridir. Bunlardan ən mühümləri: əlverişsiz demografik vəziyyət, sosial-mədəni sahənin və səhiyyənin qeyri-kafi inkişaf səviyyəsi, işsizliyin artması və s. problemlərdir.

Hətta nəinki kiçik və orta şəhərlərdə Bakıdan başqa ölkənin digər böyük şəhərlərində də eyni hal müşahidə olunur. Cədvəl 1-də biz Bakı şəhərini hal-hazırda ölkədə Bakıdan sonra əhali sayı çox olan beş şəhərlə müqayisə etmişik. Digər rayon mərkəzləri və respublika əhəmiyyətli şəhərlərdə əhali sayı daha azdır və Bakı ilə müqayisədə daha böyük fərqlər mövcuddur. Cədvəldən də göründüyü kimi, son statistik məlumatlara görə, Bakı şəhər əhalisinin sayı Gəncədən 7,1 dəfə, Sumqayıtdan 5,5 dəfə, Mingəçevirdən 22,8 dəfə, Şirvandan 27,4 dəfə, Naxçıvandan 24,1 dəfə çoxdur. Şəhərlərin urbanizasiyalashma səviyyəsində də ciddi fərqlər nəzərə cəprip. Belə ki, Bakı şəhərində ölkə üzrə ümumi şəhər əhalisinin 42,3%-i məskunlaşıb. Bu rəqəmlər Gəncə üçün 5,9%, Sumqayıt 7,7%, Mingəçevir 1,9%, Şirvan 1,5%, Naxçıvan 1,8%-dir. Sumqayıtdan başqa digər şəhərlərin ümumi şəhər əhalisində payı tədricən azalır.

Cədvəl 1. Şəhərlərdə əhali sayının dəyişməsi

	1979	1989	1999	2009	2019	2023
Bakı	1533,2	1794,9	1788,9	2045,8	2330,4	2344,9
Gəncə	231,7	280,6	299,3	313,3	328,8	330,7
Sumqayıt	205,7	254,4	283,2	309,4	422,6	427,0
Mingəçevir	59,2	82,3	94,0	96,3	101,2	102,9
Şirvan	43,1	59,8	69,5	77,1	83,5	85,5
Naxçıvan	39,6	58,8	63,2	73,9	94,4	97,2

Mənbə: Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2024. səh 66-69, 74-76 [1].

Ölkənin ən mühüm sənaye şəhərindən biri olan Gəncədə tədqiqat aparılan illər ərzində (1979-2023) əhalinin sayı 100 min nəfərdən az artmışdır. Şəhərdə urbanizasiya səviyyəsi (5,9%) çox aşağıdır.

Bakı şəhəri ilə müqayisədə Gəncə şəhərində əhali sayı və artımında çox böyük fərqin olması şəhərin sosial-iqtisadi inkişafının zəifliyini göstərir. Eyni hal Mingəçevir, Şirvan və Naxçıvan şəhərlərində də müşahidə olunur. Zəif urbanizasiya səviyyəsinə malik bu şəhərlər nəinki ətraf rayonların artan əhalisini cəlb etmək hətta öz əhalilərini belə saxlamaq iqtidarında deyillər.

Sumqayıt əhalisinin sayına görə bu gün ölkədə Bakıdan sonra ikinci şəhərdir. Tədqiqat aparılan dövr ərzində şəhərdə əhali 2,1 dəfə artmış, eyni dövrdə Bakı şəhər əhalisi 1,5 dəfə artmışdır. Lakin onun inkişafı, əhalisinin sayının artması bilavasitə Bakıya yaxın yerləşməsi ilə əlaqədardır. Həmçinin Bakı şəhəri ilə müqayisə də Sumqayıt şəhərində ev və torpaq qiymətlərinin ucuz olması Abşerona miqrasiya edən əhalini daha çox cəlb edir. Bu gün Abşeron yarımadasında yerləşən şəhər və qəsəbələr tikililər və yaşayış məntəqələrinin sıxlaşması hesabına demək olar ki, bir-biri ilə birləşmişdir. Sumqayıt və Xırdalan şəhərlərindən Bakı şəhərinə gündəlik iş və təhsil arxasınca miqrasiya edən əhalinin sayı kifayət qədər çoxdur və artmaqda davam edir.

Bakının ölkə məskunlaşma sistemindəki rolunu **iqtisadi, siyasi və sosial** aspektdə izah etmək olar. Bütün bu aspektlərdə uzun illərdir əsas gücə sahib olması şəhəri ölkənin məskunlaşma sisteminin mərkəzi kimi formalaşdırmış və bu proses indi də davam edir.

İqtisadi aspekt Bakının ölkə məskunlaşma sistemindəki rolunu təyin edən əsas faktorlardan biridir. Bakı Azərbaycan iqtisadiyyatının təməlini təşkil edir. Ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft-qaz istehsalı və ona xidmət edən sənaye sahələrinin, xarici investorlar və ticarət dövriyyəsinin əsas hissəsinin Bakı şəhərində cəmlənməsi şəhər iqtisadiyyatını daha da gücləndirir, demoqrafik potensialın toplanmasına əlverişli şərait yaradır.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikası və Bakı şəhərinin ölkənin sənaye strukturunda payı

	2015		2023	
	Azərbayc. R.	Bakı ş.	Azərbayc. R.	Bakı ş.
Ümumi sənaye məhsulunun dəyəri, mln manatla	26 369	22 409	67296,0	56526,9
Hasilat sənayesi	16 362	16 103	45117,5	44419
Yanacaq faydalı qazıntı hasilatı	14723	14 592	42131,2	41854,3
Digər faydalı qazıntılar	141,2	33,7	572,2	154
Bu sahəyə xidmət	1497,8	1 477	2414,1	2410,7
Emal sənayesi	7880,4	5 021	18431,2	10448,6
Neft emalı məhsulları	2473,6	2 474	4525,4	4525,3
Metallurgiya	359,3	241,6	1362,9	903,9
Maşınqayırma	1169,5	967,9	1724,7	1309,9
Kimya	450,4	211	2270,8	585,1
Tikinti materialları	431,8	303,8	1191,0	771,9
Yeyinti	2769,1	749,1	6200	1861,5
Yüngül	95,5	34,2	522,3	204,1
Meşə, ağac emalı, nəşriyyat	131,2	45,3	634,1	286,9
Enerji istehsalı və təbii qaz hasilatı	1887,2	1 110	3140,4	1205,4
Su təchizatı və tullantı emalı	239,5	175,2	606,9	453,9
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	2 583	1170	4691	2687

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi 2024. səh 31-41, 137 [6].

Cədvəl 2-də Bakı şəhərinin ölkə sənaye strukturunda payı verilmişdir. 2015-ci ildə Bakı şəhəri ölkədə istehsal olunan sənaye məhsulunun 85%-ni, o cümlədən hasilat sənayesinin 98,4%-ni, emal sənayesinin 63,7%-ni, enerji istehsalı və təbii qaz hasilatının 58,8%-ni, su təchizatı və tullantılı emalının 73,2%-ni vermişdir. 2023-cü ildə ümumi sənaye məhsulunun 84%-ni, o cümlədən hasilat sənayesinin 98,5%-ni, emal sənayesinin 56,7%-ni, enerji istehsalı və təbii qaz hasilatının 38,4%-ni, su təchizatı və tullantılı emalının 74,8%-ni Bakının payına düşmüşdür. Rəqəmlərdən də göründüyü kimi, ümumi sənaye məhsulunun dəyərində görə şəhərin payı tədqiqat aparılan illər ərzində demək olar ki

dəyişməmişdir. Şəhərdə ölkə üzrə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin 2015-ci ildə 45,3%-i, 2023-cü ildə isə 57,3%-i cəmlənmişdir. Bu dövr ərzində ölkədə sənaye müəssisələrinin sayı 1,8 dəfə, Bakı şəhərində isə 2,3 dəfə artmışdır. 2023-cü ildə ölkə üzrə yeni açılan iş yerlərinin 79,6%-i Bakı şəhərində açılmışdır [15, s.39]. Hal-hazırda iqtisadi fəal əhalinin 24,1%-i, məşğul əhalinin isə 24,0%-i, o cümlədən sənayedə məşğul əhalinin isə 35,4%-i Bakı şəhərinin payına düşür [11, s.168]. Yeni açılan iş yerlərinin çox hissəsinin Bakı şəhərində açılması və bu tip müəssisələrin artım sürətinin ölkədən üstün olması ölkə əhalisinin şəhərdə cəmlənməsi prosesinin davam etməsinə, regionların işsiz əhalisinin şəhərə miqrasiyasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində, ölkədə və Bakı şəhərində sosial-iqtisadi, ekoloji vəziyyətin gərginləşməsinə, iqtisadiyyatın regional baxımdan inkişafına mənfi təsir göstərir, regionların inkişafı arasında fərqi artırmağa, bir çox yerlərdə sosial-iqtisadi, demoqrafik və ekoloji vəziyyətin ağırlaşmasına, təkmərkəzli iqtisadiyyatın yaranmasına gətirib çıxarır. Bunun üçün birinci növbədə ölkə iqtisadiyyatının neft və qaz hasilatı sənayesindən asılılığı azaldılmalı, regionların təbii və iqtisadi potensialına uyğun digər sənaye sahələri inkişaf etdirilməlidir.

Siyasi aspektə şəhərin paytaxt funksiyası və bununla əlaqədar olaraq hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının şəhərdə yerləşməsi daxildir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələr və dövlət qulluğunda işləyən əhalinin daha çox hissəsinin şəhərdə cəmlənməsinə səbəb olur. Bu da öz növbəsində şəhərdə iş imkanlarını artırır. Belə ki, 2023-cü ildə ölkə üzrə dövlət qulluqçularının 50,5%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür [7, s.129].

Sosial aspektə - sosial-mədəni və sosial-infrastruktur sahələrini daxil etmək olar. Sosial-infrastruktur məskunlaşma sahəsində fiziki məkanın qurulmasından daha geniş bir anlayışdır. O əhalinin həyat səviyyəsini, əmək məhsuldarlığını yüksəltmək, cəmiyyətin inkişafını dəstəkləmək və sosial rifahı təmin etmək üçün vacibdir. Sosial-infrastruktur sahələrinin inkişafı və səmərəli fəaliyyəti, əhalinin bu obyektlərə əlçatanlığı ərazinin inkişafının əsas göstəricilərindən biridir. Bakıda sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksək olması şəhərdə geniş sosial-infrastruktur şəbəkəsinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Respublika üzrə sosial sferanın demək olar ki 80%-i Bakı şəhərində cəmlənmişdir [13, s.252]. Beləki ölkədə fəaliyyət göstərən əsas mədəniyyət ocaqlarının teatr, muzey, kino və konsert zalının əksəriyyəti, universitetlər və digər elm, təhsil və səhiyyə ocaqlarının, həmçinin bu sahədə fəaliyyət göstərən özəl sektorların əhəmiyyətli hissəsi Bakı şəhərində yerləşir.

Təhsil. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ərazinin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, elmi-texniki potensialının artmasına bir başa təsir edir. 2000-ci ildə ölkə üzrə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin 22,8%-i, onlarda təlim-tərbiyə alan uşaqların 41,1%, 2023-cü ildə müvafiq olaraq 25,9% və 36,7%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür (Cədvəl 3). Buna səbəb 2000-2023-cü illər ərzində həm ölkədə, həm də Bakı şəhərində bu tip müəssisələrin sayının artması və bu artımın qeyri-dövlət müəssisələrinin hesabına baş verməsidir. Belə ki, dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı müəssisələrin özəlləşdirilməsi, dövlət nəzarətinin zəifləməsi, müəssisələrin birləşdirilməsi, yeni müəssisələrin az tikilməsi, mövcud müəssisələrin maddi-texniki təminatının aşağı səviyyəsi və s. səbəblərdən azalmışdır. Bu sektorda ölkədə fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət müəssisələrin 83,4%-inin Bakı şəhərində yerləşməsi və özəl müəssisələrin çoxunun kiçik, ödənişlərin yüksək olması və s. səbəblərdə onlarda təlim-tərbiyə alan uşaqların sayı da azdır. Bu da Bakı şəhərinin ölkə üzrə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə alan uşaqların sayının nisbətən azalmasına səbəb olmuşdur.

Ölkədə ümumi orta məktəb təhsili əsasən ümumtəhsil məktəblərində, xüsusi təmayüllü təhsil müəssisələrində, gimnaziya, lisey, ilk və orta peşə-ixtisas məktəblərində, habelə kollec və ali təhsil müəssisələrinin nəzdində yaradılan məktəblərdə həyata keçirilir. Tədqiqat aparılan illər ərzində ümumi təhsil müəssisələrinin ölkədə sayı azalsa da, Bakı şəhərində əks hal müşahidə olunmuşdur. Bu illər ərzində şəhərdə həm dövlət, həm də özəl ümumi təhsil müəssisələrinin sayı artmışdır. Ölkədə ümumi təhsil müəssisələrinin azalmasına səbəb kəndlərdə bu tip müəssisələrin birləşdirilməsi (əhalinin azalması hesabına şagirdlərin sayının kifayət qədər olmaması), Bakı şəhərində isə əhalinin artması və mövcud müəssisələrin artan tələbatları ödəyə bilməməsi nəticəsində yeni məktəblərin tikilməsi olmuşdur. Beləki 2000-2023-cü illərdə şəhərdə dövlət ümumi təhsil müəssisələrinin sayı 315-dən 361-ə yüksəlmişdir. Tədqiqat aparılan illər ərzində ölkə üzrə ümumi təhsil müəssisələrində təhsil alan şagirdlərin sayı 3,1% artsa da, Bakı şəhəri üçün bu göstərici 44,4% olmuşdur. 2023-cü ildə Bakı

şəhərinin payına ölkə üzrə ümumi təhsil müəssisələrinin 8,9%-i düşdüyü halda, onlarda təhsil alan şagirdlərin isə 31,9%-i düşür. Özəl sektor üzrə ölkədə fəaliyyət göstərən 34 ümumi təhsil müəssisəsindən 28-i Bakı şəhərində, onların 25-i isə şəhərin mərkəzi rayonlarında yerləşir. Ölkədə qeyri-dövlət ümumi təhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin 89,8%-i Bakı şəhərinin payına düşür (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Azərbaycan Respublikası və Bakı şəhərinin təhsil müəssisələri

	2000		2010		2023	
	Azərbayc. R.	Bakı ş.	Azərbayc. R.	Bakı ş.	Azərbayc. R.	Bakı ş.
Məktəbəqədər təhsil müəssisələri, o cümlədən	1790	409	1638	365	1857	482
dövlət	1790	409	1623	351	1700	351
qeyri-dövlət	-	-	15	14	157	131
Onlarda uşaqların sayı, nəfərlə	111020	45580	112892	38273	116325	42688
dövlət	111020	45580	112111	37522	109857	37238
qeyri-dövlət	-	-	781	751	6468	5450
Ümumi təhsil müəssisələri, o cümlədən	4548	315	4532	366	4422	389
dövlət	4548	315	4515	353	4388	361
qeyri-dövlət	-	-	17	13	34	28
Onlarda şagirdlərin sayı, nəfərlə	1653703	375893	1324564	351765	1704217	542919
dövlət	1653703	375893	1318123	347653	1680733	521820
qeyri-dövlət	-	-	6441	4112	23484	21099

Mənbə: Azərbaycanın regionları 2023. səh 75-76 [2]. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2024. səh 226 [4].

Ölkənin ali təhsil müəssisələri demək olar ki, Bakı şəhər ərazisində cəmlənmişdir. Belə ki, ali təhsil müəssisələrinin 80,4%-i, onlarda tələbələrin isə 75,6%-i paytaxt şəhərin payına düşür. Bu sahədə fəaliyyət göstərən 11 qeyri-dövlət ali təhsil müəssisəsinin 10-u Bakı şəhərində yerləşir. Nəticədə hər il ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin Bakıda, xüsusilə onun mərkəzi inzibati rayonlarında - Yasamal (11 ali təhsil müəssisəsi), Nərimanov (8 ali təhsil müəssisəsi), Nəsimi (6 ali təhsil müəssisəsi), Səbail (5 ali təhsil müəssisəsi) toplanmasına səbəb olur [4, s. 263-265].

Səhiyyə. Eyni hal səhiyyə müəssisələri və onların ölkə ərazisində paylanması da müşahidə olunur. Tədqiqat aparılan illər ərzində ölkədə fəaliyyət göstərən xəstəxanaların sayı müəssisələrin birləşdirilməsi hesabına 739-dan 338-ə enmişdir. Bakı şəhərində isə əksinə bu say 96-dan 155-ə yüksəlmişdir. 2010-cu ildən sonra səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar prosesində kəndlərdə olan xəstəxanaların əksəriyyəti bağlanmış, inzibati rayonlarda mərkəzləşmiş xəstəxanalar şəbəkəsi qurulmuşdur [9, s. 129]. Nəticədə ölkə üzrə xəstəxanaların sayı kəskin azalmışdır.

Bu gün ölkə üzrə fəaliyyət göstərən xəstəxanaların 45,9%-i Bakı şəhərində yerləşir. Xəstəxanaların əksəriyyətinin Bakı şəhərində cəmlənməsi bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssisləri də şəhərə cəlb edir. 2000-2023-cü illərdə ölkədə həkimlərin sayı 17,9%, Bakı şəhərində isə 48,4% artmışdır. 2000-ci ildə ölkə üzrə həkimlərin 53,7%-i, 2023-cü ildə 67,6%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Əhalinin hər 10 000 nəfərinə görə bu göstərici ölkə üzrə azalsa da, Bakı şəhərində isə əksinə artmışdır. 2000-ci ildə Bakı şəhəri əhalinin hər 10 000 nəfərinə həkimlərlə təminatda ölkə üzrə orta göstəricidən 2,3 dəfə, 2010-cu ildə 2,4 dəfə, 2023-cü ildə isə 2,9 dəfə çox olmuşdur. Eyni hal orta tibb işçilərinin ölkə ərazisində fəaliyyətində də müşahidə olunur. 2000-ci ildə ölkə üzrə orta tibb işçilərinin 32,2%-i, 2010-cü ildə 35,3%-i, 2023-cü ildə isə 44,1%-i Bakı şəhərində cəmlənmişdir. Tədqiqat aparılan illər ərzində orta tibb işçilərinin sayı ölkədə 8,3% azalmış, Bakı şəhərində isə 13,8% artmışdır. Əhalinin hər 10 000 nəfərinə orta tibb işçiləri ilə təminatda həm ölkədə, həm də Bakı şəhərində azalma müşahidə olunmuşdur. 2000-ci ildə Bakı şəhəri ölkə üzrə bu göstəricidə 1,4 dəfə, 2010-cu ildə 1,5 dəfə, 2023-cü ildə isə 1,9 dəfə çox olmuşdur [5, s. 83].

Mənzil təsərrüfatı. Sosial infrastrukturun ən mühüm sahələrindən biri mənzil kommunal təsərrüfatıdır. İnsanların yaşaması və aktiv həyat tərzini keçirməsi, hər tərəfli fəaliyyət göstərməsi üçün onların mənzil ilə təmin olunması zəruridir. Ölkədə və Bakı şəhərində mənzil tikintisi 2000-ci illərin əvvəllərindən qəbul edilən Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsi ilə artmağa başladı. 2010-cu ildən sonra daha geniş vüsət aldı. 2000-2023-cü illər ərzində ölkədə ümumi mənzil fondu 2 dəfə, hər nəfərə düşən mənzil sahəsi 1,6 dəfə, Bakı şəhərində isə müvafiq olaraq 2,4 və 2,6 dəfə artmışdır. 2000-ci ildə ölkənin ümumi mənzil fondunun 22,9%-i, 2023-cü ildə isə 26,6%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Şəhər 2000-2010-cu illərdə bir sakinə orta hesabla düşən yaşayış sahəsinə görə orta respublika göstəricisindən aşağı olmuşdu. 2010-2023-cü illərdə şəhərdə bir sakinə orta hesabla düşən yaşayış sahəsi 2,9 dəfə artmışdır. Bu artım 2010-cu ildən sonra 5-9 mərtəbəli binaların sökülərək yerində tikilən yüksək mərtəbəli binaların və daha çox şəhər ətrafı ərazilərdə tikilən fərdi yaşayış evlərinin hesabına olmuş və hal hazırda ölkə üçün bu göstəricidən 1,2 dəfə yüksəkdir [5, s. 214]. Nəzərə alsaq ki, bu gün şəhərdə kifayət qədər qeydiyyatsız yaşayan əhali var, onda bu göstəricinin real rəqəmləri əks etdirmədiyini deyə bilərik.

Nəticə

1897-2023-cü illər ərzində Bakı şəhər əhalisi 20,9 dəfə, eyni dövrdə Azərbaycan əhalisi isə 5,6 dəfə artmışdır.

2019-cu ilədək Bakı şəhərinə ölkə daxilindən 425,3 min nəfər əhali miqrasiya etmişdir. Onların 393,7 min nəfəri və ya 92,6%-i şəhərlərdən, 31,6 min nəfəri və ya 7,4%-i kəndlərdən gələnlər təşkil etmişdir.

Ölkədə şəhərlərin urbanizasiyalanma səviyyəsində ciddi fərqlər hələ də qalmaqdadır. Belə ki, Bakı şəhərində ölkə ümumi şəhər əhalisinin 42,3%-i, Gəncədə 5,9%-i, Sumqayıtda 7,7%-i, Mingəçevirdə 1,9%-i, Şirvanda 1,5%-i, Naxçıvanda 1,8%-i məskunlaşıb. Sumqayıtdan başqa digər şəhərlərin ümumi şəhər əhalisində payı tədricən azalır.

2023-cü ildə ölkə üzrə ümumi sənaye məhsulunun 84%-i, o cümlədən hasilat sənayesinin 98,5% -i, emal sənayesinin 56,7%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür.

Ölkədə məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələrinin sayı azalsa da, Bakı şəhərində artmışdır. 2023-cü ildə ölkə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin 25,9% -i, onlarda təlim-tərbiyə alan uşaqların 36,7%-i, ümumi təhsil müəssisələrinin müvafiq olaraq 8,9%-i və 31,9%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür.

2000-2023-cü illər ərzində ölkə üzrə ümumi təhsil müəssisələrində təhsil alan şagirdlərin sayı 3,1% artsa da, Bakı şəhəri üçün bu göstərici 44,4% olmuşdur.

Tədqiqat aparılan illər ərzində ölkədə həkimlərin sayı 17,9%, Bakı şəhərində isə 48,4% artmışdır. Xəstəxanaların sayı ölkə üzrə 2,2 dəfə azalsa da, Bakı şəhərinə isə 1,6 dəfə artmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Bakı: 2024, DSK, s. 614
2. Azərbaycanın regionları. Bakı: 2024, DSK, s. 828
3. Azərbaycan Respublikası əhalinin siyahıyaalınması 2019-cu il, [XXV cild]. Bakı 2022. s. 512
4. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2024. s. 226
5. Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti 2024. s. 259
6. Azərbaycanın sənayesi 2024. s. 283
7. Dövlət qulluqçuları 2024. s.218
8. Eminov Z.N. Azərbaycanın əhalisi. Bakı: 2005, s. 560
9. Eminov Z.N., Rzayeva, S.İ. Azərbaycan Respublikasında əhalinin həyat keyfiyyətinin müasir vəziyyəti. Bakı: 2022. s. 240
10. Əfəndiyev V.Ə., Nağıyev S.Q. Geourbanistika. Bakı: 2016. s. 272
11. Əmək Bazarı. Bakı, DSK, 2024. s. 190
12. Лаппо Г.М. География городов: учеб.пособие для геогр.фак. М: 1997. с. 478

13. Z.A. Mirzəyeva. Bakı şəhərində müasir demoqrafik vəziyyətin sosial-iqtisadi problemləri // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti "Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafında rolu" mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfrans, Bakı 2023. s. 250-254.
14. Озерова, Г.Н., Покшишевский, В.В. География, человеческие процессы, урбанизация. Москва: 1981. с. 189
15. Yeni iş yerləri yanvar 2024. s. 233

SUMMARY

ROLE OF BAKU CITY IN THE COUNTRY'S SETTLEMENT SYSTEM

Zakir Eminov
Zeynab Mirzayeva

The city of Baku, with its capital position and high socio-economic development, plays a key role in the formation of the country's settlement system. The socio-economic and demographic development of the city makes it the only and main urbanization center of the country. As a result, compared to the cities and regions of Azerbaijan, the population of Baku is increasing rapidly, and the process of population polarization continues. According to the 2019 census materials, 425,300 people migrated to Baku from within the country until 2019. 393.7 thousand people or 92.6% of them came from cities, 31.6 thousand people or 7.4% came from villages.

In the article, the population growth and the level of urbanization in the city of Baku during the period of 1979-2023 were compared with the same indicators for the cities with the largest population of the country (Ganja, Nakhchivan, Sumgait, Shirvan and Mingachevir). Also, the role of the city in the country's settlement system, which has been the main force for more than a century - has been analyzed in economic, social and political aspects, and the solutions to the problems revealed as a result of research have been substantiated.

Keywords: *Baku city, settlement system, urban population, economic development, social development*

РЕЗЮМЕ

Закир Эминов
Зейнаб Мирзаева

РОЛЬ ГОРОДА БАКУ В СИСТЕМЕ РАССЕЛЕНИЯ СТРАНЫ

Город Баку, обладающий столичным положением и высоким социально-экономическим развитием, играет ключевую роль в формировании системы расселения страны. Социально-экономическое и демографическое развитие города делает его единственным и главным центром урбанизации страны. В результате, по сравнению с городами и районами Азербайджана, население Баку быстро увеличивается, и процесс поляризации населения продолжается. Согласно материалам переписи, до 2019 года в Баку из страны мигрировали 425,3 тыс. человек. Из городов приехали 393,7 тыс. человек, или 92,6%, из сел - 31,6 тыс. человек, или 7,4%.

В статье прирост населения и уровень урбанизации в городе Баку в период 1979-2023 годов сравнивались с аналогичными показателями для городов с самым большим населением страны (Гянджа, Нахчыван, Сумгаит, Ширван и Мингячевир). Также проанализирована роль города в системе расселения страны, являющегося основной силой на протяжении более века, в экономическом, социальном и политическом аспектах, а также пути решения выявленных в результате исследований проблем. обосновано.

Ключевые слова: *город Баку, система расселения, городское население, экономическое развитие, социальное развитие*

ASSESSMENT OF THE GEO-ECOLOGICAL SITUATION OF HIGH MOUNTAIN LANDSCAPES USING GIS TECHNOLOGIES (IN THE CASE OF THE GREAT CAUCASUS)

Ülviyə Qasımova

<https://orcid.org/0009-0000-7403-5394>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: qulviyesh@gmail.com; Tel.: +994558983997

Abstract

As a result of anthropogenic impacts, it is possible to observe changes in landscapes not only in plains, but also in mountainous areas. In particular, the melting of glaciers in high-mountainous areas as a result of global warming and the shrinking of glacier areas are examples of this. In this case, their long-term study is important. In this regard, our study is dedicated to a topical topic. In the 21st century, there are various opportunities to conduct long-term studies using modern methods during the study of the territory. In this article, we have analyzed the study of the geoecological situation in the high-mountainous landscapes of the Greater Caucasus using GIS technologies and its results. At this time, priority was given to modern methods and techniques, modern methods, processing and analysis of satellite images. In addition, field research and materials of previous researchers were also used. When analyzing the geoecological situation of landscapes, we also used the results of the study of vegetation cover, soil cover and surface temperature obtained from our previous studies. As a result of the conducted studies, the landscapes in the study area were regionalized according to their geoecological status and 3 classifications were distinguished: relatively unchanged, weakly and moderately changed landscapes. It was determined that most of the territory belongs to relatively unchanged and moderately changed areas. The main reason for this is that the relief of the area is unfavorable for development. However, considering that the area also has the most productive summer pastures, we also observe problems such as vegetation degradation and soil erosion.

Keywords: *Greater Caucasus, high mountains, GIS technology, landscape, geoecological situation*

Introduction

The study of the geoecological state of natural landscapes in our republic began in the middle of the 19th century. In this field, scientists such as B.A.Budagov, A.M.Mikayilov, M.A.Museibov, M.J.Ismayilov, E.Sh.Mammadbeyov, Y.A.Garibov, M.I.Yunusov and others played a great role. Although A.M.Mikayilov and E.Sh.Mammadbeyov used the decoding of space images in the study of natural landscapes, the method they used has now lost its effectiveness. In modern times, special importance is attached to the study of space images in the GIS environment, using Snap and other methods. Therefore, we have used GIS in the study of natural landscapes of the high mountainous parts of the Greater Caucasus and conducted appropriate analyses. Although the use of the mentioned methods in the world began in the 80-90s of the 20th century, the use of these studies in our republic began at the beginning of the 21st century. The study area is being studied in a GIS environment for the first time. The main goal of our study is to study the geoecological state of natural landscapes existing in the high mountain geosystems of the Greater Caucasus using GIS technologies.

Using GIS technologies, it is possible to study the landscape-geoecological state of the territory (Chen & Han, 2015). Each landscape type is directly or indirectly exposed to anthropogenic influences (Apostol & Chelaru, 2011). When systematically studying the geoecological state of natural landscapes, it is possible to determine the natural potential in the highlands and the current use of these resources.

When determining the landscape-geoecological state in the highlands of the Greater Caucasus, natural and natural-anthropogenic landscapes are considered as a whole Natural Territorial Complex. Therefore, a systematic approach is extremely important.

Using GIS, we can determine each landscape type, species and other parameters. Images obtained from satellite images make it possible to determine the degree of transformation of high-mountainous landscapes under the influence of natural and anthropogenic factors. Through space images, it is possible to detect the boundaries of geological structures, lithological differences of bedrock and Quaternary sediments, orographic steps, relief forms, natural boundaries of soils and plant communities. The use of these images is carried out in three stages: foreground, field, and camera.

Processing of space images using geoinformation methods Analysis and assessment of the state of the vegetation component of geocomplexes is based on the analysis of spectral reflectance (Connolly, (2017). During land cover classification, image pixels form an elementary territorial unit with fixed dimensions (for Landsat - 30x30 m). The purpose of the classification is to group the classification elements into groups (classes) so that the differences in decoding characteristics between groups are greater than the differences within the groups (Huan et al., 2019). The reliability of the classification determined by discriminant analysis decreases with each level. At the fourth level (16 classes), the classification result can be considered almost 94% reliable (Ma et al., 2019). When using GIS in mapping, their resolution is important, which determines the degree of representation of the main territorial unit - landscape type, landscape type, etc. (Leblois et al., 2017). Scientists noted that individual tracts or facies do not provide a complete description of the landscape environment and cannot be considered as basic taxonomic units of the landscape hierarchy, therefore the use of satellite images with centimeter resolution is not always appropriate (Li et al., 2017).

Materials and methods of the study

During the study, existing fund materials, thematic maps, and modern geoinformation mapping methods were used. Relevant maps were compiled on the basis of these materials. Thematic map materials are a structural element of a landscape and ecologically balanced environmental management model, which is necessary for territory management under conditions of increasing anthropogenic pressure. The software platform for creating maps of environmental users and forestry stations is the ArcGIS program developed by ESRI. Satellite images are a useful and important source of information when studying the properties of geocomplexes.

Research results and discussion

Our study area covers the high mountain geosystems of the Greater Caucasus (Figure 1). The total area is 321,544 ha, and 5 landscape subtypes are distributed.

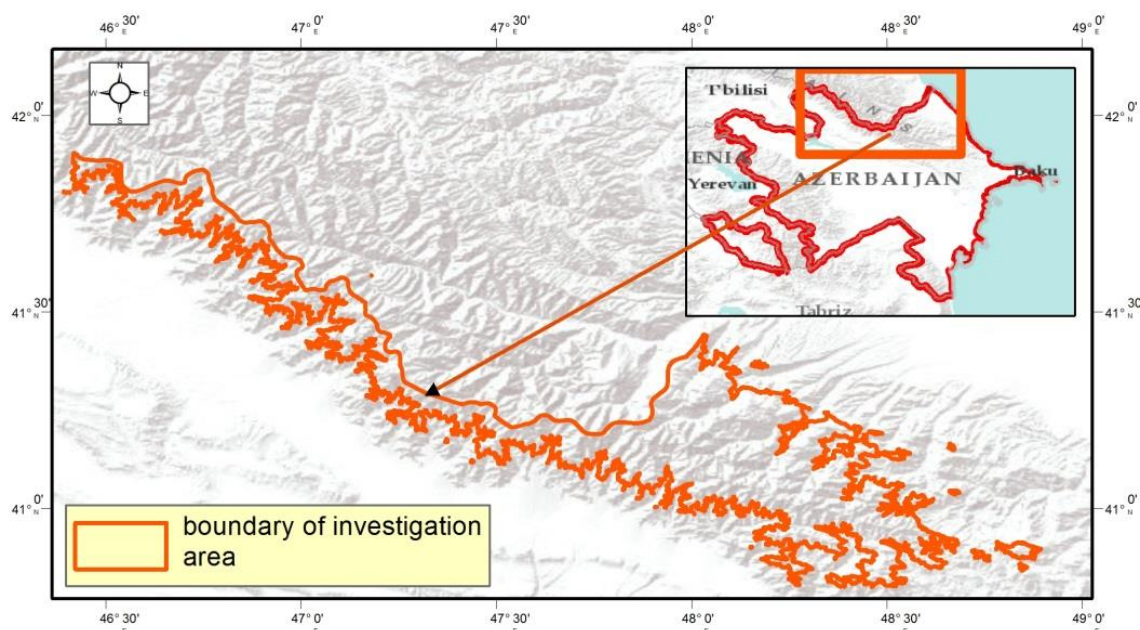

Figure 1. Location of the study area

In determining natural landscapes, we first focused on the study of vegetation. Because vegetation is the main indicator in determining natural landscapes in the GIS environment. To analyze and evaluate the plant component of geocomplexes, methods of linear combination of spectral channels or vegetation indicators are used. The method of vegetation indices provides a quantitative assessment of projective vegetation. The determination of phytomass is based on the use of a simple zonal ratio coefficient or vegetation index, which is calculated by dividing the brightness coefficient in the near-infrared part of the spectrum by the brightness coefficient in the red part of the infrared spectrum. NDVI is useful in this study, where the difference in zonal brightness coefficients is normalized to their sum. NDVI increases the contrast of green vegetation with other cover objects, such as soil and dry vegetation.

The second most important parameter in the study of natural landscapes through space images is the morphometric index of the relief. The three main parameters of the relief - the distribution of heat and solar radiation, hydrological runoff and glaciers, allow us to determine the landscape-geochemical mechanisms of material transport. Morphometric indicators include surface slopes, absolute height, horizontal and vertical fragmentation, water catchment area, radiation balance and slope orientation.

These indicators provide the energy of the landscape. Landscape energy refers to its activity in the absorption, transformation, accumulation and release of energy. Vertical relationships in geocomplexes and many horizontal formations are directly or indirectly related to the conversion of solar energy. The conversion of incoming solar radiation begins with its absorption, although part of it is reflected from the earth's surface. Radiation losses due to reflection vary depending on the nature of the surface. Energy conversion is an important indicator of the intensity of operation and associated stability of geocomplexes. Their annual cycle of activity depends on the periodic supply of solar energy. The cyclical nature of their activity processes is accompanied by changes in the vertical structure.

During the study, the current state of the territory, including the degradation of the components of the landscape environment, was comprehensively studied. Data on the natural conditions and technogenic loading of the study area were collected during the current period, as well as geological, engineering-geological, hydrogeological, climatic, landscape, soil, geobotanical, zoogeographical and geocological data, including existing thematic maps, were analyzed. Their processing allows us to create a complete picture of the geocological characteristics of the landscapes of the territory. The list of characteristics determined on the basis of available materials includes parameters of the ecological state of the components of the landscape environment and components of anthropogenic impact. The nature and characteristics of their impact on the ecological state of the territory were determined on the basis of stock materials and maps, satellite images for each of the analyzed components. The analysis of the available materials was supplemented with data from the decoded satellite image.

At the same time, the image was correlated with topographic maps, as well as with existing thematic schemes and maps, man-made objects and infrastructure (industrial facilities, transport routes, pipelines, quarries, etc.) that affect the state of the natural environment were identified, areas of development of dangerous natural-man-made processes and events were determined, the negative consequences of direct anthropogenic impact were initially assessed (pollution areas, burned areas, deforestation, land acquisition and other violations of vegetation and soil cover), planning of ground works was carried out, including the location of key areas and control routes. A preliminary map was compiled taking into account the analysis of reserves and published materials, preliminary interpretation of satellite imagery, etc. At the same time, the nature of land use, the location of existing man-made sources of impact and designed objects, sanitary-protective and water protection zones, protected areas, places where environmentally unfavorable processes for the natural environment occur were taken into account. In the absence of the necessary primary data, additional field studies were also conducted with the required level of detail.

The study of vegetation and soil cover was carried out in three aspects. These are:

- as an indicator of natural conditions and their change (degradation) under the influence of anthropogenic impact;
- as a biotic component of the natural environment, playing a decisive role in the structural and functional organization of ecosystems and determining their boundaries;
- as an indicator of the level of anthropogenic load on the natural environment (burned areas, overgrazing, mechanical damage, damage from technogenic emissions, changes in species composition, reduction of vegetation cover, productivity).

The result of the work was the transformation of the components of the analysis of the current geoeological state of the territory into a single measurement system - a scoring system. Extrapolation of spatial data was carried out in the Golden Software Surfer program. When calculating the surface and its description, the boundary of the territory of an arbitrary configuration was determined. The resulting contour map was exported to ArcGIS, and the layers of borders, infrastructure, rivers, lakes, settlements, peaks, etc. were combined. This made it possible to create a single cartographic product.

Natural differentiation determines the genesis of modern landscapes of the territory, which were subsequently subjected to anthropogenic differentiation or evolved naturally. We consider it appropriate to include a new typological unit in it - a landscape subtype, which would indicate the degree of anthropogenic transformation of the landscape type. Within each landscape type (for example, the main moraine plain), according to the characteristics of anthropogenic differentiation of the environment, we have identified three main subtypes of landscapes: conditionally natural (almost unchanged), their appearance is associated with natural features (relief, quaternary and basic rock beds, etc., and the structure of all layers of the composition is preserved), cultural (modified by man) or recreated by him – artificial landscapes.

Conditionally natural landscapes include high mountains, bare rocks, glaciers, which are not affected by any type of human activity. The other two types can be further divided by settlement and land use systems, since their appearance and structure are determined by the characteristics of human activity.

Cultural landscapes are those that have been transformed by human activity, usually as a result of the development of agriculture, forestry, and settlements. Among these landscapes, it is necessary to distinguish between purposefully created and accidentally (spontaneously) modified (most often disturbed) landscapes. This category also includes natural landscapes whose state is regulated by humans. These include protected areas, ecological corridors and junctions, as well as technogenic parks, forest plantations, and others. In most of them, human activity changes one or more components of the original landscape and is limited to the local and regional scale of landscape genesis.

Artificial landscapes include landscapes created entirely by man, where natural conditions are often limited to a geographical location, and the proportion of artificial components of the landscape exceeds the proportion of natural ones. Artificial landscapes can also include landscapes of large cities and their agglomerations, where all components of the landscape have undergone transformation and the introduction of newly created human components has occurred both on the surface of the original

landscape and in its depth (underground). In this case, the creation of an artificial landscape by man can consist both in the addition of artificial components to the landscape composition (as occurs during above-ground construction), and in the removal of huge masses of the lithogenic base, where the upper floors are built, and the landscape composition also disappears (table 1).

Table 1. Modern landscape subtypes and their structure

Degree of anthropogenic changes (in points)	Landscape subtypes				
	Conditionally natural	cultural			Artificial
		adjustable	converted		
	1	2	3	4	5
Features of anthropogenic changes in the original natural landscape	The structure of the original landscape is completely preserved, minor changes in fauna are possible	The original natural or previously modified structure is preserved, changes in biocenoses are possible (the main features of the zonal vegetation are preserved)	The structure of the original landscape has been altered: the main features of the vegetation have been changed or lost, the soil cover has been changed, the microrelief has been altered.	The structure of the original landscape has changed significantly: natural soil and vegetation have been lost, replaced by anthropogenic changes, and the relief has been altered.	The structure of the original landscape has been lost down to the relief and lithogenic base.
Functional cohort example	Nature reserves (strictly protected areas)	National parks, elements of the ecological framework	Agricultural and forestry landscapes, rural settlements, recreational facilities	Small and medium-sized cities, transport infrastructure facilities	Large cities and agglomerations, quarries, large structures (dams, etc.)

In landscape areas with low socio-economic conditionality of modern landscape genesis, conventional natural landscapes prevail, in areas with a high degree of cultural and artificiality (Table 2):

Table 2. Proportion of landscape subtypes in areas with different socio-economic conditions (I – indicator value)

Type of modern landscape area	Content of landscape subtypes within a landscape area		
	Conditional natural landscapes	Cultural landscapes	Artificial landscapes
Naturally designated areas (I<13)	≥ 50%	10–50%	< 1%

Mixed fields (I = 14-16)	25–50%	50–75%	1–5%
Socially defined areas (I>17)	<25%	>75%	>75%

Taking into account the above, we conducted a zoning of landscapes in our study area according to their geoeological status. At this time, we distinguished 4 criteria: landscapes whose geoeological status is conditionally unchanged, landscapes with weak changes, medium changes, and strong changes (Figure 2).

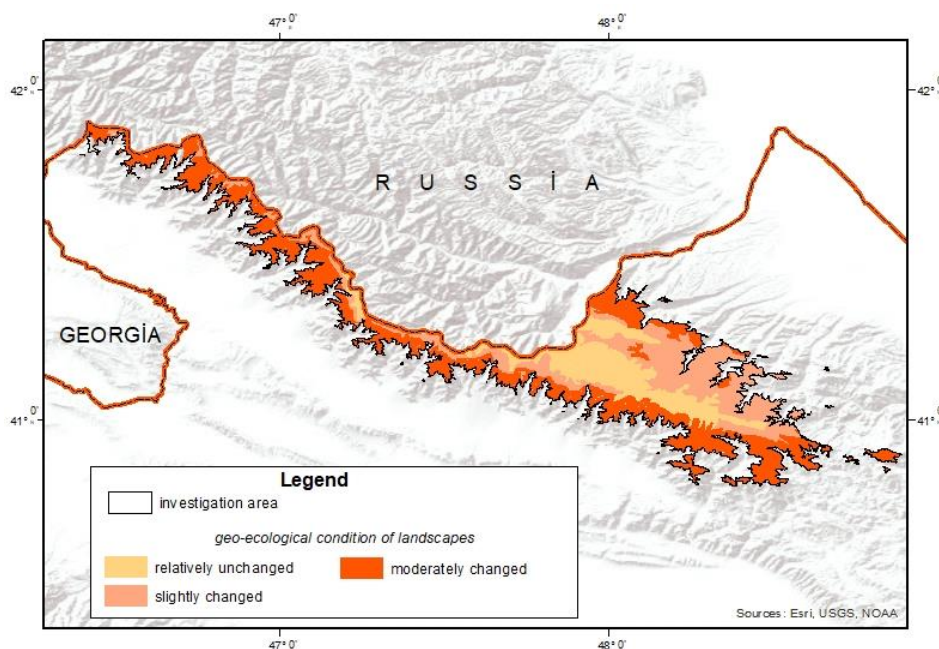

Figure 2. Zoning of landscapes according to geoeological status

According to these analyses, 96,596 ha of the study area belong to landscapes with conditionally unchanged geoeological status, 78,265 ha to landscapes with weakly changing status, and 146,683 ha to landscapes with moderate changing status (Table 3).

Table 3. Results of zoning of landscapes according to geoeological conditions

№	Geoeological situation	Area		Areas covered	Appropriation	Transformation state
		ha	%			
1	unchangeable	96596	30	Upper boundary of nival and subnival landscapes	Seasonal exploitation, important areas for mountain tourism	Relatively untransformed
2	slightly changed	78265	24	The lower limit of subnival landscapes and the upper limit of alpine meadows	Summer pastures	Weakly transformed, partial erosion of soils, partial degradation of vegetation cover
3	average changed	146683	46	Lower border of alpine	Summer pastures, settlements,	Vegetation degradation,

				meadows, subalpine meadows and mountain forests	partially cultivated areas	erosion dominance
4	Total	321544	100			

Conclusion

Our research, within the framework of the system paradigm and using GIS technologies, allowed us to study the main opportunities and ecological problems in the development of the high mountain landscapes of the Greater Caucasus. Based on the conducted research, a map of geoecological zoning of landscapes was compiled. It was determined that 30% of the total area belongs to landscapes whose geoecological state is conditionally unchanged, 24% to landscapes with weak changes, and 46% to landscapes with moderate changes.

Reference

1. Apostol L., Chelaru D.A. (2011). The landscapedynamics in Piatra Neamt area, in Present. Environment & Sustainable Development, 5(2), 89-99
2. Chen L., Han Z. (2015). Study of the influence of the deep-water channel project in the Yangtze River estuary on ecological landscape and fractal dimensions of Jiudian Shoal tidal channels. J. Coast. Res., 73, 146-154
3. Connolly C. (2017). Landscape political ecologies of urban 'swiftlet farming' in George Town, Malaysia. Cult. Geog., 24(3), 421-439
4. Huan Y., Xiangmeng L., Ruopu L., Guangxing W. (2019). Landscape ecology development supported by geospatial technologies: A review. Ecological Informatics, 51, 185-192. <https://doi.org/10.1016/j.ecoinf.2019.03.006>
5. Leblois A., Damette O., Wolfersberger J. (2017). What has driven deforestation in developing countries since the 2000s? Evidence from new remote-sensing data. World Dev., 92, 82-102
6. Li P., Zheng M., Bi H., Wu S.T., Wang X.R. (2017). Pore throat structure and fractal characteristics of tight oil sandstone: a case study in the Ordos Basin, China. J. Pet. Sci. Eng., 149, 665-674
7. Ma T.T., Li X.W., Bai J.H., Ding S.Y., Zhou F.W., Cui B.S. (2019). Four decades' dynamics of coastal blue carbon storage driven by land use/land cover transformation under natural and anthropogenic processes in the Yellow River Delta, China. Sci. Total Environ., 655, 741-750
8. Richard G., Lathrop Jr., John A.B. (1998). Applying GIS and landscape ecological principles to evaluate land conservation alternatives. Landscape and Urban Planning, 1(15), 27-41. [https://doi.org/10.1016/S0169-2046\(98\)00047-4](https://doi.org/10.1016/S0169-2046(98)00047-4)

XÜLASƏ

YÜKSƏK DAĞ LANDŞAFTLARININ GEOEKOLOJİ VƏZİYYƏTİNİN CİS TEKNOLOGİYALARI İLƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (BÖYÜK QAFQAZ TİMSALINDA)

Ülviyə Qasımova

Antropogen təsirlər nəticəsində nəinki düzənlik, hətta dağlıq ərazilərdə də landşaftlarda baş verən dəyişiklikləri müşahidə etmək mümkündür. Xüsusilə global istiləşmə nəticəsində yüksək dağlıq ərazilərdə buzlaqların əriməsi, buzlaq sahələrinin kiçilməsi buna nümunədir. Bu zaman onların uzun müddətli tədqiqi vacibdir. Bu baxımdan tədqiqatımız aktual mövzuya həsr edilib. XXI əsrdə ərazinin tədqiqi zamanı müasir metodlardan istifadə edərək uzun müddətli tədqiqatlar aparmaq üçün müxtəlif

imkanlar var. Biz də bu məqalədə Böyük Qafqazın yüksək dağ landşaftlarında geoeoloji vəziyyətin CİS texnologiyaları ilə tədqiqi və onun nəticələrini təhlil etmişik. Bu zaman müasir metod və üsullara, müasir mənbələrə, peyk şəkillərinin emalı və təhlilinə üstünlük verilmişdir. Bununla yanaşı çöl tədqiqatı və bizdən öncəki tədqiqatçıların materiallarından da istifadə edilmişdir. Landşaftların geoeoloji vəziyyətinin təhlili zamanı öncəki tədqiqatlarımızdan əldə edilən bitki örtüyünün, torpaq örtüyünün və səth temperaturunun tədqiqinin nəticələrindən də istifadə etmişik. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində tədqiqat ərazisində landşaftların geoeoloji vəziyyətinə görə rayonlaşdırılması aparılmış və 3 klassifikasiya ayrılmışdır: nisbi olaraq dəyişilməyən, zəif və orta dərəcədə dəyişilən landşaftlar. Müəyyən olunmuşdur ki, ərazinin əksər hissəsi nisbi olaraq dəyişilməyən və orta dərəcədə dəyişilən ərazilərə aiddir. Bunun əsas səbəbi ərazinin mənimsənilməsi üçün relyefinin əlverişsiz olmasıdır. Lakin ərazidə ən məhsuldar yay otlaqlarının da olduğunu nəzərə alsaq, burada bitki örtüyünün deqradasiyası və torpaqların eroziyası kimi problemlərin də olduğunu müşahidə edirik.

Açar sözlər: *Böyük Qafqaz, yüksək dağlıq, CİS texnologiyası, landşaft, geoeoloji vəziyyət*

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ ВЫСОКОГОРНЫХ ЛАНДШАФТОВ С ПОМОЩЬЮ ГИС-ТЕХНОЛОГИЙ (НА ПРИМЕРЕ БОЛЬШОГО КАВКАЗА)

Ульвия Гасымова

В результате антропогенного воздействия можно наблюдать изменения ландшафтов не только на равнинах, но и в горных районах. Примером этого, особенно в результате глобального потепления, является таяние ледников в высокогорных районах и сокращение площадей ледников. В настоящее время важно их долгосрочное изучение. В связи с этим наше исследование посвящено актуальной теме. В 21 веке при изучении территории открываются различные возможности для проведения долгосрочных исследований с использованием современных методов. В данной статье мы также с помощью ГИС-технологий проанализировали геоэкологическую ситуацию в высокогорных ландшафтах Большого Кавказа и ее результаты. На этот раз были представлены современные методы и приемы, современные средства обработки и анализа спутниковых изображений. Кроме того, были использованы полевые исследования и материалы предыдущих исследователей. При анализе геоэкологического состояния ландшафтов мы также использовали результаты исследований растительного покрова, почвенного покрова и приземной температуры, полученные в результате наших предыдущих исследований. В результате проведенных исследований ландшафты района исследований районировались по геоэкологическому состоянию и были разделены на 3 классификации: относительно неизменные, слабо и умеренно измененные ландшафты. Определено, что большая часть территории относится к относительно неизменным и умеренно измененным участкам. Основная причина этого в том, что рельеф местности неблагоприятен для разработки. Однако, если принять во внимание, что в этом районе также есть наиболее продуктивные летние пастбища, мы увидим, что существуют и такие проблемы, как деградация растительности и эрозия почвы.

Ключевые слова: *Большой Кавказ, высокогорье, ГИС-технологии, ландшафт, геоэкологическая ситуация.*

QIZIL NANOHISSƏCİKLƏRİNİN REDUKSIYA ÜSULU İLƏ ƏLDƏ EDİLMƏSİ

Gülınar Hüseynova¹

<https://orcid.org/0009-0005-5712-2302>

huseynovagulnar67@gmail.com

Hüseyn İmanov²

<https://orcid.org/0000-0002-6970-5645>

huseyn.imanov@ndu.edu.az

^{1,2}Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif: huseyn.imanov@ndu.edu.az; Tel.: (+994)602007750

XÜLASƏ

Qızıl nanohissəcikləri reduksiya üsulu ilə uşurla sintez edilmişdir. Başlanğıcda, reaksiya zamanı bir qədər mavi məhlul əmələ gəlir, sonra tədricən nanohissəciklərin əmələ gəlməsini göstərən qırmızı-bənövşəyi çöküntüyə çevrilir. Sintezi edilmiş qızıl nanohissəcikləri optik xassələri UB spektroskopiyadan istifadə edərək xarakterizə edildi, burada həm kolloid məhlulların, həm də şüşə üzərində nazik təbəqə çöküntülərinin udma spektrləri təhlil edildi. $R_3N-CHCl_3$ məhlulunda və şüşə substratda bənövşəyi rəngli qızıl nanohissəciklərin nazik təbəqəsinin mikroskopda tədqiqi edilərək vahid hissəciklərin paylanması aşkar edilmişdir. Funksional qrupları müəyyən etmək və nanohissəciklərin satabilləşməsində iştirak edən qarşılıqlı əlaqəni təsdiqləmək üçün Furiye-transformasiyalı infraqırmızı (FT-İQ) spektroskopiyasından istifadə edilmişdir. Transmissiya elektron mikroskopiyası (TEM) analizi sintez edilmiş qızıl nanohissəciklərin yaxşı müəyyən edilmiş morfologiyaya malik nanoölçülü ölçülərə malik olduğunu göstərmişdir. Bundan əlavə, rentgen faza analizi əldə edilmiş qızıl nanohissəciklərin kristal təbiətini və faza təmizliyini təsdiqlədi. Əldə edilən nəticələr nəzarət olunan optik və struktur xassələri olan qızıl nanohissəciklərin istehsalında reduksiya metodunun effektivliyini vurğulayır. Bu araşdırma, nanotexnologiya, kataliz və biotibbdə potensial tətbiqlərə töhfə verən qızıl nanohissəciklərin sintezi və xarakteristikası ilə bağlı dəyərli fikirlər təqdim edir.

Açar sözlər: reduksiya üsulu, nano qızıl hissəcikləri, nanomateriallar, rentgenfaza analizi

GİRİŞ

Ən stabil və dayanıqlı metal nanohissəcikləri kimi qızıl nanohissəcikləri 21-ci əsrin əsas materialları olmaq yolundadır. Faradeyin CS_2 -də fosforlu $AuCl_4^-$ sulu məhlulunun kimyəvi reduksiyası yolu ilə qızıl nanohissəciklərin tünd qırmızı məhlulları üzərində apardığı tədqiqatdan sonra bu sahədə geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Qızıl nanohissəcik klasterlərinin əmələ gəlməsi və onların suprakristallarda öz-özünə təşkili ilə bağlı aparılan araşdırmada otaq temperaturunda $HAuCl_4$ -p-fenilendiaminin sulu məhlulundan bir addımda diametri 250 nm olan təqribən sferik qızıl nanohissəcik qrupları əmələ gəlmişdir. Qızıl nanohissəciklərin belə əmələ gəlməsi $HAuCl_4$ və p-fenilendiamin arasındakı redoks reaksiyasına aid edilmişdir, çünki ətraf mühitdə başqa heç bir reduksiyaedici yoxdur (Luo, Y, 2007).

Hidrofob qızıl nanohissəciklərin hazırlandığı başqa bir araşdırmada, oktadesilamin ($C_{18}NH_2$) ilə örtülmüş qızıl nanohissəciklər mikrodalğalı şüalanmadan istifadə edərək əks misəldə etanol reduksiyası yolu ilə hazırlanmışdır $HAuCl_4 \cdot 4H_2O$ sulu məhlulu istifadə edilmişdir. Etanol Au^{+3} -ü sürətlə Au^0 -a reduksiya etdirir. Mikrodalğalı cihazda, zəhərli və yüksək uçucu xloroformdan istifadə etmək əvəzinə, yağ fazası kimi təhlükəsiz üzvi həlledici n-heptan istifadə edilmişdir. Əldə edilən təxminən sferik qızıl nanohissəciklərin ölçüləri 3-6 nm aralığında olmuşdur (Shen, M., Du, Y. K., Rong, H. L., Li, J. R., & Jiang, L., 2005).

Başqa bir mikrodalğalı sintez tədqiqatında yaxşı dağılmış qızıl nanohissəciklər mikrodalğalı radiasiya (MRT) ilə SBA-15 kimi tanınan kiçik məsaməli silisium (IV) oksidin məsamə kanallarına daxil edilmişdir. TEM tərəfindən diametri 5-10 nm olan qızıl nanohissəciklər müşahidə edilmişdir (Gu, J., Fan, W., Shimojima, A., & Okubo, T, 2008).

Sulu qızıl nanohissəcikləri də həll olunmuş metal atom dispersiyasından (HMAD) istifadə edilən üsullarla sintez edilmişdir. Bu üsul böyük miqdarda kolloid məhlulların sintezinə imkan verir və

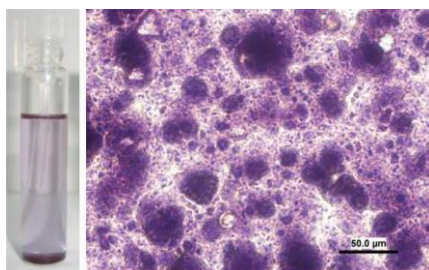
təmizlənmə prosesinə ehtiyac duyulmur. HMAD metodu aktiv formada yaxşı dispers nanohissəciklər istehsal etmək üçün səmərəli üsuldur (Stoeva, S. I., Smetana, A. B., Sorensen, C. M., & Klabunde, K. J., 2007). Bu tədqiqatda qızıl nanohissəciklərin stabil   dirilm sində    növ suda həll olunan liqandlardan istifadə edilmişdir.

2.T  CR    HISSƏ

10,5 mq qızıl analitik tərəzidə çəkilmişdir. 5 ml 37% HCl və 2,5 ml 30% H₂O₂ qarışığında həll edilmişdir. Hazırlanmış məhluldan 1 ml götürülmüşdür. 4 ml təmiz su və 0,5 ml R₃N əlavə edilmişdir. Sonra 3 ml durulaşdırılmış NaOH əlavə edilmişdir. Əvvəlcə bir az mavi məhlul, sonra qırmızı-bənövşəyi çöküntü alınmışdır. Məhlulun pH-ı 6-7 olaraq təyin edilmişdir.

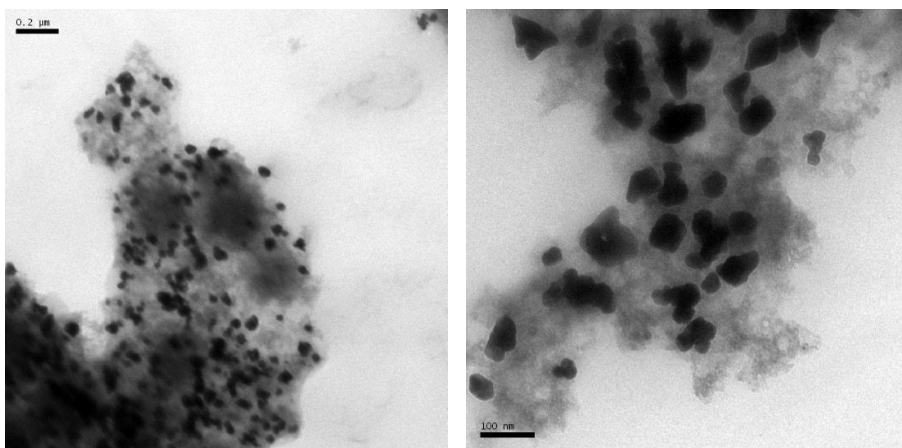
3. LD  ED L N N T      

R₃N-CHCl₃-d  reduksiya yolu il  hazırlanmı  b n v  yi nano Au hiss cikl rinin m hlulu v  optik mikroskop   klini   kil 1-d  verilmi  dir.

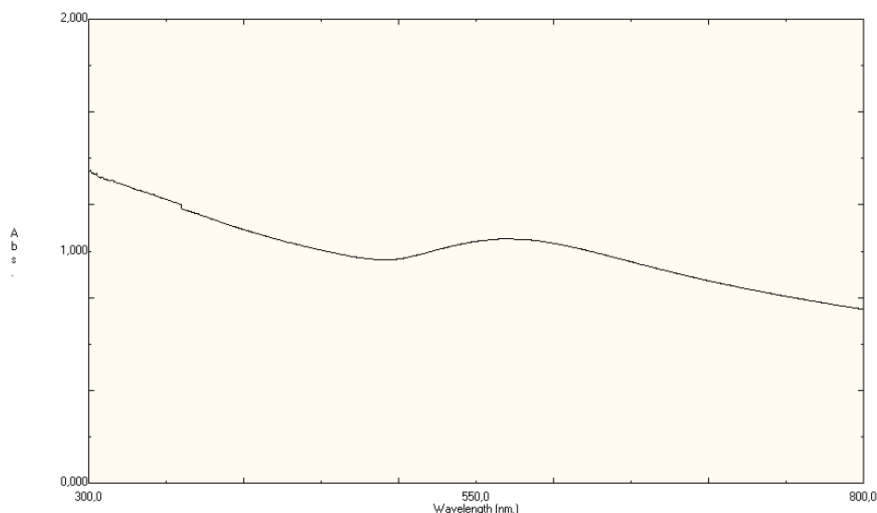
  kil 1. Nano Au hiss cikl rinin a) R₃N-CHCl₃ m hlulunda, b)       z rindəki nazık t b   sinin optik mikroskop   kli

Nano Au hiss cikl rinin TEM t svirl r    kil 2-d  verilmi  dir.

  kil 2. Nano Au hiss cikl rinin TEM   kill r 

      z rində nano Au hiss cikl rinin nazık t b   sinin udulma spektri   kil 3-d  g st rilmi  dir.

Şəkil 3. Nano Au hissəciklərinin şüşə üzərindəki nazik təbəqəsinin UB-görünən sahədə udma spektri

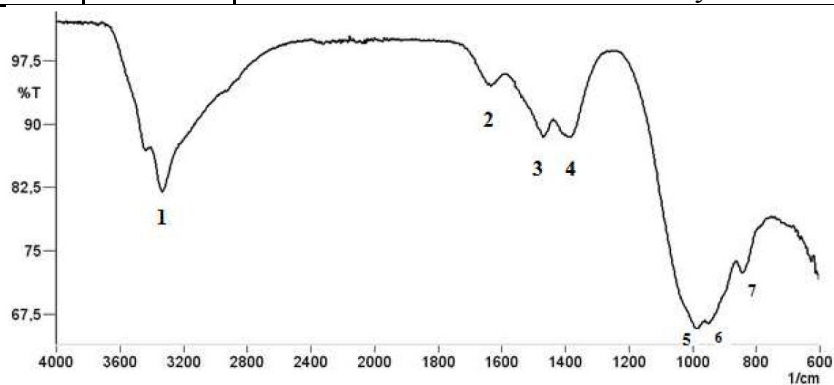
Cədvəl 1. Nano Au hissəciklərinin şüşə üzərindəki nazik təbəqəsinin udma qiymətləri

Şüşə üzərində nazik təbəqə	λ (nm)	Udma
	563	1.0539

Nano Au hissəciklərinin FT-İQ spektrini Şəkil 4-də verilmişdir.

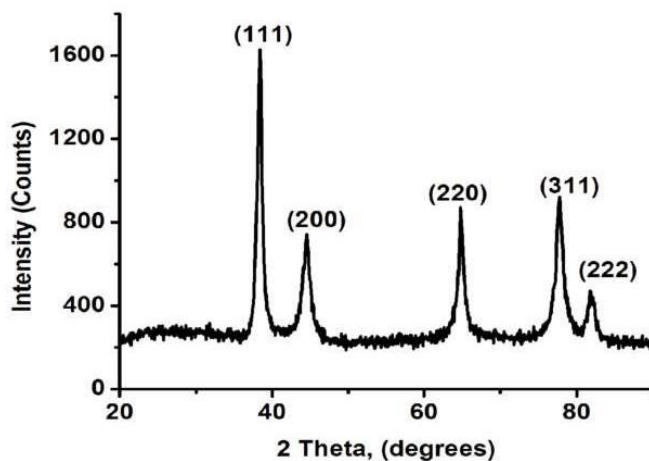
Cədvəl 2. Nano Au hissəciklərinin FT-İQ spektr qiymətləri

Nö	sm^{-1}	Rabitə növü
1.	3330.94	O-H gərilməsi
2.	1640.01	C-N deformasiyası
3.	1465.93	C-H müstəvidə əyilmə
4.	1395.03	C-H müstəvidə əyilmə
5.	984.72	C-H əyilməsi
6.	946.87	C-H əyilməsi
7.	843.09	C-H müstəvidən kənarda əyilmə

Şəkil 4. Nano Au hissəciklərinin FT-İQ spektri

Alınmış nano Au hissəciklərinin rentgenfaza analizi aparılmış və difraktoqramı şəkil 5-də verilmişdir.

Şəkil 5. Nano qızıl hissəciklərinin difraktoqramı

4.NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Nano qızıl hissəciklərinin hazırlanmasında reduksiya üsulundan istifadə edilmiş və hazırlanmış nano qızıl hissəciklərinin UB-görünən sahədə absorbsiyası ölçülmüş və FT-İQ spektri çəkilmişdir. FT-İQ spektr qiymətlərinə görə rabitə növləri müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə, alınmış nano qızıl hissəciklərinin optik mikroskop və TEM analizləri aparılmışdır. Qızıl hissəciklərinin nano ölçülü olduğunu göstərilmişdir. Alınmış qızıl nanohissəciklərinin fərdiliyi isə rentgenfaza analizi vasitəsilə təsdiq edilmişdir.

5.ƏDƏBİYYATLAR

1. Gu, J., Fan, W., Shimojima, A., & Okubo, T. (2008). Microwave-induced synthesis of highly dispersed gold nanoparticles within the pore channels of mesoporous silica. *Journal of Solid State Chemistry*, 181(4), 957-963.
2. Luo, Y. (2007). Formation of submicrometer-scale gold nanoparticle aggregates and their self-organization into "supracrystals". *Colloid Journal*, 69, 391-393.
3. Shen, M., Du, Y. K., Rong, H. L., Li, J. R., & Jiang, L. (2005). Preparation of hydrophobic gold nanoparticles with safe organic solvents by microwave irradiation method. *Colloids and Surfaces A: Physicochemical and Engineering Aspects*, 257, 439-443.
4. Stoeva, S. I., Smetana, A. B., Sorensen, C. M., & Klabunde, K. J. (2007). Gram-scale synthesis of aqueous gold colloids stabilized by various ligands. *Journal of colloid and interface science*, 309(1), 94-98.

ABSTRACT

OBTAINING GOLD NANOPARTICLES BY REDUCTION METHOD

Gold nanoparticles were successfully synthesized using the reduction method. Initially, the reaction yielded a slightly blue solution, which gradually transitioned into a red-purple precipitate, indicating nanoparticle formation. The optical properties of the synthesized gold nanoparticles were characterized using UV spectroscopy, where the absorption spectra of both colloidal solutions and thin-film deposits on glass were analyzed. A microscopic examination of a thin layer of violet-colored gold nanoparticles in an $R_3N-CHCl_3$ solution and on a glass substrate was conducted, revealing uniform particle distribution. Fourier-transform infrared (FT-IR) spectroscopy was employed to identify functional groups and confirm the interactions involved in nanoparticle stabilization. Transmission electron microscopy (TEM) analysis demonstrated that the synthesized gold nanoparticles were of nanoscale dimensions with well-defined morphology. Furthermore, X-ray diffraction (XRD) analysis confirmed the crystalline nature and phase purity of the obtained gold nanoparticles. The findings highlight the effectiveness of the reduction method in producing gold nanoparticles with controlled optical and structural properties. This study provides valuable insights into the synthesis and characterization of gold nanoparticles, contributing to their potential applications in nanotechnology, catalysis, and biomedicine.

Keywords: *reduction method, nano gold particles, nanomaterials, X-ray phase analysis*

РЕЗЮМЕ

ПОЛУЧЕНИЕ НАНОЧАСТИЦ ЗОЛОТА МЕТОДОМ ВОССТАНОВЛЕНИЯ

Наночастицы золота были успешно синтезированы с использованием метода восстановления. Первоначально реакция дала слегка голубой раствор, который постепенно перешел в красно-фиолетовый осадок, что указывает на образование наночастиц. Оптические свойства синтезированных наночастиц золота были охарактеризованы с помощью УФ-спектроскопии, где были проанализированы спектры поглощения как коллоидных растворов, так и тонкопленочных отложений на стекле. Было проведено микроскопическое исследование тонкого слоя фиолетовых наночастиц золота в растворе $R_3N-CHCl_3$ и на стеклянной подложке, выявившее равномерное распределение частиц. Фурье-инфракрасная (ФУ-ИК) спектроскопия была использована для идентификации функциональных групп и подтверждения взаимодействий, участвующих в стабилизации наночастиц. Анализ просвечивающей электронной микроскопии (ПЭМ) показал, что синтезированные наночастицы золота имели наноразмеры с четко определенной морфологией. Кроме того, анализ рентгеновской дифракции (РД) подтвердил кристаллическую природу и фазовую чистоту полученных наночастиц золота. Результаты подчеркивают эффективность метода восстановления при производстве золотых наночастиц с контролируемыми оптическими и структурными свойствами. Это исследование дает ценную информацию о синтезе и характеристике золотых наночастиц, способствуя их потенциальному применению в нанотехнологиях, катализе и биомедицине.

Ключевые слова: метод восстановления, наночастицы золота, наноматериалы, рентгенофазовый анализ

TRİDEKAN TURŞUSUNUN TRİETANOLAMİNLƏ ƏMƏLƏ GƏTİRDİKLƏRİ DÖRDLÜ AMMONİUM DUZUNUN BAKTERİSİD XASSƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Asya Şahverdiyeva¹

<https://orcid.org/0000-0002-4984-3207>

sahverdiyeva.asya@mail.ru

Durna Ağamaliyeva²

<https://orcid.org/0000-0001-7458-6954>

durna.agamaliyeva@mail.ru

¹Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin akademik Y.H.Məmmədaliyev, adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu. Bakı, Azərbaycan;

²Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Bakı, Azərbaycan.

**Yazışılan müəllif:* sahverdiyeva.asya@mail.ru; Tel.: 051-683-17-04

XÜLASƏ

Müasir dövrün global problemi sayılan korroziya neft sənayesinə malik inkişaf etmiş dünya ölkələri ilə yanaşı respublikamızda da neft-Kimya sənayesi və digər sahələrdə çox ciddi problem olaraq qalmaqdadır. Geniş xammal ehtiyatına malik çoxfunksiyalı korroziya inhibitoru yaradılması aktual problem olaraq qalır. Korroziya inhibitorlarına qoyulan əsas tələblər ondan ibarətdir ki, onlar sadə texnologiya ilə alınmalı, geniş xammal bazasına, çoxfunksiyalı təsirə, kifayət qədər aşağı qatılıqlarda yüksək mühafizə təsirinə malik, ekoloji cəhətdən zərərsiz, iqtisadi baxımdan ucuz olmalıdır. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, məqalədə tridekan turşusunun TEA ilə əmələ gətirdiyi dördlü ammonium duzunun müxəlif qatılıqlı məhlullarının qatılıqdan asılı olaraq bakterisid effektinin nəticələri verilmişdir. Tədqiqat obyektini kimi Abşeron-Binəqədi yatağından götürülmüş 1143 ştam olan “Desulfovibrio desulfuricans” növündən istifadə olunmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, sintez olunmuş tridekan turşusunun TEA ilə əmələ gətirdiyi kompleks duz 250 mq/l qatılıqda sulfatreduksiyaedici bakteriyalara qarşı 100% bakterisid təsir göstərərək bakteriyaların inkişafını tam dayandırır.

Açar sözlər: *karbon turşusu, bakterisid, neft, dördlü ammonim duzu*

GİRİŞ

Müasir dövrün global problemi sayılan korroziya neft sənayesinə malik inkişaf etmiş dünya ölkələri ilə yanaşı respublikamızda da neft-kimya sənayesi və digər sahələrdə çox ciddi problem olaraq qalmaqdadır.

Son illərdə sənayedə aqressiv mühitlərin, yüksək temperaturun və təzyiqin təsiri ilə baş verən korroziya prosesi, yüksək metal ehtiyatına malik olan sənayeləşmiş ölkələrdə ciddi təhlükə doğurur. Avadanlıqların korroziyaya davamlı materiallardan hazırlanması onların uzun ömürlülüynü və etibarlılığını həmişə təmin edə bilmir. Bununla əlaqədar olaraq, korroziya əleyhinə mühafizədə digər üsullardan istifadə etmək zərurəti yaranır. Korroziya ilə geniş miqyasda mübarizə aparmaq üçün tətbiq edilən üsullar arasında inhibitorların köməyiylə aparılan müdafiə etmə üsulu ən sadə, effektiv olub, bir çox hallarda iqtisadi baxımdan əlverişlidir. Lakin, mühitlərin müxtəlifliyi və avadanlığın istifadə olunduğu şərait (temperatur, təzyiq, fiziki yüklənmə və s.) kəskin fərqləndiyindən təklif olunan reagentlər istənilən şəraitdə işləyə bilmir. Odur ki, hər bir şəraitə uyğun reagentlər yaradılmalıdır. Digər tərəfdən hazırda inkişaf etmiş neft və qaz çıxarma, neft və qaz emalı sənayələrinə malik olan beş

Xəzəryanı ölkənin heç birində ölkəni təmin edəcək inhibitor istehsalı yoxdur. Odur ki, geniş xammal ehtiyatına malik çoxfunksiyalı korroziya inhibitorlarının yaradılması aktual problem olaraq qalır.

Korroziya inhibitorlarına qoyulan əsas tələblər ondan ibarətdir ki, onlar sadə texnologiya ilə alınmalı, geniş xammal bazasına, çoxfunksiyalı təsirə, kifayət qədər aşağı qatılıqlarda yüksək mühafizə təsirinə malik, ekoloji cəhətdən zərərsiz, iqtisadi baxımdan ucuz olmalıdır.

Atmosfer korroziyası səbəbindən planetimizdə milyon tonlarla metalın itkisi, dünyanın aparıcı alimlərinin bu sahəyə diqqətini daima özünə cəlb edir [1].

Sənayedə istifadə edilən metal və aparatların konstruksiyaların həcmının artması və nisbətən sərt şəraitlərdə istismarı korroziya prosesinin daha ətraflı tədqiqini və bu prosesə nəzarət modellərinin işlənilib hazırlanmasını günün tələbinə çevirmişdir. Neftin və qazın hasilatı, saxlanması və daşınmasında istifadə edilən qurğuların, avadanlıqların sıradan çıxmasına səbəb olan korroziya növlərindən biri bioloji faktorların təsiri ilə baş verən korroziyadır [2]. Aparılmış araşdırmalar əsasında mikrobioloji korroziya, o cümlədən boru kəmərlərinin korroziyası nəticəsində yaranan nasazlıqlar əsasında neft sənayesinə böyük miqdarda iqtisadi zərər dəydiyi müəyyən edilmişdir. Korroziya nəticəsində baş vermiş itkilərin 20%-dən çoxu mikrobioloji korroziya ilə əlaqədardır. Qaz sənayesində bu göstərici 30%-dən yuxarıdır [3]. Bunları nəzərə alaraq, bakterisid xassəsinə malik tərkiblərin müəyyən edilməsi, korroziyaya səbəb olan planktona qarşı və bioörtüklərdə tətbiqi geniş şəkildə araşdırılır. Mikrobioloji korroziya və kimyəvi korroziya proseslərinin birgə, kompleks duzduzşəkildə baş verdiyini nəzərə alaraq, kimyəvi korroziyanın qarşısını alan və eyni zamanda mikroorqanizmlərin məhvində səbəb olan bakterisid tərkiblərin tədqiqi aktual olub, həllini tələb edən problemə çevrilmişdir [4,5,6]. Təqdim olunan materialda tridekan turşusunun trietanolaminlə əmələ gətirdiyi dördlü ammonium duzunun bakterisid kimi tədqiqinin nəticələri verilmişdir.

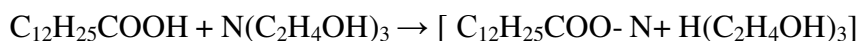
TƏDQIQAT HİSSƏ

Tridekan turşusu $C_{12}H_{25}COOH$ formuluna malik, molyar kütləsi 214.4 q/mol, ərimə nöqtəsi 41-42°C, qaynama nöqtəsi 236 °C olan birəsaslı doymuş karbon turşusudur.

Trietanolamin (TEA) molyar kütləsi 149.19 /mol-1 olan, rəngsiz, şəffaf, ammonyak iyli, sıxlığı 1.124 q/ml-1, bərkimə nöqtəsi 22°C, qaynama nöqtəsi 335°C və şüasındırma əmsalı 1.4850 (20°C) olan mayedir.

Tridekan turşusunun TEA ilə arasındakı reaksiyanı laboratoriya şəraitində 1:1 mol nisbətində 45 °C temperaturunda intensiv qarışdırmaqla 3-4 saat ərzində aparılmışdır.

Reaksiyaların ümumi sxemini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Tridekan turşusunun TEA ilə əmələ gətirdikləri dördlü ammonium duzunun nisbi molekulyar kütləsi uyğun olaraq 363.6 q/mol -dur. Tridekan turşusunun TEA ilə əmələ gətirdikləri dördlü ammonium duzunun element tərkibi hesablama üsulu ilə hesablanmış və müəyyən olunmuşdur ki, tridekan turşusunun trietanolaminlə əmələ gətirdiyi kompleks duzda uyğun olaraq karbonun kütlə payı 62.7, hidrogenin kütlə payı 11.3, oksigenin kütlə payı 22.1, azotun kütlə payı 3.9% təşkil edir. Alınan kompleks duzun müxtəlif həlledicilərdə həll olma qabiliyyəti yoxlanılmış, müəyyən edilmişdir ki, hər iki kompleksin müxtəlif qatılıqlı məhlulları etil spirti və izopropil spirtində həll olur.

Tridekan turşularının TEA ilə əmələ gətirdikləri kompleks duzun səthi aktivliyi Du Nui halqasından istifadə edərək KSV Sigma 702 (Finlandiya) tensiometrindən istifadə edərək hava-su sərhəddində müəyyən edilmişdir. Tridekan turşularının TEA ilə əmələ gətirdiyi duzun səthi-aktiv xassəsi su-hava sərhəddində 21°C temperaturda reagentin müxtəlif qatılıqlı məhlullarından istifadə etməklə tədqiq olunmuş və müəyyən edilmişdir ki, bu reagent səthi gərilməni həmin sərhəddə uyğun olaraq, 71.98 mN/m-dən 24 mN/m -ə endirməklə yüksək səthi-aktivlik nümayiş etdirir.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Neftin əsas hissəsini əsasən neft çıxarılma quyularına müxtəlif mənşəli suların vurulması zamanı neft SRB və digər mənşəli mikroorqanizmlərə yoluxmuş olur. Neft laylarında SRB inkişaf edir və onların da həyat fəaliyyətindən H_2S əmələ gəlir. Alınmış H_2S suda həll olaraq turş mühit yaradır ki, turş mühitdə neft avadanlıqları korroziyaya uğrayır. Bu da neftin korroziya aqressivliyinin artmasına gətirib çıxardır. Bu problemin həlli üçün bir çox üsullar işlənib hazırlanmışdır. Bu üsullardan ən effektivli olanı çoxfunksiyalı inhibitor-bakterisidləri kiçik dozalarda mühitə əlavə etməkdən ibarətdir.

Bu da mikrobioloji korroziyanın yaranmasına stimül verir. Tədqiqat obyekti kimi Abşeron-Binəqədi yatağından götürülmüş 1143 ştammları olan "Desulfovibrio desulfuricans" növündən istifadə olunmuşdur. Tridekan turşusunun TEA ilə əmələ gətirdiyi dördlü ammonium duzunda SRB-nin 15 gün ərzində inkişafına təsiri tədqiq olunmuşdur. Müqayisə üçün reagentsiz və reagentli mühitlərdən istifadə olunmuş, bakteriya olan mühitdən 1 ml götürülərək steril su ilə durulaşdırılmış və ona paralel olaraq 1:9 nisbətə 10 ml-ik sınaq şüşələrində Posqeyt B qida mühitinə (kalium dihidroortofosfat turşusu (KH_2PO_4)-0,5 qr., maqnezium sulfat ($MgSO_4 \cdot 7H_2O$)-2,0 qr., ammonium xlorid (NH_4Cl)-1,0qr., natrium xlorid-2,0 qr, dəmir II sulfat kristalhidratı $FeSO_4 \cdot 7H_2O$ (2%-li xlorid turşusunda 5%-li məhlulu), natrium bikarbonat $NaHCO_3$ (5%-li məhlul), kristallik natrium sulfid $Na_2S \cdot 9H_2O$ (1%-li natrium karbonat (Na_2CO_3) məhlulunda 1%-li məhlulu) əkilmiş və 15 gün müddətində 32 °C temperaturda termostatda saxlanılmaqla, gündəlik nəzarət olunaraq inkişafın olub-olmaması qeydə alınaraq təcrübənin sonunda mühitdə bitən bakteriyaların sayı müəyyən olunmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl -1 Tridekan turşusunun TEA ilə əmələ gətirdikləri dördlü ammonium duzunun müxtəlif qatılıqlı məhlullarının qatılıqdan asılı olaraq bakterisid effektinin nəticələri

Komplekslərin şərti adı və tərkibi	Maddənin qatılığı, C-mq/l	Bakteriyaların sayı (hüceyrə sayı/ml)	H_2S miqdarı mq/l	Bakterisid effekti, Z-%
TEA-nın tridekan turşusunun dördlü ammonium duzu	100	106	212.5	38
	150	103	93.5	73
	250	-	-	100
Nəzarət-I SRB-siz mühitdə H_2S -in miqdarı	24 mq/l			
Nəzarət-II SRB-li mühitdə H_2S -in miqdarı	340 mq/l			
Nəzarət-III-Qidalı mühitdə bakteriyaların sayı	108 hüceyrə sayı/ml			

Sintez olunmuş tridekan turşusunun TEA ilə əmələ gətirdikləri kompleks 250 mq/l qatılıqda sulfatreduksiyaedici bakteriyalara qarşı 100% bakterisid təsir göstərərək bakteriyaların inkişafını tam dayandırır.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində sintez olunmuş kompleks duz respublikamızın neft sənayesində səthi aktiv maddə, turş mühitdə hidrogen sulfid, kəskin qazı və mikrobioloji korroziya prosesinə qarşı yüksək keyfiyyətə və çoxfunksiyalı təsirə malik inhibitor kimi istifadə oluna bilər. Xəzər hövzəsinin neft yataqlarında istifadə oluna biləcək çoxfunksiyalı inhibitorbakterisidlərin istehsalında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Agamaliyeva D.B, Abbasov M.M, Abbasov V.M, Aliyeva Kh.Kh. Synthesis of alkylamine complexes derived from maleic acids and study of bactericidal properties // Journal of Anticorrosion Protection Practice, 2022, V.27, No.1, pp.42-48 .
2. Alagta A, Felhosi I, Bertoti I, Kalman E. Corrosion protection properties of hydroxamic acid selfassembled monolayer on carbon steel// Corrosion Science, 2008, Vol 50, p.1644-1649
3. Anandkumar, B., George, R.P., Maruthamuthu, S., Parvathavarthini, N., and Mudali, U.K. Corrosion characteristics of sulfatereducing bacteria (SRB) and the role of molecular biology in SRB studies: an overview. Corrosion Rev 34: 41-63, 2016, [https://doi.org/ 10.1515/correv-2015-0055](https://doi.org/10.1515/correv-2015-0055).
4. Hernández Gayosso, M.J., Nava, N., Zavala Olivares, G. Characterisation and comparison of corrosion products originated in steel pipelines transporting sour gas and crude oil // The International Journal of Corrosion Processes and Corrosion Control, – 2016. 51(8), – p. 626-634.
5. Quraishi M.A, and Danish Jamal, Fatty Acid Triazoles: Novel Corrosion Inhibitors for Oil Well Steel (N-80) and Mild Steel // JAOCS, 2000, Vol.77(10), p.1107-1113
6. Ziyafaddin H. Asadov , Gulnara A. Ahmadova , Ravan A. Rahimov , Saida M. Huseynova , Samira A. Suleymanova , Etibar H. Ismailov, Fedor I. Zubkov , Ayaz M. Mammadov , Durna B. Agamaliyeva Effect of spacer nature on surface properties of new counterion coupled gemini surfactants based on dodecyldiisopropylol amine and dicarboxylic acids. Colloids and Surfaces A: Physicochemical and Engineering Aspects Volume 550, 5 August 2018, Pages 115-122

РЕЗЮМЕ

ОБРАБОТКА ТРИДЕКАНОВОЙ КИСЛОТЫ ТРИЭТАНОЛАМИНОМ ИЗУЧЕНИЕ БАКТЕРИЦИДНЫХ СВОЙСТВ ЧЕТВЕРТИЧНОЙ АММОНИЕВОЙ СОЛИ

Коррозия, считающаяся глобальной проблемой современности, остается весьма серьезной проблемой в нефтехимической промышленности и других отраслях нашей республики, а также в развитых странах с нефтяной промышленностью. Создание многофункционального ингибитора коррозии с широким спектром сырья остается актуальной задачей. Основные требования к ингибиторам коррозии заключаются в том, что они должны быть получены по простой технологии, иметь широкую сырьевую базу, многофункциональное действие, высокий защитный эффект при достаточно низких концентрациях, экологически безвредны и экономически дешевы.

С учетом вышеизложенного в статье приведены результаты бактерицидного действия в зависимости от концентрации растворов противоположных концентраций четвертичной аммониевой соли, образуемой тридекановой кислотой с ТЭА. В качестве объекта исследования использовали штамм 1143 *Desulfovibrio desulfuricans* Абшерон-Бинагадинского месторождения. Установлено, что комплексная соль, образуемая синтезированной тридекановой кислотой с ТЭА в концентрации 250 мг/л, оказывает 100% бактерицидное действие в отношении сульфатредуцирующих бактерий и полностью останавливает развитие бактерий.

Ключевые слова: угольная кислота, пекарный дрожжи, масло, четвертичная аммониевая соль.

SUMMARY

TREATMENT OF TRIDECANOIC ACID WITH TRIETHANOLAMINE STUDY OF THE BACTERICIDAL PROPERTIES OF A QUATERNARY AMMONIUM SALT

Corrosion, which is considered a global problem of the modern era, remains a very serious problem in the petrochemical industry and other fields in our republic as well as in developed countries with oil industry. Creating a multifunctional corrosion inhibitor with a wide range of raw materials remains an urgent problem. The main requirements for corrosion inhibitors are that they should be obtained by simple technology, have a wide base of raw materials, multi-functional effect, high protection effect at sufficiently low concentrations, ecologically harmless, and economically cheap.

Taking into account the above, the results of the bactericidal effect depending on the concentration of solutions of opposite concentrations of quaternary ammonium salt formed by tridecanoic acid with TEA are given in the article. *Desulfovibrio desulfuricans* strain 1143 from the Absheron-Binagadi field was used as a research object.

It was determined that the complex salt formed by the synthesized tridecanoic acid with TEA at a concentration of 250 mg/l has a 100% bactericidal effect against sulfate-reducing bacteria and completely stops the development of bacteria.

Key words: *carbonic acid, bactericide, oil, quaternary ammonium salt*